

ПРАВО І СУСПІЛЬСТВО

Науковий
журнал

Журнал заснований
у 2004 році з ініціативи
генерал-лейтенанта міліції
ВІТАЛІЯ ФЕДОРОВИЧА
ЗАХАРОВА, заслуженого
діяча науки і техніки
України, кандидата
юридичних наук, професора

Свідоцтво про державну
реєстрацію – серія КВ
№ 11724-595 ПР
від 12.09.2006

Офіційний сайт:
www.pravoisuspilstvo.org.ua

Виходить 6 разів на рік

Адреса редакції:
49064, м. Дніпро,
вул. Орловська, 1-Б
тел.: (056) 371-51-47

ISSN 2078-3736

У номері

*РОЗБУДОВА ДЕРЖАВИ І ПРАВА:
ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА КОНСТИТУЦІЙНОЇ ПРАКТИКИ*

ЦИВІЛІСТИКА

*АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПРОЦЕС,
ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО*

ФІНАНСОВЕ ПРАВО

*ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА,
КРИМІНОЛОГІЇ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА*

КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНАЛІСТИКА

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

6 ч. 2
2017

Науковий журнал. Заснований у 2004 році. Засновники: ВНПЗ «Дніпропетровський гуманітарний університет», Фонд юридичної науки Академіка права В.В. Сташиса, Національна академія внутрішніх справ. Видавець – ВНПЗ «Дніпропетровський гуманітарний університет». Включений до переліку фахових видань України з юридичних наук (Постанова Президії ВАК України від 10.03.2010, № 1-05/2). Проведено перереєстрацію видання (Наказ МОН України № 261 від 06.03.2015, додаток № 13).

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

Головний редактор **М.В. Корнієнко**
Заступники головного редактора:
О.М. Джужа, О.В. Негодченко

Редакційна колегія не завжди поділяє позицію автора

За точність викладеного матеріалу відповідальність покладається на авторів

Зміни до тексту та скорочення, що не впливають на зміст матеріалів, а також їх перейменування вносяться редакцією без узгодження з автором

Рукописи не рецензуються і не повертаються

Ухвалено до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Дніпропетровського гуманітарного університету (протокол № 2 від 22.10.2017 р.)

Бандурка О.М. – доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України;
Биргеу М.М. – доктор юридичних наук, професор (Республіка Молдова);
Богатирьов І.Г. – доктор юридичних наук, професор;
Бондаренко Н.Л. – доктор юридичних наук, професор (Республіка Білорусь);
Вербенський М.Г. – доктор юридичних наук, професор;
Джужа О.М. – доктор юридичних наук, професор;
Ємець Л.О. – кандидат юридичних наук, доцент;
Калюжний Р.А. – доктор юридичних наук, професор;
Кисельов О.О. – кандидат юридичних наук, доцент;
Колпаков В.К. – доктор юридичних наук, професор;
Корнієнко М.В. – доктор юридичних наук, професор;
Макушев П.В. – доктор юридичних наук, професор;
Мисливий В.А. – доктор юридичних наук, професор;
Негодченко О.В. – доктор юридичних наук, професор;
Недов С.Л. – кандидат юридичних наук, доцент;
Сергєвнн В.А. – доктор юридичних наук, професор (Сполучені Штати Америки);
Торяник В.М. – доктор політичних наук, професор;
Хюльсхерстер Штефан – доктор юридичних наук, професор (Федеративна Республіка Німеччина);
Чернїй В.В. – доктор юридичних наук, професор;
Ярмиш О.Н. – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України.

**РОЗБУДОВА ДЕРЖАВИ І ПРАВА: ПИТАННЯ ТЕОРІЇ
ТА КОНСТИТУЦІЙНОЇ ПРАКТИКИ**

ВАЩЕНКО А. М.,
аспірант юридичного факультету
(Київський національний університет
імені Тараса Шевченка)

УДК 340.134

**ПРАВОТВОРЧІ ПОВНОВАЖЕННЯ ОРГАНІВ
І ПОСАДОВИХ ОСІБ ДЕРЖАВИ ТА МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ:
ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ**

У статті розкрито актуальність наукового пізнання теоретико-правових аспектів взаємозв'язку правотворчих повноважень органів і посадових осіб держави та місцевого самоврядування. Узагальнено наукові погляди вчених, які стосуються теоретико-правових і практичних аспектів правотворчих повноважень органів і посадових осіб держави та місцевого самоврядування, а також питань їх взаємозв'язку. Розкрито стан наукового пізнання правотворчих повноважень суб'єктів і їх взаємозв'язку. Установлено перспективність наукового пізнання правотворчих повноважень суб'єктів державної влади та місцевого самоврядування. Виокремлено й обґрунтовано положення, які визначають взаємозв'язок правотворчих повноважень органів і посадових осіб держави та місцевого самоврядування.

Ключові слова: правоутворення, правотворчість, правотворчі повноваження, орган державної влади, орган місцевого самоврядування, посадова особа держави, посадова особа місцевого самоврядування.

В статье раскрыта актуальность научного познания теоретико-правовых аспектов взаимосвязи правотворческих полномочий органов и должностных лиц государства и местного самоуправления. Обобщены научные взгляды ученых, касающиеся теоретико-правовых и практических аспектов правотворческих полномочий органов и должностных лиц государства и местного самоуправления, а также вопросов их взаимосвязи. Раскрыто состояние научного познания правотворческих полномочий субъектов и их взаимосвязи. Установлена перспективность научного познания правотворческих полномочий субъектов государственной власти и местного самоуправления. Выделены и обоснованы положения, определяющие взаимосвязь правотворческих полномочий органов и должностных лиц государства и местного самоуправления.

Ключевые слова: правообразование, правотворчество, правотворческие полномочия, орган государственной власти, орган местного самоуправления, должностное лицо государства, должностное лицо местного самоуправления.

The work reveals the relevance of scientific knowledge of the theoretical and legal aspects of the relationship between the lawmaking powers of state bodies and local government officials. The scientific views of scientists concerning theoretical and legal aspects of lawmaking powers of bodies and officials of the state and local self-government, as well as issues of their interrelations, are summarized. The state

of scientific knowledge of the law-making powers of subjects and their interrelations is revealed. Prospectively of scientific knowledge of law-making powers of subjects of state power and local self-government is established. The provisions defining the interrelationship between the law-making powers of bodies and officials of the state and local self-government have been singled out and substantiated.

Key words: *law-formation, law-making, law-making powers, public authority, local government body, state official, local government official.*

Вступ. Наукове вивчення теоретико-правових аспектів співвідношення правотворчої діяльності органів і посадових осіб держави та місцевого самоврядування потребує встановлення особливостей такого співвідношення крізь призму взаємозв'язку правотворчих повноважень указаних суб'єктів. Доцільність вивчення теоретико-правових аспектів взаємозв'язку правотворчих повноважень пояснюється можливістю встановлення спільних сфер реалізації правотворчих повноважень указаними суб'єктами, змісту їхніх повноважень на предмет їх спільності або відмінності, що дасть змогу з'ясувати особливості їх взаємозв'язку та надалі сприятиме виробленню й обґрунтуванню шляхів удосконалення взаємодії суб'єктів державної влади та місцевого самоврядування у сфері правотворчості. Практичне й теоретичне значення наукового дослідження правотворчих повноважень указаних суб'єктів відзначається й у юридичній літературі, де вченими наголошується на тому, що проблематика змісту та порядку реалізації повноважень суб'єктів здійснення будь-якої юридично значимої діяльності є найбільш принциповою й дискусійною в науковому плані, що зумовлено неоднозначністю розуміння кола суб'єктів, які здійснюють цю діяльність, змісту їхньої діяльності, факторів особистісного характеру, які можуть впливати на зміст і результат юридично значимої діяльності тощо [1, с. 116–117]. Це потребує посилення аналізу проблеми побудови цілісного механізму здійснення правотворчості, оснований на системі науково обґрунтованих принципів [2, с. 3]. На переконання М.М. Марченка, основу виокремлення того чи іншого різновиду правотворчості, обґрунтування його самостійності й автентичності становлять правотворчі повноваження відповідних суб'єктів, які здійснюють правотворчу діяльність. Тому вивчення правотворчості, її змісту, значення, процесу здійснення варто проводити крізь призму повноважень суб'єктів, котрі мають право приймати правотворчі акти [3, с. 342].

Постановка завдання. З огляду на зазначене вище, відзначаючи актуальність наукового дослідження правотворчих повноважень органів і посадових осіб держави та місцевого самоврядування, як завдання роботи вважаємо за доцільне визначити:

- по-перше, аналіз та узагальнення наукових поглядів учених, які стосуються теоретико-правових і практичних аспектів правотворчих повноважень органів і посадових осіб держави та місцевого самоврядування, а також питань їх взаємозв'язку;
- по-друге, виокремлення й обґрунтування положень, які визначатимуть взаємозв'язок правотворчих повноважень органів і посадових осіб держави та місцевого самоврядування.

Результати дослідження. Питання правотворчих повноважень органів і посадових осіб держави та місцевого самоврядування в юридичній літературі розкривається неоднозначно. Досить поширеним підходом до їх характеристики є підхід, що розкриває розуміння правотворчих повноважень як особливого кола правомочностей уповноважених суб'єктів, що становлять самостійний елемент загальної компетенції відповідних суб'єктів і використовуються суб'єктами нарівні з іншими повноваженнями, не пов'язаними з творенням права. Наприклад, Верховна Рада України як орган законодавчої влади наділена як правотворчими повноваженнями, так і повноваженнями у сфері зовнішньої політики держави, кадрового забезпечення, здійснення контрольно-наглядової діяльності тощо. Те саме можемо зазначити й про суб'єктів місцевого самоврядування, наприклад, п. 17 ч. 1 ст. 43 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» встановлено, що виключно на пленарних засіданнях районної, обласної ради вирішуються питання затвердження, відповідно, районних, обласних

бюджетів, унесення змін до них, затвердження звітів про їх виконання [4]. Тобто мова йде про окремий напрям діяльності вказаних суб'єктів, змістом якого є правотворча діяльність щодо підготовки, обговорення та затвердження рішення суб'єкта місцевого самоврядування. Водночас п. 22 ч. 1 ст. 43 вказаного Закону України встановлено повноваження районної, обласної ради щодо вирішення питань про надання дозволу на спеціальне використання природних ресурсів, відповідно, районного, обласного значення, а також про скасування такого дозволу [4]. Отже, мова йде вже про правозастосовні повноваження вказаних суб'єктів місцевого самоврядування, які фактично реалізуються паралельно (одночасно) з повноваженнями правотворчого характеру. Умовно вказаний підхід до характеристики правотворчих повноважень можливо назвати системно-структурним, який в основу їх розуміння вкладає ідею їх елементного значення щодо загального кола повноважень відповідного суб'єкта [5, с. 98–99; 6, с. 56, 7, с. 152; 8, с. 246; 9, с. 156; 10, с. 108].

Досить поширеною в наукових колах є ідея так званого допоміжного призначення правотворчих повноважень суб'єкта владних відносин, де правотворчість є внутрішньою службовою діяльністю відповідного суб'єкта, яка здійснюється з метою правового закріплення та реалізації загалом функціонального призначення відповідного суб'єкта, яке безпосередньо не пов'язане з правотворчістю. Фактично мова йде про допоміжне, інструментальне розуміння правотворчих повноважень, якими наділений суб'єкт правотворчості пропорційно обсягу інших повноважень, з метою забезпечення їх правового закріплення та подальшої реалізації. Умовно вказаний підхід до розуміння правотворчих повноважень можливо назвати інструментальним, де правотворчі повноваження є виключно засобом закріплення й подальшої реалізації функцій суб'єктів, що не пов'язані з правотворчістю [11, с. 9–10; 12, с. 183; 13, с. 260; 14, с. 17; 15, с. 44; 16, с. 48].

Третім підходом до розуміння правотворчих повноважень є їх широке або багатоаспектне розуміння, що характеризує правотворчі повноваження крізь призму їх змісту як органічного поєднання прав та обов'язків щодо прийняття, зміни або припинення дії норм права; сутності як вихідних повноважень суб'єкта, які здатні їх реалізувати за допомогою засобів загального правового регулювання; значення, що полягає в здатності формувати законодавчу базу держави, визначати ієрархічну будову нормативно-правових актів, а також впливати на формування системи актів міжнародного права; процесу реалізації як особливого порядку здійснення правотворчої діяльності, результатом якої є правотворчий акт, що посідає самостійне місце в системі законодавства або в системі актів міжнародного права тощо. Указаний підхід є найбільш оптимальним як із погляду змістового наповнення розуміння категорії «правотворчі повноваження», так і з погляду вивчення проблематики співвідношення правотворчих повноважень органів державної влади та місцевого самоврядування, оскільки дає можливість установити їх співвідношення крізь призму відповідних критеріїв (змісту, значення, процесу реалізації тощо). Проте спочатку проаналізуємо наявні в юридичній науці підходи до розуміння правотворчих повноважень, що дасть змогу їх узагальнити й установити відповідні критерії характеристики правотворчих повноважень, що можливо буде надалі закласти основу характеристики взаємозв'язку правотворчих повноважень органів і посадових осіб держави та місцевого самоврядування. Правотворчі повноваження визначаються вченими крізь призму тих або інших аспектів їх розуміння, які визнаються домінуючими в системі ознак правотворчих повноважень. Як результат, правотворчі повноваження розкриваються з погляду форми реалізації функцій держави, що дає можливість говорити про їх формальний характер здійснення з метою реалізації функцій держави [17, с. 6–7]. Так само мова йде й про такі особливості правотворчих повноважень, як їх детермінуюча роль для створення чогось нового в правовому середовищі [18, с. 17–18]; здатність до оновлення правового регулювання та реформування різноманітних сфер життєдіяльності суспільства [19, с. 18–19]; правовий характер здійснення [20, с. 175] тощо. Усі ці аспекти потенційно можливо закласти в основу встановлення взаємозв'язку правотворчих повноважень органів і посадових осіб держави й місцевого самоврядування, які можуть відігравати роль критеріїв для подальшого формулювання положень, що характеризуватимуть особливості вказаного взаємозв'язку.

Висновки. Взаємозв'язок правотворчих повноважень органів і посадових осіб держави та місцевого самоврядування доцільно розкрити, основувшись на широкому розумінні правотворчих повноважень, шляхом виокремлення відповідних підходів до його характеристики як феномена багатоаспектного плану на підставі таких критеріїв:

1. Залежно від співвідношення ролі держави та громадянського суспільства в правотворчості взаємозв'язок правотворчих повноважень органів і посадових осіб держави та місцевого самоврядування має:

– державно орієнтований характер, відповідно до якого правотворчі повноваження органів і посадових осіб держави є домінуючими порівняно з правотворчими повноваженнями органів і посадових осіб місцевого самоврядування як за колом, так і за обсягом цих повноважень, а реалізація органами й посадовими особами місцевого самоврядування своїх правотворчих повноважень відбувається відповідно до та на виконання положень правотворчих актів суб'єктів державної влади, націлена на забезпечення поширення державної влади на відповідні адміністративно-територіальні одиниці;

– соціально орієнтований характер, згідно з яким правотворчі повноваження органів і посадових осіб місцевого самоврядування визнаються первинними, відповідно, і домінуючими, порівняно з правотворчими повноваженнями органів і посадових осіб держави. Правотворчі повноваження органів і посадових осіб місцевого самоврядування за обсягом і за механізмами їх реалізації мають пріоритетний характер порівняно з правотворчими повноваженнями органів і посадових осіб держави в межах відповідної адміністративно-територіальної одиниці; органи та посадові особи держави не мають права скасування правотворчих актів органів і посадових осіб місцевого самоврядування, а їхня правотворча діяльність у межах адміністративно-територіальних одиниць відбувається згідно з правотворчістю органів і посадових осіб місцевого самоврядування та не може суперечити інтересам і потребам відповідної територіальної громади;

– змішаний характер, відповідно до якого правотворчі повноваження органів і посадових осіб держави та місцевого самоврядування є збалансованими між собою й розмежовані відповідно до сфер функціонування держави (зовнішня політика, оборонна функція, внутрішня безпека тощо) та місцевого самоврядування (освітня діяльність, охорона здоров'я, культурний розвиток у межах відповідної адміністративно-територіальної одиниці тощо).

2. Залежно від стану підпорядкованості органів і посадових осіб держави та місцевого самоврядування взаємозв'язок їхніх правотворчих повноважень має:

- субординаційний характер, відповідно до якого правотворчі повноваження між органами й посадовими особами держави та місцевого самоврядування розподілені відповідно до принципу підпорядкування. Призначенням такого підходу до організації взаємозв'язку правотворчих повноважень указаних суб'єктів є забезпечення організації правотворчої діяльності шляхом визначення вищих суб'єктів правотворчої діяльності й тих суб'єктів правотворчості, які їм підпорядковані, відповідно, і правотворчі повноваження реалізуються шляхом безпосереднього їх здійснення владарюючим суб'єктом і їх здійснення суб'єктами, які підпорядковані вищим суб'єктами правотворчості. У такому випадку сама правотворча діяльність здійснюється відповідно до правотворчих актів вищої юридичної сили, поточної правотворчості вищих суб'єктів в ієрархічній системі, де останні наділені правом скасування (зупинення дії) правотворчих актів підпорядкованих суб'єктів правотворчості. Сьогодні чинним законодавством України передбачено можливість скасування актів правотворчості органів і посадових осіб держави вищими суб'єктами державної влади або також скасування актів виконавчих органів суб'єктів місцевого самоврядування відповідними радами та їх головами;

– координаційний характер, згідно з яким правотворчі повноваження між органами й посадовими особами держави та місцевого самоврядування взаємопов'язані відповідно до принципу узгодження, реалізуються синхронно, на засадах взаємодоповнення. Призначенням координаційного підходу до взаємозв'язку правотворчих повноважень указаних

суб'єктів є забезпечення організації правотворчої діяльності шляхом визнання всіх суб'єктів правотворчої діяльності рівноправними, які функціонують не на засадах підпорядкування, а на засадах взаємоузгодження. Відповідно, і правотворчі повноваження реалізуються шляхом безпосереднього їх здійснення суб'єктами, що наділені такими повноваженнями. У такому випадку сама правотворча діяльність здійснюється відповідно до положень Конституції, актів вищої юридичної сили, поточної правотворчості інших суб'єктів. Координаційний характер взаємозв'язку правотворчих повноважень органів і посадових осіб держави та місцевого самоврядування реалізується в правотворчій діяльності в Україні.

3. Залежно від території реалізації правотворчих повноважень органів і посадових осіб держави та місцевого самоврядування їх взаємозв'язок може мати:

- загальнодержавний характер, оскільки реалізація правотворчих повноважень відбувається в межах усієї території держави, стосується питань загальнодержавного значення;
- регіональний (місцевий) характер, оскільки реалізація правотворчих повноважень відбувається в межах певного регіону держави і стосується спільних інтересів територіальних громад місцевого рівня.

4. Залежно від характеру участі органів і посадових осіб у прийнятті актів правотворчості взаємозв'язок між їх правотворчими повноваженнями має:

- автономний (одноосібний) характер, змістом якого є здійснення правотворчої діяльності органами й посадовими особами держави та місцевого самоврядування самостійно, незалежно один від одного, наслідком чого є прийняття одноосібних актів правотворчості кожним із суб'єктів правотворчості (як органами й посадовими особами держави, так і органами та посадовими особами місцевого самоврядування);
- делегований характер, змістом якого є здійснення правотворчої діяльності органами й посадовими особами держави та місцевого самоврядування на підставі наданих їм делегованих повноважень під контролем і на умовах фінансування суб'єктом, який надав ці делеговані правотворчі повноваження, наслідком чого є прийняття актів правотворчості, що мають статус актів делегованої правотворчості;
- спільний (взаємоузгоджений) характер, змістом якого є здійснення правотворчої діяльності органами й посадовими особами держави та місцевого самоврядування спільно шляхом взаємоузгодження правотворчих інтересів і цілей, наслідком чого є прийняття спільних актів правотворчості, суб'єктом видання якого є декілька органів або посадових осіб держави й місцевого самоврядування.

5. Залежно від сфери реалізації правотворчих повноважень вфзасмозв'язок між ними може мати:

- політичний характер, змістом якого є реалізація правотворчих повноважень органів і посадових осіб держави та місцевого самоврядування в політичній сфері та стосовно питань політичного управління суспільством і збалансування суспільних інтересів;
- економічний характер, змістом якого є реалізація правотворчих повноважень органів і посадових осіб держави та місцевого самоврядування в економічній сфері та стосовно питань виробництва товарів, виконання робіт або надання послуг, а також товарообігу;
- соціальний характер, змістом якого є реалізація правотворчих повноважень органів і посадових осіб держави та місцевого самоврядування в соціальній сфері та стосовно питань забезпечення інтересів і потреб соціально незахищених верств населення.

Характеристику взаємозв'язку правотворчих повноважень органів і посадових осіб держави та місцевого самоврядування можливо було б продовжити, оскільки вказаними вище положеннями вона не обмежується. Водночас ми виокремили систему критеріїв і положень, які найбільш усебічно розкривають взаємозв'язок указаних категорій юридичної науки.

Список використаних джерел:

1. Кириленко І.С. Локальна нормотворчість в сучасному суспільстві: теоретико-правові аспекти : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / І.С. Кириленко ; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2014. – 187 с.

2. Сысоев Ю.Е. Системообразующие принципы нормотворчества : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / Ю.Е. Сысоев. – М., 2006. – 17 с.
3. Проблемы теории государства и права : [учебник] / под ред. М.Н. Марченко. – М. : Юристъ, 2001. – 656 с.
4. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80/page>.
5. Юлдашев О. Методологічні засади нормотворчої діяльності органів державного управління / О. Юлдашев // Право України: юридичний журнал. – 2007. – № 2. – С. 98–102.
6. Грималюк П.О. Види делегованої правотворчості / П.О. Грималюк // Часопис Київського університету права: український науково-теоретичний часопис. – 2012. – № 2. – С. 55–58.
7. Кутиркін А.А. Деякі питання покращення якості правотворчості в Україні / А.А. Кутиркін // Вісник господарського судочинства. – 2009. – № 6. – С. 149–153.
8. Литвиненко І.Л. До питання вдосконалення законотворчого процесу в Україні / І.Л. Литвиненко // Університетські наукові записки Хмельницького університету управління та права. – 2016. – Вип. 3 (59). – С. 246–256.
9. Делія Ю.В. Методологія та принципи дослідження проблем правотворчості суб'єктів місцевого самоврядування в Україні / Ю.В. Делія // Держава і право : збірник наукових праць. Серія «Юридичні і політичні науки». – 2012. – Вип. 56. – С. 156–161.
10. Шатіло В. Нормотворча діяльність глави держави у контексті реалізації державної влади / В. Шатіло // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2012. – С. 104–109.
11. Карташов Н.Н. Технологии нормотворчества: на примере МВД России : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / Н.Н. Карташов. – Саратов, 2002. – 19 с.
12. Охріменко Н. Нормотворча діяльність міністерств в Україні: проблеми реалізації / Н. Охріменко // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. – 2012. – № 3. – С. 182–189.
13. Задохайло Д. Нормотворча діяльність Уряду України шляхи забезпечення законності та верховенства права / Д. Задохайло // Вісник Академії правових наук України : збірник наукових праць. – 2008. – № 2 (53). – С. 253–261.
14. Кузьменко О. Нормотворче провадження в адміністративному процесі / О. Кузьменко // Юридична Україна. – 2005. – № 12. – С. 15–22.
15. Мельничук С.М. Особливості інтерпретаційної форми правотворчої діяльності / С.М. Мельничук // Юридична наука: науковий юридичний журнал. – 2015. – № 11 (53). – С. 43–49.
16. Скомороха В. Правові форми участі Конституційного Суду України у законотворчості / В. Скомороха // Вісник Конституційного Суду України. – 2006. – № 1. – С. 47–75
17. Мельничук С.М. Правотворча діяльність – провідна правова форма здійснення функцій держави: теоретико-прикладний аспект / С.М. Мельничук // Інформація і право: науковий журнал. – 2016. – № 1 (16). – С. 5–11.
18. Заплотинська Ю.І. Правотворча ініціатива щодо створення нормативно-правових актів Кабінету Міністрів України / Ю.І. Заплотинська // Вісник Запорізького національного університету. – 2015. – С. 16–20.
19. Левченков О.І. Правотворчість в Україні: проблеми й перспективи / О.І. Левченков // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка. – 2014. – № 3/4 (68). – С. 13–21.
20. Скрипнюк О. Правотворчість Президента України та її нормопроектне забезпечення: питання теорії і практики / О. Скрипнюк, В. Федоренко // Право України: юридичний журнал. – 2011. – № 2. – С. 168–179.

ВИПРИЦЬКИЙ А. О.,
кандидат юридичних наук, доцент

МАХОВА Л. О.,
старший викладач кафедри
цивільного, господарського
та екологічного права
(Вищий навчальний заклад
«Національний гірничий університет»)

УДК 340.1

ПОДОЛАННЯ КОРУПЦІЇ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Стаття присвячена перспективі подолання корупційних ризиків в Україні. Розглянуто і проаналізовано негативні явища та процеси корупції. Запропоновано універсальний підхід до понятійно-категоричної характеристики цього негативного явища з урахуванням сучасного науково-практичного досвіду в юридичній науці та практиці.

Ключові слова: подолання і протидія корупції, корупційна взаємозалежність, негативні явища корупції.

Стаття посвящена перспективе преодоления коррупционных рисков в Украине. Рассмотрены и проанализированы негативные явления и процессы коррупции. Предложен универсальный подход к характеристике этого негативного явления с учетом современного научно-практического опыта в юридической науке и практике.

Ключевые слова: преодоление и противодействие коррупции, коррупционная взаимозависимость, негативные явления коррупции.

The article is devoted to the perspective of overcoming corruption risks in Ukraine. The publication reviews and analyzes the negative phenomena and processes of corruption. A universal approach to the conceptual-categorical characterization of this negative phenomenon is proposed, taking into account modern scientific and practical experience in legal science and practice.

Keywords: overcoming and counteracting corruption, corruption interdependence, negative phenomena of corruption.

Вступ. Серед багатьох негативних чинників, що впливають на соціально-економічну та політичну сферу життєдіяльності, корупція є одним із основних, що загрожує національній безпеці.

Протидія корупції є одним із головних завдань нашої держави та її органів. В Україні постійно розробляються й здійснюються заходи, спрямовані на протидію корупції, зокрема ті, що мають запобіжний характер.

Діяльність, яка спрямована на подолання корупції, значною мірою має відображатися в спеціальних моделях, що повинні відтворювати дійсні суспільні відносини, які

виникають у відповідній сфері. Разом із тим має бути розроблено моделі суспільних відносин, які є зразками щодо забезпечення потреб громадян у діяльності державного апарату як специфічної сфери послуг (оскільки саме завдяки цьому забезпечується підтримання державного ладу в країні, а також громадянам надаються гарантії щодо їхніх прав і свобод). У разі відсутності саме бажаного результату як цілепокладального, тобто без урахування специфіки функціонального підходу до подолання корупції, ефективність діяльності в цій сфері буде знівельовано. Водночас варто враховувати потребу щодо мінімально деструктивного впливу заходів, які будуть уживатися, аби не спричинити більшої шкоди суспільним відносинам, ніж це необхідно за мінімальної активності задля досягнення мети. Тож функціональний підхід має відображатися в нормативно-правових актах щодо подолання корупції.

На початковому етапі загальноправові дослідження в контексті подолання корупції здійснювали такі вчені, як М. Бояринцева, О. Калітенко, В. Литвиненко, П. Пригунов, О. Костенко, Р. Рябошапка, М. Хавронюк, О. Хмара, О. Головкін; представники молодого покоління: В. Телійчук, А. Коломоєць, А. Марчук, Т. Невесенко, О. Нестеренко й чимало інших.

Постановка завдання. Метою статті є забезпечення формування та реалізація державної антикорупційної політики на основі результатів аналізу достовірних даних про корупцію й чинників, які її зумовлюють.

Результати дослідження. Відомо, що корупція призводить до дезорганізації державного апарату, підриває організаційні засади влади, є перешкодою на шляху соціально-економічних перетворень, що здійснюються в нашій країні. Вона сприяє виникненню й розвитку низки негативних явищ і процесів, серед яких варто насамперед назвати такі:

- 1) порушення механізму ринкової економіки, оскільки розвиваються монополії в найбільш рентабельних галузях економіки;
- 2) неналежне виконання державного бюджету, що призводить до порушень під час формування державних замовлень, виділення кредитів, розподілу трансфертів, що перешкоджає реалізації заходів, спрямованих на боротьбу з корупцією;
- 3) перерозподіл доходів, які збагачують корупціонерів, у тому числі в інтересах олігархічних класів на шкоду іншим членам суспільства, зростання впливу олігархічних управлінь на державний механізм;
- 4) зниження податкових надходжень до державного бюджету;
- 5) відтік капіталу за кордон;
- 6) деформація цінностей, подвійний стандарт поведінки, зростання соціального напруження в суспільстві, формування у свідомості громадян уявлення про беззахисність перед корупцією, посилення правового нігілізму, зневіри в можливості вирішення питань законним засобом [5].

На поточному етапі розвитку можна відзначити значне поширення деструктивних тенденцій у соціальному середовищі. У зв'язку зі значним поширенням корупція набуває рис, що виражають її як перманентний деструктивний чинник життєдіяльності суспільства, який полегшує можливості для вчинення протиправних діянь або ухилення від відповідальності. Варто наголосити, що без корупції вищого політичного («Гранд») рівня (від англ. «Grand») існування корупційного середовища як такого є неможливим. Народними депутатами України визнано: «За результатами нового Індексу сприйняття корупції за 2015 рік від Transparency International, Україна так і не пододала межю «корупційної ганьби». Отримавши лише один додатковий бал, порівняно з 2014 роком, Україна залишається серед тотальних корумпованих держав» [1]. При цьому доцільно враховувати одну аксіому, яка є загальновідомою в західних країнах: «Корупція має мультиплікативний ефект, а саме поширює непрозорі правила гри на всю систему суспільних відносин у державі, зокрема на економіку» [2]. При цьому посилення відповідальності учасників політичного життя країни за вчинення корупційних діянь на поточному етапі не спостерігається, оскільки чинними залишаються механізми, що пов'язані із забезпеченням депутатської недоторканності.

Також вагомим залишається питання щодо реальної відповідальності керівних осіб держави за вияви корупції, які спостерігаються в державному апараті країни.

У законодавстві України є також визначення: корупційне правопорушення – діяння, що містить ознаки корупції, вчиненої особою, зазначеною в ч. 1 ст. 3 Закону України «Про запобігання корупції», за яке законодавством встановлено кримінальну, дисциплінарну та цивільно-правову відповідальність [3]. Це визначення є завузьким з урахуванням поточного корупційного середовища, яке зачіпає широке коло суспільних відносин, а також характеризується наявністю значного міжнародного елемента (який належно не відображено у відповідному законодавстві).

Загалом варто враховувати, що корупція завжди полягає в залежності, яка викликає необхідність учинення деяких дій або бездіяльності (суб'єктивна сторона), і в заподіянні втрат, збитків, ненадання послуг тощо (об'єктивна сторона): «Загалом сутність поняття «корупція залежності» полягає в конкуренції залежності, яка перебуває в суперечності із зумовленою залежністю» [4, с. 18]. Це також має враховуватися під час реалізації правових заходів.

Вагомою проблемою залишається рівень правосвідомості й правової культури, що в підсумку зазнає значного деструктивного впливу через неналежне фінансування освітньо-наукової сфери, коли значні кошти можуть витратитися на «наукові» роботи, які не становлять об'єктивної цінності, за низьких виплат щодо більшості кадрів.

Загалом тут можна побачити таку взаємозалежність:

1) реальний значний рівень корупції («тотальний») викликає недофінансування різних секторів економіки, а також сфери життєдіяльності суспільства, зумовлюючи їх поступове відмирання або стагнацію, а також (поки що латентну) деградацію суспільства;

2) деградація суспільства передусім позначається на кадрах вищої керівної ланки, котрі долучаються до противоправних діянь з метою збереження активів шляхом надбання цінностей, що, у свою чергу, позначається на якості управлінських рішень таких діячів;

3) за фактичної наявності значних коштів у країні спостерігається зубожіння більшої частини населення й тим самим забезпечуються передумови для подальшого розгортання корупційного середовища (з уже чинним міжнародним елементом);

4) зниження рівня і якості життя громадян становить перешкоду щодо їхньої активності стосовно подолання корупції як головного деструктивного чинника занепаду держави й суспільства;

5) вищі посадові особи, котрих було долучено до корупційної діяльності (вчинення хоча б одного корупційного діяння), у підсумку стають частиною пострадянського корупційного середовища через неможливість уникнути впливу у зв'язку з наявністю неправових інтересів (шантаж, підкуп тощо).

Отже, значне розширення корупційного середовища дає йому змогу самовідтворюватися. При цьому варто підкреслити, що корупція є чудовим засобом для викачування з країни її ресурсного потенціалу. Це стосується як коштів (коли задля «збереження активів» посадові особи витрачають валютні цінності на придбання майна за кордоном, зокрема різних підприємств), так і перетворення економіки країни на ресурсно-орієнтовану щодо міжнародних ринків. Тобто фактично створюється ситуація, за якої посадові особи задля збереження грошових або інших цінностей, здобутих корупційним шляхом, змушені їх виводити через офшорні зони за кордон, призводячи до стагнації вітчизняної економіки, яка не розглядається ними як цінність (це саме стосується освітньої й наукової сфер). Така ситуація може видаватися сприятливою щодо економік цільових країн стосовно надходження відповідних «корупційних» капіталів. Але при цьому має враховуватися, що за умови глобалізації поширення корупційних практик матиме своїм наслідком уже руйнацію й тих держав, які стають дотичними до відповідного середовища. Останнє враховано у Великобританії, де посилено антикорупційне законодавство. Відповідна ситуація зумовила необхідність пошуку шляхів для засвоєння «корупційних капіталів» на національному рівні в країнах їх накопичення. Це й призвело до зростання кількості зловживань майнового характеру (наприклад, позбавлення багатьох громадян України їхнього нерухомого майна як пріоритетної цінності).

Варто взяти до уваги, що корупційне середовище й різні аспекти його існування є придатними для фактичної ліквідації держав, у яких воно набуває домінуючого характеру. Тобто воно активно може використовуватися як розвідувальними, так і контррозвідувальними органами різних держав, а також міжнародними компаніями та злочинними організаціями. Відповідно ж, наявність корупційних інструментів дає змогу посилити деструктивний вплив на правоохоронну систему держави, зумовлюючи її перевантаження і сприяючи подальшому поширенню деструктивних впливів. З-поміж них можна виділити:

- 1) зниження ефективності судової системи (її дійсна корумпованість);
- 2) неможливість дійсного поновлення порушених прав і свобод людини та громадянина (у цьому контексті представники практичного напрямку відзначають «незахищеність інтересів»);
- 3) відсутність реального притягнення винних до різних видів юридичної відповідальності (що є актуальним у контексті вищих посадових осіб України, котрих було долучено до корупційної діяльності, і їхніх статків);
- 4) підвищення рівня поширення деструктивних процесів у різних сферах життєдіяльності суспільства;
- 5) забезпечення сприйняття корупції як інструмента реалізації інтересів учасників суспільних відносин на державному рівні.

Загалом використання різних інструментів щодо подолання корупції за наведених умов має здійснюватися з урахуванням дієвої й системної позиції. Тому їх розроблення має відбуватися з попереднім напрацюванням контрзаходів, які були б спрямованими передусім проти внутрішнього саботажу з боку осіб, котрі покликані забезпечувати подолання корупції, а також з боку вищих посадових осіб держави (за самоочевидних масштабів поширення корупції). Варто також відзначити, що перевантаження органів, які покликані обмежувати корупцію та забезпечувати її подолання, у підсумку має своїм наслідком перевагому їхніх працівників (посадових осіб), що, у свою чергу, об'єктивно зумовлює зростання кількості помилок під час роботи зі справами й матеріалами. Останнє ж дає можливість уникнути відповідальності особам, котрі причетні до корупційної діяльності. Це також поєднується зі значними матеріальними втратами з боку держави й пересічних громадян, викликаючи зневіру та занепад моралі і правової культури. Останнє поєднується з несприйняттям правових цінностей як орієнтирів щодо реалізації інтересів громадян, відображаючись у становленні до честі й гідності особи та громадянина.

Чинники успішної протидії корупції вже давно відомі та апробовані міжнародною спільнотою. Це насамперед відкритість влади, прозорість і зрозумілість процедур прийняття державних рішень, дієві механізми контролю за діяльністю державних органів з боку громадянського суспільства, свобода слова, свобода та незалежність засобів масової інформації. За умови масштабної корупції наголос робиться саме на усуненні причин, а не на боротьбі з конкретними виявами. Так, для правових систем деяких розвинутих країн узагалі не характерно використання в законодавстві терміна «боротьба»: законодавці закладають у нормативно-правовому акті принципи запобігання правопорушенням, які стосуються певної сфери діяльності [6]. Системна боротьба з корупцією потребує належної інституалізації цього процесу. Важливою є реалізація низки завдань у сфері антикорупційної політики, які поки що не реалізовано жодним органом держави, зокрема проведення на постійній основі оцінки стану справ з корупцією, моніторингу реалізації державної антикорупційної політики, формування світогляду несприйняття корупції. Таке оцінювання здійснюється неурядовими організаціями та громадськими об'єднаннями, але інструментів урахування цих досліджень у роботі органів публічної влади немає. Одним зі шляхів підвищення ефективності протидії корупції є інституційна реформа органів, що здійснюють досудове розслідування і кримінальне переслідування у справах про корупційні злочини [7].

Висновки. Подолання корупції, поза сумнівом, є однією з найактуальніших проблем нашої держави. І головне місце в антикорупційній діяльності посідає ставлення до цієї проблеми з боку владних структур, керівництва держави, його безпосередня участь в організації рішучої та безкомпромісної протидії корупційним ризикам.

Список використаних джерел:

1. Про ухвалення Рекомендацій парламентських слухань на тему: «Стан реалізації засад антикорупційної політики в Україні»: Постанова Верховної Ради України від 5 жовтня 2016 р. № 1654 // *Голос України*. – 2016. – 18 жовтня. – С. 6.
2. Дудін М.М. Подолання системної корупції як засадничої стратегії забезпечення підприємницької безпеки в умовах тінізації / М.М. Дудін // *Форум права*. – 2014. – № 1. – С. 156–16.
3. Про засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2014–2017 роки: Закон України від 14 жовтня 2014 року № 1699-VII.
4. Lessig L. What an Originalist Would Understand Corruption to Mean / Lessig L. // *California Law Review*. – 2014. – Vol. 102. – № 1.
5. Головкін О. Боротьба з корупцією – пріоритет на шляху зміцнення законності / О. Головкін // *Вісник прокуратури*. – 2007. – № 3 (69). – С. 80–85.
6. Міжнародний досвід щодо запобігання та протидії корупції [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://stepup.press/antikor-culture/item/412-mijnarodnij-dosvidshodo-zapobigannja-ta-protidiji-korupci>.
7. Брус Т.М., В.Г. Ковальов // Електронне наукове фахове видання «Державне управління: удосконалення та розвиток» включено до переліку наукових фахових видань України з питань державного управління. – 2016. – № 3.

ГРАБОВИЙ В. В.,

юрист

(Державна фіскальна служба України)

УДК 340.158

ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ КОЛГОСПНОЇ ВЛАСНОСТІ В УРСР

У статті розглянуто історичну динаміку правової охорони колгоспної власності та виділено три періоди, які різняться за напрямами правотворчості в цій сфері. Показано, що на першому етапі проходив підготовчий процес із формування колгоспної власності; другий етап характеризувався посиленням кримінального складника за правопорушення, пов'язані з майном колгоспів; особливістю третього етапу була стабілізація законодавства з охорони майна колгоспів шляхом надання їм статусу юридичних осіб, права звертатися до суду та права вимагати від інших підприємств і фізичних осіб компенсації шкоди.

Ключові слова: *СРСР, колгоспна власність, правова охорона, УРСР, органи влади, нормативно-правовий акт.*

В статье рассмотрена историческая динамика правовой охраны колхозной собственности и выделены три периода, которые различаются по направлениям правотворчества в этой сфере. Показано, что на первом этапе проходил подготовительный процесс по формированию колхозной собственности; второй этап характеризовался усилением уголовной составляющей за правонарушения, связанные с имуществом колхозов; особенностью третьего этапа была стабилизация законодательства по охране имущества колхозов путём предоставления им статуса юридических лиц, права обращаться в суд и права требовать от других предприятий и физических лиц компенсации вреда.

Ключевые слова: *СССР, колхозная собственность, правовая охрана, УССР, органы власти, нормативно-правовой акт.*

The article discusses the historical dynamics of legal protection of collective-farm property and identifies three periods that differ in the directions of law-making in this area. It is shown that at the first stage the preparatory process for the formation of collective-farm property was held; the second stage was characterized by an increase in the criminal component for offenses related to the property of the collective farms; feature of the third stage was the stabilization of legislation on the protection of collective farms property by granting them the status of legal entities, the right to apply to the court and the right to demand compensation for harm from other enterprises and individuals.

Key words: *USSR, collective farm property, legal protection, Ukrainian SSR, authorities, regulatory act.*

Вступ. Актуальність теми дослідження пов'язана з необхідністю корінного поліпшення роботи сільськогосподарських підприємств в Україні. На сьогодні склалася критична ситуація з організацією діяльності сільгоспідприємств через низьку ефективність чинного законодавства в цій сфері. Звичайним явищем стали факти крадіжок, пошкодження, незаконного заволодіння майном сільгоспідприємств, рейдерські захоплення, що різко знижує ефективність роботи таких підприємств. З метою підвищення юридичної відповідальності

за майнові злочини в цій сфері доцільно звернутись до історичного досвіду, накопиченого в радянський період. Серед правових заходів важлива роль нині відводиться юридичній відповідальності, яка є однією з форм прояву державного примусу, що застосовується в необхідних випадках до правопорушення майнових відносин. Таким чином, необхідність та актуальність виділення проблеми юридичної відповідальності колгоспників за порушення трудової дисципліни як окремого й самостійного об'єкта дослідження зумовлювалось підвищенням економічної та політичної зацікавленості радянської держави в посиленні охорони трудових правовідносин від будь-яких порушень трудової дисципліни, а також у зміцненні правомірної поведінки всіх учасників названих правовідносин. У радянський період абсолютна більшість сільськогосподарських земель були передані колгоспам, тому виникла необхідність прийняття нормативно-правових актів, що регламентували відповідальність за правопорушення, пов'язані з власністю. Складність цієї теми пов'язана з тією обставиною, що правова регламентація охорони власності проводилася на підставі нормативно-правових актів, прийнятих всесоюзними та республіканськими органами державної влади, тому вони потребують окремого розгляду.

Аналіз публікацій показує, що питанням охорони колгоспного майна було присвячено значну кількість робіт С.Б. Байсалова, Г.С. Башмакова, А.Г. Первушина, В.А. Пруднікова, К.А. Шайбекова, Г.В. Чубукова, В.З. Янчука та інших учених. У роботах Ю.А. Вовка, В.В. Петрова, М.С. Сахіпова знайшли відображення окремі аспекти матеріальної відповідальності колгоспників за шкоду, заподіяну порушенням трудової дисципліни. Незважаючи на значну кількість таких праць, питання історичного розвитку відповідальності за правопорушення, пов'язані з майном колгоспів, розглядалися побіжно під час дослідження більш загальних питань. Фрагментарно ця проблема вивчалася такими вченими, як І.Г. Брага, Г.Ф. Добровольський, В.Л. Мунтян, І.Ф. Панкратов, А.Г. Первушин, Н.Т. Разгельдєєв, В.І. Романов, Н.В. Сторожев, Н.І. Тітова та інші. З огляду на це необхідне проведення більш детального дослідження історії правової охорони колгоспної власності.

Постановка завдання. Метою роботи є дослідження історичної динаміки юридичної відповідальності за правопорушення, пов'язані з майном колгоспів, у часи існування УРСР.

Результати дослідження. Виклад матеріалів дослідження необхідно розпочати з того, що нормативно-правові акти, прийняті в СРСР, були джерелом права на території, підконтрольній більшовицькій владі, на якій діяли формально незалежні органи державної влади УРСР. Проведення періодизації розвитку норм юридичної відповідальності за правопорушення, пов'язані з майном колгоспів, дає змогу виділити такі три періоди: а) зародження (1919–1930 рр.); б) формування (1930–1964 рр.); в) стабілізація (1964–1991 рр.).

Перший період (1919–1930 рр.) – зародження, що починається з 1919 р. після встановлення радянської влади з одночасним розробленням і прийняттям статутів сільськогосподарських об'єднань. Одним із перших нормативно-правових актів став «Нормальний устав сільськогосподарських виробничих комун», прийнятий Народним комісаріатом земельних справ (далі – Наркомзем) РРФСР у лютому 1919 р., який у травні був замінений на «Нормальний устав трудових землеробських артілей», де розглядалися питання охорони власності таких об'єднань. Наступним кроком стало прийняття в 1919 р. «Зразкового статуту сільськогосподарського виробничого товариства», прийнятого Радою всеросійських кооперативних з'їздів, а в 1922 р. – «Тимчасового статуту сільськогосподарського виробничого колективу», до змісту якого входили норми з майнової відповідальності за його порушення. Загалом у 1923 р. Наркомзем РРФСР затвердив 14 зразкових статутів різноманітних сільськогосподарських об'єднань (трудова землеробська артілі, кредитного товариства, товариства з обробки землі, товариства з тваринництва), які були взяті за основу діяльності аналогічних об'єднань на території УСРР. Основною метою цих документів була правова регламентація діяльності колективних господарств, завданням яких була сумісна обробка землі та використання їх власності.

У цей історичний період Статут сільськогосподарської артілі став зводом правил діяльності колгоспів, який визначав цілі, завдання й порядок діяльності колгоспу, способи ве-

дення суспільного господарства, порядок використання майна, його збереження, організації колективної праці, розподілу колгоспних доходів, права й обов'язки членів артілі, їх юридичну відповідальність у разі правопорушення. Характерною рисою перших статутів була регламентація переходу від одноосібного господарства до нової форми ведення сільського господарства, яка отримала назву «колгосп», що мав сумісну власність. У цей історичний період статuti не включали низку найважливіших положень про принципи організації й діяльності колективних господарств, а також про принципи організації праці, розподілу колгоспних доходів та використання майна.

Другий період (1930–1964 рр.) – формування норм юридичної відповідальності за правопорушення, пов'язані з майном колгоспів; розпочався із затвердження 1 березня 1930 р. Радою Народних Комісарів (далі – РНК) СРСР і Президією Центрального Виконавчого Комітету (далі – ЦВК) СРСР «Зразкового статуту сільськогосподарської артілі» (далі – «Зразковий статут») [1]. Документ передбачав охорону майна колгоспів, знищення меж, передачу робочої худоби в сумісну власність, сільськогосподарського реманенту, насінневих запасів для спільного ведення сільського господарства. У цей історичний період комуністична влада проводила політику, спрямовану на масову колективізацію сільськогосподарського виробництва з метою отримання максимальних доходів. З метою вирішення цього завдання організовано 1-й Всесоюзний з'їзд колгоспників-ударників у 1933 р. та 2-й – у 1935 р. Згідно з усталеною традицією в СРСР на Всесоюзному з'їзді колгоспників приймався «Зразковий статут», який підлягав затвердженню сумісною Постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б), після чого цей документ ставав нормативно-правовим актом. На основі «Зразкового статуту» кожний колгосп мав розробити й затвердити власний статут.

З огляду на ту обставину, що селяни масово відмовлялись від вступу до колгоспів, ЦВК та РНК 25 червня 1932 р. прийняли Постанову «Про революційну законність». Згідно із цим нормативно-правовим актом перед прокуратурою ставилися завдання з вжиття заходів до селян, які не бажали вступати до колгоспів і передавати їм своє майно, а також цьому каральному органу доручався нагляд за боротьбою із самовільним розпорядженням та крадіжками колгоспної власності.

З метою захисту державної, колгоспної й кооперативної власності 7 серпня 1932 р. РНК і ЦВК СРСР прийняли Постанову «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення громадської (соціалістичної) власності». Згідно із цим актом особи, які здійснювали замах на таку власність, розглядалися як вороги народу, у зв'язку із чим п. 2 Постанови «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення громадської (соціалістичної) власності» вводив вищу міру покарання за ці злочини, а за пом'якшуючих обставин – позбавлення волі не менше, ніж на 10 років, із конфіскацією майна. На додаток п. 3 акта забороняв амністію до таких злочинців.

Наступним нормативно-правовим актом стала Постанова ЦВК СРСР «Про зміцнення колгоспів» від 30 січня 1933 р., у якій вказувалося, що з метою охорони колгоспного майна місцеві органи державної влади повинні були забезпечити правильний добір і призначення відповідальних осіб на керівні посади. Такий же підхід необхідно було використовувати під час призначення на посади рахівників, бухгалтерів, вагарів і тих посадових осіб, хто відав обліком колгоспного майна.

Упорядкування виробничої діяльності колгоспів потребувало адміністративно-правової охорони колгоспної власності, що знайшло відображення в сумісній Постанові ВУЦВК та РНК УРСР «Про заборону місцевим органам влади, іншим державним і громадським організаціям самовільно розпоряджатись майном, продукцією і грошима колгоспів» від 4 червня 1933 р. Як вказувалося у цій постанові, колгоспи повинні були на свій власний розсуд розпоряджатись майном, продукцією, сплачуючи при цьому податки до бюджету.

З метою закріплення нової політики в колгоспній сфері 17 лютого 1935 р. РНК СРСР і ЦК ВКП(б) затвердили новий «Зразковий статут сільськогосподарської артілі», у якому були зафіксовані положення з охорони колгоспного майна [2]. Водночас у документі знайшли відображення лицемірні заяви комуністичної влади стосовно того, що артільна форма госпо-

дарства на цій стадії є «єдино правильною формою колгоспного будівництва». Статут детально визначав правове становище колгоспу, майнові питання, членство в колгоспі, право колгоспної власності, виробничо-господарську, фінансову діяльність, розподіл валової продукції й доходів колгоспу, організацію та оплату праці, управління справами колгоспу тощо.

Процес формування колгоспної власності та необхідність її збереження отримали свою законодавчу основу у вигляді Постанови РНК СРСР «Про впорядкування фінансів та обліку в колгоспах» від 27 березня 1935 р. Згідно із цим нормативно-правовим актом на державні органи, що здійснюють державний контроль і керівництво діяльністю колгоспів, покладено обов'язок зі збереження майна, перевірки стану фінансів та обліку й документальних ревізій усієї фінансово-господарської діяльності.

З метою подальшого наступу на права трудящих шляхом зменшення їх залежності від колгоспів РНК СРСР і ЦК ВКП(б) 27 травня 1939 р. прийняли Постанову «Про заходи охорони громадських земель колгоспів від розбазарювання». Цим нормативно-правовим актом встановлювались заходи відповідальності за передачу колгоспних земель їх членам в оренду. Згідно із цією постановою керівники колгоспів за передачу землі несли дисциплінарну, партійну, а в разі передачі в оренду значних земельних ділянок навіть кримінальну відповідальність.

Іншим нормативно-правовим актом, спрямованим на збереження колгоспного майна, стала Постанова Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) «Про заходи щодо ліквідації порушень Статуту сільськогосподарської артілі в колгоспах» від 19 вересня 1946 р. Цим документом встановлювались заходи адміністративно-правової охорони власності з одночасним захистом майнових інтересів колгоспів. Ця постанова була одним із важливих нормативно-правових актів, що регулював охорону колгоспної власності в подальший історичний період.

Актом, який регламентував захист державного й громадського майна, став Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про кримінальну відповідальність за розкрадання державного і громадського майна» від 4 червня 1947 р. Ним встановлювалась кримінальна відповідальність за крадіжку, привласнення, розтрату або інше розкрадання державного, громадського й колгоспного майна, а також за недонесення органам влади про достовірно відоме підготовлюване або вчинене розкрадання такого майна. Згідно з п. 2 наведеного акта найсуворіша санкція передбачалася за розкрадання державного майна, що здійснюється повторно, групою осіб або у великих розмірах, – ув'язнення у виправно-трудоному таборі на строк від 10 до 25 років із конфіскацією майна.

Радянські керівники як ефективний засіб боротьби з правопорушеннями в більшості випадків намагались використовувати заходи кримінальної відповідальності. Доказом цього положення є Постанова Ради Міністрів СРСР «Про факти тяганини при розслідуванні органами прокуратури справ про порушення Статуту сільськогосподарської артілі» від 11 липня 1952 р. Як вказувалось у цьому нормативно-правовому акті, органи прокуратури в деяких випадках використовували штрафні санкції в разі нанесення збитків майну колгоспів та не застосовували заходи кримінальної відповідальності. З огляду на це перед такими органами ставилося завдання прискорення розслідування цих злочинів та швидкого притягнення винних до відповідальності.

Постановою Ради Міністрів СРСР «Про матеріальну відповідальність осіб, винних у загибелі або розкрадання худоби, що належить колгоспам та радгоспам» від 17 лютого 1954 р. передбачалася можливість для осіб, винних у загибелі худоби, відшкодувати шкоду в натурі шляхом здачі колгоспу рівноцінної худоби. У випадках, коли майнова шкода є результатом злочину (розкрадання худоби або іншого майна колгоспу), колгоспники повинні нести матеріальну відповідальність, а в разі нанесення значних збитків – кримінальну відповідальність.

Подальшим розвитком юридичної відповідальності за злочини у сфері охорони майна колгоспів став Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про відповідальність за потрапи посівів у колгоспах і радгоспах» від 11 січня 1955 р. [3]. Згідно з ним власники худоби зобов'язані відшкодувати збитки, нанесені потравами, та уплатити штраф у встановлених розмірах.

Документ встановлює відповідальність не лише власників худоби, а й пастухів, конюхів, чабанів та інших працівників ферм, на відповідальності яких перебуває колгоспна худоба, худоба радгоспу або іншого державного чи громадського господарства. Пункт «г» цього указу встановлює відповідальність за проїзд посівами або насадженнями та накладає відповідальність на винних у цьому осіб. З винних стягується штраф за проїзд посівами чи насадженнями: на гужовому транспорті – у розмірі до 50 руб., а за проїзд на автомобілі, тракторі, комбайні та інших машинах – до 100 руб. Проїзди на транспорті можуть заподіяти колгоспу збиток у ще більших розмірах, ніж потрави худобою, тому колгосп має право стягувати збитки також із тих осіб, хто є винуватцями в проїзді посівами або насадженнями. У цих випадках відшкодування збитків відбувалось на основі ст. 403 Цивільного кодексу РРФСР.

Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про відповідальність за потрави посівів у колгоспах і радгоспах» значно посилив адміністративно-правову охорону колгоспної власності, розширив права місцевих рад депутатів трудящих. Проте в процесі його застосування виявилось, що окремі його норми потребують удосконалення. Наприклад, вважалось непотрібним затримувати худобу й птицю, які зробили потраву посівів чи пошкодження насаджень, після оформлення акту аж до відшкодування збитків (ст. 1), якщо відомо, кому худоба або птиця належить. Практика показала, що після такого затримання виникають цивільні справи про повернення колгоспу вартості витраченого корму та догляду за затриманою худобою чи птицею, а також про задоволення зустрічних претензій їх власників тощо.

Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про відповідальність за потрави посівів у колгоспах і радгоспах» не регулює питання про те, за якими цінами необхідно встановлювати розмір збитку, заподіяного потравами. Верховний Суд СРСР дотримувався практики, згідно з якою в разі задоволення позову суди повинні зобов'язувати відповідачів відшкодувати збиток від потрави в натурі, і лише за неможливості стягнути натурою – стягувати вартість потравленого за ринковими цінами. Хоча за встановленим указом порядком збиток стягується не народним судом, а в адміністративному порядку, ця зміна, на думку радянських юристів, не повинна впливати на порядок встановлення розміру збитків у випадках, коли неможливо задовольнити позов. Аналізований акт поклав примусове стягнення збитків з осіб, які відмовились від добровільної сплати, на сільські, селищні та міські ради депутатів трудящих. Проте практика застосування цього методу показала, що він не може бути здійснений згаданими органами, у зв'язку із чим Постановою Президії Верховної Ради СРСР «Про порядок примусового стягнення збитків, накладеного у відповідності з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 11 січня 1955 р. «Про відповідальність за потрави посівів в колгоспах і радгоспах» від 25 грудня 1956 р. було рекомендовано встановити порядок примусового стягнення збитків і штрафу.

Постановою Президії Верховної Ради УРСР від 20 лютого 1957 р. на території республіки був установлений судовий порядок стягнення збитків і штрафу. У той історичний період суди приймали до свого розгляду справи про стягнення збитків та штрафу за письмовою заявою голови колгоспу, а справи про стягнення штрафів за проїзд посівами й насадженнями – за письмовою заявою органів міліції.

Нове керівництво СРСР почало зміни в політиці стосовно колгоспів, тому 6 березня 1956 р. прийняло сумісну Постанову ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР, згідно з якою колгоспам надано право вносити зміни до Статуту артілі, самостійно вирішувати питання про розміри присадибних ділянок колгоспних дворів залежно від трудової участі членів цих дворів у роботі колгоспу. У документі вказувалось, що деякі прокурори, виходячи з формального розуміння закону, підтримують осіб, які не брали жодної участі в колгоспному виробництві та яким колгосп зменшив присадибну ділянку.

Аналогічним чином 9 березня 1955 р. комуністичне керівництво прийняло Постанову РМ СРСР і ЦК КПРС «Про зміну практики планування сільського господарства», що поширила права колгоспів у сфері планування посівних площ, використання власності та розвитку тваринництва [4]. Колгоспи отримали право самі визначати розміри присадибних ділянок, вирішувати питання своєї власності, встановлювати мінімум трудоднів.

У березні 1958 р. прийнятий Закон «Про подальший розвиток колгоспного ладу і реорганізацію машино-тракторних станцій». Згідно з ним колгоспи зобов'язувались ефективно використовувати свою власність, а їх члени звільнялися від сплати сільгосподатку та отримували щомісячне грошове авансування.

З метою юридичного захисту майна колгоспів 31 травня 1960 р. ЦК КП України та Рада Міністрів УРСР прийняли Постанову «Про юридичне обслуговування колгоспів Української РСР». В акті вказувалось на факти низької ефективності роботи правлінь колгоспів із причини нераціонального використання майна та наявності значної дебіторської заборгованості колгоспам, яка на 1 січня 1960 р. становила в республіці 125 млн крб. Водночас у цій постанові зазначалося, що колгоспи нерідко пропускають строки позовної давності та втрачають право на відшкодування збитків.

Іншим нормативно-правовим актом стала Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по дальшому зміцненню економіки і фінансового стану колгоспів» від 10 січня 1961 р. Згідно з нею колгоспи повинні були ефективно використовувати майно та усунути недоліки, що мали місце у використанні колгоспних грошей, а також визначити шляхи усунення цих недоліків. Як вказувалось у постанові, у багатьох колгоспах були виявлені серйозні порушення у витрачанні колгоспних коштів. Зокрема, були факти витрачання грошей поза банком, передачі в оренду майна, видачі під звіт для придбання різних матеріалів у приватних осіб, витрачання грошей на високу оплату керівних працівників колгоспів, створення робочої сили за недостатньої завантаженості своїх колгоспників тощо.

Основні рішення у сфері діяльності колгоспів, згідно з існуючим в СРСР порядком, приймалися на з'їздах та пленумах ЦК КПРС. Так, відповідно до Постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про відповідальність за забезпечення колгоспів і радгоспів насінням» від 20 січня 1961 р. встановлювалась відповідальність за збереження майна й насіння, а голови колгоспів за такі дії притягувались до суворой відповідальності – звільнялися з посад, виключалися з партії з передачею справ до суду. З метою посилення охорони насіння та майна ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР визнали за необхідне, щоб кожний колгосп увів спеціальну шнурову книгу обліку насіння із зазначенням його кількості та якості, яким насінням засіяні окремі поля, яка урожайність тощо. Недопустимим явищем є розкрадання й розбазарювання майна, кормів у колгоспах, що стримує дальший розвиток тваринництва та істотно впливає на його продуктивність.

Для роз'яснення порядку стягнення збитків Пленум Верховного Суду СРСР затвердив постанову від 26 березня 1960 р., у якій зазначалося, що розмір шкоди, який підлягає відшкодуванню, визначається, виходячи з дійсної шкоди колгоспу, а не з упущеної вигоди. Практика стягнення шкоди, заподіяної колгоспному майну, повинна враховувати всі обставини та визначати вину окремих осіб. При цьому суди повинні керуватися ст. 457 Цивільного кодексу РРФСР та відповідними статтями цивільних законів інших союзних республік, де йдеться про обов'язок відшкодувати шкоду в натурі, надати майно того ж роду та якості, виправити пошкоджені речі тощо. За таким же принципом Пленум Верховного Суду СРСР рекомендує проводити відшкодування збитків у колгоспному праві у випадках загибелі чи розкрадання худоби та іншого майна колгоспів.

Третій період (1964–1991 рр.) – стабілізація – характеризувався зміною політики комуністичного режиму щодо колгоспів, яка полягала в тому, що радянські керівники перейшли від екстенсивного процесу до інтенсифікації створення значних виробничих сільськогосподарських підприємств. Такий підхід привів до зміни правового регулювання колгоспних відносин, доказом яких стала Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про підвищення ролі Міністерства сільського господарства СРСР в керівництві колгоспним і радгоспним виробництвом» від 1 березня 1965 р., згідно з якою Міністерству сільського господарства СРСР доручався контроль за використанням колгоспного майна, забезпечення схоронності та організація його захисту від протиправних посягань. Цей документ гарантував оплату праці колгоспників, а натуральна оплата праці стала мати додатковий характер.

Нова політика щодо колгоспів знайшла своє відображення в прийнятті нормативно-правових актів, пов'язаних із підвищенням ефективності використання їх майна. До таких документів належить Постанова Раднаркому УРСР «Про преміювання працівників державних підприємств і організацій сільського і водного господарства за економію пального, мастильних матеріалів та про матеріальну відповідальність за їх перевитрату» від 28 квітня 1967 р. Цей нормативно-правовий акт давав керівникам право заохочувати колгоспників до збереження такого важливого майна, яким були паливно-мастильні матеріали.

У листопаді 1969 р. відбувся третій Всесоюзний з'їзд колгоспників, на якому був прийнятий новий Статут колгоспів та обрана Союзна рада колгоспів [5]. Такі установи наділялися всіма правами юридичної особи з правом мати власне майно, основні й оборотні кошти, створювати фонди соціального страхування та забезпечення. Згідно із цим документом дозволялося створення міжколгоспних і державно-колгоспних підприємств та організацій, а також підсобних промислів на основі місцевої сировини.

З метою узаконення згаданого органу 16 червня 1971 р. Рада Міністрів СРСР прийняла Постанову «Про затвердження Положення про Союзну раду колгоспів і зразкових положень про ради колгоспів союзної республіки, автономної республіки, краю, області та району», згідно з яким Союзна рада колгоспів отримувала право давати рекомендації щодо підвищення ефективності використання колгоспного майна та підвищення продуктивності суспільного виробництва.

Розширення прав колгоспів, питання використання ними майна привели до того, що в низці випадків виникали судові суперечки між підприємствами, які потребували свого законного вирішення. З метою врегулювання цього питання 6 жовтня 1970 р. було прийнято Постанову Пленуму Верховного Суду СРСР «Про застосування судами законодавства при вирішенні спорів, однією із сторін у яких є колгосп», відповідно до якої колгоспи наділялися всіма правами юридичних осіб, мали право захищати свою власність у судах, вимагати компенсації збитків, завданих їх майну.

У процесі виробничої діяльності виникали питання, пов'язані з передачею колгоспних земель під державні чи суспільні потреби, що призводило до втрат урожаю та завдавало шкоди їх майну. Із цієї причини 9 серпня 1974 р. Рада Міністрів СРСР прийняла Постанову «Про відшкодування збитків землекористувачам і втрат сільськогосподарського виробництва при відведенні земель для державних і громадських потреб». За цим нормативно-правовим актом колгоспи отримували право на компенсацію шкоди їх майну, нанесеної під час відчуження земель іншими користувачами. У свою чергу ради міністрів союзних республік і Міністерство сільського господарства СРСР зобов'язувалися вжити заходів до подальшого поліпшення використання земель та охорони сільськогосподарських угідь. При цьому їм надавалося право виділення для державних чи громадських потреб земель несільськогосподарського призначення, або не придатних для сільського господарства, або сільськогосподарських угідь гіршої якості. Як вказувалося у наведеній постанові, Міністерство сільського господарства СРСР мало посилити контроль за використанням земель і майна колгоспами, радгоспами та іншими землекористувачами.

Розвиток правовідносин у сфері сільського господарства призвів до виникнення судових справ стосовно компенсації збитків, нанесених колгоспам та іншим підприємствам. Регламентація цього питання проводилась на підставі Указу Президії Верховної Ради СРСР «Про матеріальну відповідальність робітників і службовців за шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації» від 13 липня 1976 р. Правила, введені цим документом, могли застосовуватись також до випадків відшкодування шкоди, заподіяної робітниками та службовцями підприємству, установі, організації. У разі нанесення значних матеріальних збитків або наявності в діях винного умислу відповідальність за такі дії наставала на основі діючого в той історичний період кримінального законодавства.

Як вказує Г.Г. Харатішвілі, відповідно до чинного в аналізований період законодавства одночасно з майновими правами, якими користувалися члени колгоспів, існували також майнові обов'язки, найважливішим із яких був обов'язок берегти колгоспну власність [6, с. 98]. Із цієї причини колгоспники зобов'язувалися дбайливо ставитись до колгоспного

майна, будівель, техніки, транспортних засобів, худоби тощо. Винні особи залучалися до матеріальної, адміністративної чи кримінальної відповідальності. За заподіяння шкоди майну колгоспів в СРСР встановлювалась матеріальна відповідальність, що полягала в тому, що колгоспники, які заподіяли майнову шкоду колгоспу, зобов'язані відшкодувати її за рахунок своїх коштів або майна.

У радянський період був відсутній закон, що повністю регулював би матеріальну відповідальність колгоспників, а існували лише окремі нормативні акти. Тому матеріальна відповідальність колгоспників регулювалась нормами цивільних кодексів союзних республік, які не враховували специфіку відносин між колгоспом і колгоспниками. Матеріальна відповідальність колгоспників за шкоду, заподіяну майну колгоспу, ґрунтується на тих же принципах, на яких побудоване покладання відповідальності за радянським правом через наявність майнової шкоди, протиправної поведінки, провини й причинного зв'язку між протиправною поведінкою та розміром нанесеної шкоди.

Згідно з доктринальними підходами С.С. Карінського, М.С. Сахіпова, Я.Я. Страутманіса, Н.М. Козиря, Н.І. Тітової, щодо колгоспників вводилась лише обмежена матеріальна відповідальність. Повна відповідальність повинна наставати за навмисного заподіяння шкоди основним засобам колгоспного виробництва, заподіяння шкоди матеріально відповідальними особами, а також коли заподіяно шкоду майну колгоспу не під час виконання службових обов'язків. Обмежену матеріальну відповідальність несе особа під час заподіяння шкоди з необережності, у разі відсутності умислу та в процесі роботи в громадському господарстві.

З огляду на специфіку колгоспно-правової відповідальності М.С. Сахіпов виділяє такі її особливості: а) за колгоспно-правової відповідальності суб'єктом владних повноважень є колгосп; б) вона є відповідальністю «внутрішньої дії»; в) зміст колгоспно-правової відповідальності – державний і суспільний осуд правопорушника [7, с. 95].

Під час упорядкування законодавства про матеріальну відповідальність колгоспників і працівників радгоспів радянські юристи виходили з процесу підвищення рівня усупільнення колгоспної власності та зближення двох форм соціалістичної власності. Цей процес проявлявся в поступовому вдосконаленні умов праці в колгоспах і наближенні їх до умов праці на державних сільськогосподарських підприємствах.

У радянський період матеріальна відповідальність за шкоду, заподіяну підприємству або установі з вини осіб, які перебувають із ними в трудових відносинах, зазвичай є обмеженою. Робітники та службовці несли матеріальну відповідальність у розмірі дійсної шкоди, заподіяної їх діями, проте не більше певної частини заробітної плати. У деяких випадках, що знайшли відображення в радянському законодавстві, встановлювалась відповідальність у повному чи підвищеному обсязі, яка мала на меті диференціацію розмірів відповідальності залежно від ступеня вини працівника, що завдав матеріальної шкоди, а також від тяжкості вчиненого проступку.

На думку М.С. Сахіпова, колгоспно-правова відповідальність є однією з форм юридичної відповідальності через її санкціонування державою, проте в колгоспах діє також громадська форма відповідальності [7, с. 101].

Подальший розвиток виробничих відносин між підприємствами привів до необхідності регулювати майнові спори, що виникають між суб'єктами господарської діяльності. З метою вирішення цього питання 29 червня 1979 р. Пленум Верховного Суду СРСР прийняв Постанову «Про практику застосування судами законодавства при вирішенні спорів, однією із сторін у яких є колгосп або міжколгоспна організація».

13 вересня 1985 р. РМ СРСР прийняла Постанову «Про відповідальність колгоспів, радгоспів та інших сільськогосподарських підприємств і організацій за нераціональне використання матеріальних ресурсів». Згідно із цим документом у разі нецільового використання матеріальних ресурсів із користувачів стягується вартість використаних не за цільовим призначенням або перевитрачених матеріальних ресурсів у півторакратному чи двократному розмірі. У разі несвоєчасного перерахування цих сум стягнення їх із зазначених сільськогосподарських

підприємств та організацій проводиться фінансовими органами за рішенням виконавчих комітетів районних рад народних депутатів за поданням органів системи міністерств.

У радянський період відшкодування майнової шкоди, заподіяної колгоспниками під час здійснення їхніх статутних трудових обов'язків, регулювалося нормами цивільного права. Водночас вважалося, що статутні трудові обов'язки колгоспників дедалі більше зближуються з трудовими обов'язками робітників і службовців. Значний крок у цьому напрямі зроблений у Зразковому статуті колгоспу, у п. 13 якого сформульовано принцип обмеженої матеріальної відповідальності колгоспника, запозичений із трудового права. Водночас відомий радянський юрист С.М. Братусь вважав недоцільним відмовлятися від застосування тих норм цивільного права, які можуть і повинні бути використані для регулювання майнових відносин у колгоспах [8, с. 158]. Натомість В.А. Рахмілович стверджував, що громадянську відповідальність тягне будь-яке протиправне заподіяння майнової шкоди незалежно від того, який характер протиправності, нормою якої галузі права встановлено заборону вчинення такої дії, якою заподіяно майнову шкоду [9, с. 55]. На думку Л.А. Сироватської, матеріальна відповідальність працівників є самостійним видом відповідальності за радянським трудовим правом, відмінним від дисциплінарної відповідальності та майнової відповідальності організації за ушкодження здоров'я працівника; учений виводить матеріальну відповідальність із порушення працівником його обов'язку берегти та зміцнювати соціалістичну власність [10, с. 179]. Отже, в аналізованій історичній період відбувався інтенсивний процес формування колгоспного права, основою якого стали теоретичні розробки радянських науковців. Водночас органи державної влади СРСР та УРСР приймали нормативно-правові акти з метою охорони колгоспного майна, компенсації збитків, підвищення ефективності колгоспного виробництва.

Висновки. Таким чином, охорона майна колгоспів та інших сільськогосподарських підприємств пройшла три етапи історичного розвитку.

У перший період (1919–1930 рр.) приймалися розрізнені нормативно-правові акти, що регламентували матеріальну відповідальність за правопорушення, пов'язані з власністю артілі.

Другий етап (1930–1964 рр.) збігався з періодом тоталітаризму (1930–1953 рр.), який характеризувався прийняттям нормативно-правових актів, спрямованих на усупільнення майна селян і передачу його колгоспам, а також прийняттям досить жорстких нормативно-правових актів, що встановлювали санкції за правопорушення, пов'язані з колгоспною власністю. Водночас радянське керівництво проводило різновекторну правотворчу діяльність, спрямовану на підвищення рівня правової охорони колгоспного майна. Тому прийняті нормативно-правові акти часто дублювали один одного й містили загальні положення, що мали декларативний характер.

Третій період (1964–1991 рр.) характеризувався впорядкуванням відносин, пов'язаних із сільськогосподарським виробництвом, прийняттям нормативно-правових актів з охорони майна, пом'якшенням норм відповідальності з охорони власності колгоспів та використанням актів, які передбачали компенсацію шкоди, нанесеної колгоспній власності.

Список використаних джерел:

1. Примерный устав сельскохозяйственной артели : принят Колхозцентром, одобренный НКЗ СССР и утвержденный СНК СССР и Президиумом ЦИК СССР 11 марта 1930 г. // Еженедельный информационный бюллетень. – 1931. – № 11. – С. 26–29.
2. Примерный устав сельскохозяйственной артели от 17 февраля 1935 г. // Собрание законов и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства СССР. – 1935. – № 11. – С. 129–138.
3. Об ответственности за потравы посевов в колхозах : Указ Президиума Верховного Совета СССР от 11 января 1955 г. // Ведомости Верховного Совета СССР. – 1955. – № 1.
4. Об изменении практики планирования сельского хозяйства : Постановление Центрального комитета КПСС и Совета Министров СССР от 9 марта 1955 г. // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. – М., 1968. – Т. 4. – С. 192–197.

5. Примерный Устав колхоза: принят Третьим Всесоюзным съездом колхозников 27 ноября 1969 г., утвержден постановлением ЦК КПСС и Совета Министров СССР 28 ноября 1969 г. – М. : Колос, 1980.

6. Харатишвили Г.Г. Некоторые уставные права и обязанности членов колхозов / Г.Г. Харатишвили // Правоведение. – 1968. – № 4. – С. 97–101.

7. Сахипов М.С. Проблема ответственности в колхозном праве / М.С. Сахипов ; отв. ред. А.Е. Еренов. – Алма-Ата : Наука КазССР, 1972. – 280 с.

8. Братусь С.Н. Юридическая ответственность и законность / С.Н. Братусь. – М. : Юридическая литература, 1976. – 216 с.

9. Рахмилович В.А. О противоправности как основании гражданской ответственности / В.А. Рахмилович // Советское государство и право. – 1964. – № 3. – С. 53–62.

10. Сыроватская Л.А. Ответственность по советскому трудовому праву / Л.А. Сыроватская. – М. : Юридическая литература, 1974. – 183 с.

КАЗМІРИШИН Е. О.,
аспірант
(Університет сучасних знань)

УДК 340.1

ЮРИДИЧНІ АКТИ ЯК ІНСТРУМЕНТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ

Статтю присвячено з'ясуванню змісту та визначенню специфічних особливостей юридичних актів органів публічної адміністрації. Розглянуто головні види юридичних актів та визначено їх недоліки. Обґрунтовано необхідність заміни більш поширених категорій «правовий акт» або «правовий акт управління» дефініцією «юридичний акт». Запропоновано власні конструювання категоріальних дефініцій «юридичний акт», «нормативний акт», «адміністративний акт».

Ключові слова: юридичні акти, органи публічної адміністрації, класифікація, ознаки, особливості.

Статья посвящена выяснению содержания и определению специфических особенностей юридических актов органов публичной администрации. Рассмотрены главные виды юридических актов и определены их недостатки. Обоснована необходимость замены более распространенных категорий «правовой акт» или «правовой акт управления» дефиницией «юридический акт». Предложены собственные конструирования категориальных дефиниций «юридический акт», «нормативный акт», «административный акт».

Ключевые слова: юридические акты, органы публичной администрации, классификация, признаки, особенности.

The article is sanctified to finding out of maintenance and determination of specific features of legal acts of organs of public administration. The main types of legal acts are considered and their defects are certain. The necessity of replacement of more widespread categories is reasonable “legal act” or “legal act of management” definition “legal act”. The offered own constructing of category definitions is a “legal act”, “normative act”, “administrative act”.

Key words: legal acts, organs of public administration, classification, signs, features.

Вступ. Інструменти діяльності органів публічної адміністрації відіграють вагому роль у забезпеченні реалізації державної політики у сфері європейської інтеграції України. Серед них необхідно виділяти юридичні акти, оскільки від їх правильного інтерпретування залежить ефективність функціонування органів публічної адміністрації щодо здійснення державної політики у сфері європейської інтеграції України.

Постановка завдання. У правовій науці висвітленню проблематики розуміння юридичних актів присвятили роботи такі вчені, як В. Авер'янов, О. Бандурка, О. Кузьменко, Р. Мельник, С. Мосьондз, М. Петришина, А. Соколова, М. Тищенко та інші. Проте поза їх увагою залишилась проблема з'ясування змісту юридичного акта як інструмента забезпечення реалізації державної політики у сфері європейської інтеграції України.

Результати дослідження. Насамперед необхідно звернути увагу на те, що на сьогодні замість категорії «юридичний акт» частіше вживається дефініція «правовий акт» або «пра-

вовий акт управління». Зазначимо, що термін «правовий акт управління» запроваджено ще в науці радянського права, у якій було відсутнє будь-яке розмежування між правом і законом. Це було пов'язано з тим, що в Радянському Союзі право розумілось як сукупність норм, санкціонованих державою [1]. Унаслідок цього між правом і законом не існувало жодного розмежування, вони виступали рівними синонімічними поняттями. Тому вживання терміна «правовий акт управління» не викликало сумнівів. Ситуація змінилась із прийняттям Конституції України [2], яка закріплює принцип верховенства права, відповідно до якого право не є тільки законом. Це постає з рішення Конституційного Суду України, який зазначає, що одним із проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає також інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством та зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Таким чином, верховенство права проявляється насамперед у верховенстві справедливості [3]. Із зазначеного постає, що будь-який акт, який приймається органом місцевого самоврядування, може вважатися правовим лише тоді, коли він є справедливим. Проте його відповідність критерію справедливості може встановлювати Конституційний Суд України. У зв'язку із цим робимо висновок про недоцільність вживання прикметника «правовий» до всіх актів, які приймаються органами публічної адміністрації, та необхідність його заміни прикметником «юридичний».

Тепер необхідно визначитися з питанням стосовно того, що собою являє юридичний акт. Під ним у науці адміністративного права розуміється офіційно оформлений результат волевиявлення органів виконавчої влади, здійснюваний в односторонньому порядку з дотриманням встановленої процедури та спрямований на виникнення певних юридичних наслідків. Відповідне визначення наділяє правовий акт управління такими ознаками, як підзаконність, імперативність, правомочність, офіційність, односторонність, належна оформленість [4, с. 281–282]. Однак ми не можемо погодитись із цією тезою. Так, ми вважаємо, що юридичні акти уповноважені приймати не тільки органи виконавчої влади та інші суб'єкти публічної адміністрації. Наприклад, під час вирішення питань місцевого значення органи місцевого самоврядування приймають рішення, які тягнуть юридичні наслідки для осіб, яких вони стосуються. Таким чином, відносячи лише органи виконавчої влади до суб'єктів, які приймають юридичні акти, автори тим самим звужують коло суб'єктів, які можуть брати участь у такому процесі. Тому, ведучи мову про суб'єктів прийняття юридичних актів, доцільно об'єднати їх в одну групу, а саме в суб'єктів публічної адміністрації, на яких законом покладається виконання публічних завдань.

Підтримуємо думку В. Тимощука, який зазначає, що належна оформленість є не ознакою, а скоріше вимогою до юридичного акта. Правомочність та офіційність є дублюючими ознаками, оскільки правомочність (повноваження) суб'єкта на прийняття певного юридичного акта автоматично робить цей акт офіційним [5, с. 23].

З огляду на зазначене пропонуємо наділити юридичні акти, які приймаються органами публічної адміністрації, такими ознаками:

- 1) підзаконність, яка означає, що він видається на підставі та на виконання законів та інших юридичних актів;
- 2) є актом публічного права, тобто приймається з метою задоволення публічного інтересу та на підставі норм публічного (адміністративного) права у сфері місцевого самоврядування;
- 3) приймається органами публічної адміністрації, які мають розгалужену систему;
- 4) має односторонній характер, що означає, що він приймається органом публічної адміністрації та не залежить від волі осіб, на яких поширюється його дія;
- 5) спрямовується на виникнення, зміну чи припинення адміністративно-правових відносин.

Таким чином, на підставі викладеного пропонуємо розуміти під юридичним актом підзаконний односторонній акт органу публічної адміністрації, який спрямований на виникнення, зміну й припинення адміністративно-правових відносин. На нашу думку, відповідне

визначення найбільш точно дає змогу зрозуміти сутність і зміст цієї правової категорії. Із зазначеного постає, що адміністративний договір не буде юридичним актом у зв'язку з тим, що договір не є одностороннім актом волевиявлення органу публічної адміністрації. Для його укладення необхідна участь щонайменше двох суб'єктів.

У зв'язку з тим, що сьогодні існує велика кількість юридичних актів, які приймаються органами публічної адміністрації, необхідне проведення їх класифікації. Класифікація юридичних актів має велике теоретичне й практичне значення, оскільки відображає специфіку завдань і функцій, які виконують органи публічної адміністрації в повсякденній діяльності. Окрім цього, класифікація юридичних актів полегшує роботу з ними, оскільки дає змогу об'єднати в ціле велику кількість рішень, які приймаються органами публічної адміністрації. Найбільш цікавою та практично корисною є класифікація юридичних актів залежно від юридичних властивостей, оскільки вона розкриває типи актів, які приймаються органами публічної адміністрації. Нагадаємо, що відповідно до неї всі юридичні акти поділяються на нормативні та адміністративні.

У теорії адміністративного права під нормативним актом розуміють юридичні акти, які встановлюють, змінюють або скасовують правові норми. Вони встановлюють загальні правила регулювання однотипних відносин у сфері виконавчої влади, розраховані на тривале застосування та не мають конкретного адресата. Саме в нормативних актах виявляється регулятивна роль адміністративного права. Нормативні акти є найбільш містким вираженням реалізації виконавчої влади, оскільки саме через них відбувається підзаконна адміністративна нормотворчість. Нормативні акти встановлюють конкретні права, обов'язки, відповідальність учасників адміністративно-правових відносин. У них часто містяться обмеження й заборони, зумовлені специфікою сфери управління. Вони формують основи взаємодії різних суб'єктів управління (наприклад, шляхом встановлення певного адміністративно-правового режиму), передбачають юридичні гарантії забезпечення законності та дисципліни в управлінні [6, с. 177]. Проте ми не можемо погодитись із тим, що нормативні акти виходять лише від органів виконавчої влади. Інші суб'єкти публічної адміністрації можуть також приймати нормативні акти, які не є персоніфікованими та розраховані на багаторазове застосування.

Разом із нормативними актами органи публічної адміністрації у своїй діяльності для регулювання адміністративно-правових відносин широко застосовують адміністративні акти, які є найбільш поширеними інструментами їх діяльності. Проте в науці адміністративного права більш вживана категорія «індивідуальний акт управління» [4, с. 283], що не зовсім відповідає оновленій концепції адміністративного права, яка відходить від домінування в ньому поняття «управління», про що свідчать положення Концепції адміністративної реформи та намагання України стати членом Європейського Союзу та Європейського адміністративного простору, у якому більш вживана категорія «адміністративний акт».

Проте на сьогодні в науці адміністративного права відсутня єдність думок щодо категорії адміністративного акта. Одними з перших авторів, які надали визначення цього поняття у вітчизняній науці, були А. Євтихєв та А. Єлістратов, які під адміністративним актом розуміли, відповідно, «акт управління, спрямований на виникнення, зміну або припинення конкретних юридичних відносин чи станів» та «відображення державної волі в межах закону з метою виконання обов'язків публічно-правового характеру» [7, с. 141; 8, с. 159].

Автори наділяли адміністративний акт такими ознаками:

- 1) це акт, спрямований на виникнення, зміну чи припинення конкретних юридичних відносин;
- 2) адміністративний акт – це акт публічного права (приймається з метою громадського служіння, стосується здійснення публічних служб);
- 3) адміністративний акт належить до категорії державних актів;
- 4) адміністративний акт є правомірним, тобто виходить від компетентної до його вчинення адміністративної установи, відповідає за своїм змістом праву (законам у формальному сенсі й указах), дотримується законної форми, переслідує законну ціль;

5) адміністративний акт є стійким (має законну силу), тобто не допустима самочинна (довільна) зміна адміністрацією своїх актів [7, с. 146; 8, с. 157].

Тобто під адміністративним актом автори розуміли акт публічного права, який видавався з метою виникнення, зміни чи припинення адміністративно-правових відносин між органом державної влади та конкретною особою.

Необхідно також проаналізувати положення проекту Адміністративно-процедурного кодексу України, у якому адміністративний акт розглядається як рішення (правовий акт) індивідуальної дії, прийняте адміністративним органом за результатами розгляду адміністративної справи відповідно до Адміністративно-процедурного кодексу України, спрямоване на набуття, зміну чи припинення прав та обов'язків фізичної або юридичної особи (осіб) [9]. Однак відповідне визначення також містить певні недоліки. Так, воно наділяє адміністративний акт такою ознакою, як індивідуальність, що полягає в тому, що ці акти поширюються на визначених осіб і відносини, які виникають між ними. Це означає, що їх головною особливістю буде конкретність, яка виявляється в таких ознаках:

- а) чітка визначеність адресата – конкретної особи або осіб;
- б) чітке формулювання конкретних юридичних волевиявлень суб'єктами адміністративного права, які видають такі акти;
- в) розв'язання за їх допомогою конкретних, а саме індивідуальних справ або питань, що виникають у сфері державного управління;
- г) виникнення конкретних адміністративно-правових відносин, зумовлених цими актами.

Проте відповідну ознаку адміністративного акта досить складно застосувати до рішень органу місцевого самоврядування, які спрямовані не на конкретну особу, а на врегулювання різноманітних життєвих ситуацій. Прикладом цієї ситуації може бути рішення виконавчого комітету селищної ради щодо святкування Дня перемоги. У цьому разі відсутня така ознака адміністративного акта, як індивідуальність, оскільки він не спрямований на конкретну особу. Нормативним же цей акт не може бути, оскільки в ньому відсутні норми права. Таким чином, залишається незрозумілим, яким чином особа може оскаржити таке рішення до адміністративного суду. На підставі викладеного доходимо висновку про неможливість наділення адміністративного акта ознакою індивідуальності.

Проект Адміністративно-процедурного кодексу України наділяє адміністративний акт такою ознакою, як його прийняття в порядку, передбаченому цим кодексом. Проте, на нашу думку, це є скоріше вимогою до адміністративного акта, яка постає із ч. 2 ст. 19 Конституції України, у якій закріплено, що органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, у межах повноважень і в спосіб, що передбачені Конституцією та законами України [2]. Відповідне положення Основного Закону України буде поширюватись на діяльність органів публічної адміністрації щодо прийняття адміністративних актів.

Висновки. З огляду на це можна зробити висновок про невідповідність поняття адміністративного акта, передбаченого в проекті Адміністративно-процедурного кодексу України, потребам суспільства та необхідність розгляду закордонного досвіду в цій сфері.

Так, у § 35 Закону Федеративної Республіки Німеччина «Про адміністративну процедуру» під адміністративним актом розуміється кожне розпорядження, рішення або суверенний захід, який приймає орган влади для врегулювання окремого випадку у сфері публічного права та який має безпосередню, спрямовану назовні правову дію. Аналізуючи зазначене положення німецького законодавства, можна зауважити, що характерними рисами адміністративного акта є такі: 1) може набувати форми розпорядження, рішення або суверенного заходу; 2) приймається органом влади; 3) приймається з метою врегулювання окремого випадку у сфері публічного права; 4) спрямовується назовні.

Така ознака, як регулювання окремого випадку, означає, що адміністративний акт може спрямовуватись як на конкретну особу, так і на регулювання різних ситуацій, до яких може бути причетне невизначене коло осіб. Таким чином, вищезгадане рішення виконавчого

комітету селищної ради вважатиметься адміністративним актом, якщо використовувати ці ознаки. Відповідний приклад свідчить про практичну корисність німецького досвіду у сфері визначення адміністративного акта, а тому пропонуємо враховувати це в майбутньому під час прийняття Адміністративно-процедурного кодексу України.

Список використаних джерел:

1. Головатий С. Верховенство права або ж правовладдя: вкотре про доктринальні манівці вітчизняної науки / С. Головатий // Право України. – 2010. – № 4. – С. 206–219.
2. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
3. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) від 2 листопада 2004 р. № 15-рп/2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04>.
4. Адміністративне право України. Академічний курс : [підручник] : у 2 т. / за ред. В. Авер'янова. – К. : Юридична думка, 2004–2004. – Т. 1 : Загальна частина. – 2004. – 584 с.
5. Тимошук В. Адміністративні акти: процедура прийняття та припинення дії : [монографія] / В. Тимошук. – К. : Конус-Ю, 2010. – 296 с.
6. Федорук Н. Адміністративне право України (загальна частина) : [навч. посібник] / Н. Федорук. – Чернівці : Чернівецький національний університет, 2011. – 296 с.
7. Евтихийев А. Законная сила актов администрации / А. Евтихийев. – Люблин : Люблинская губернская тип., 1911. – 293 с.
8. Елистратов А. Основныя начала административнаго права / А. Елистратов. – М. : Издание Лемана, 1914. – 332 с.
9. Проект Адміністративно-процедурного кодексу України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JF25H00A.html.

МАРУЩАК О.А.,

кандидат юридичних наук,
викладач кафедри теорії та історії
держави і права, конституційного права
(Чернігівський національний
технологічний університет)

ШВАНСЬКА А. О.,

студентка юридичного факультету
(Чернігівський національний
технологічний університет)

УДК 342.2

ОСОБЛИВОСТІ ВИЗНАЧЕННЯ, СУТНОСТІ ТА СПІВВІДНОШЕННЯ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ ТА ПРАВОВОЇ СІМ'Ї

Статтю присвячено дослідженню таких правових категорій, як «правова система» і «правова сім'я». Особлива увага приділяється визначенню поняття та структури правової системи. Досліджується поняття та класифікації правової сім'ї, а також її співвідношення із правовою системою.

Ключові слова: *правова система, правова сім'я, право, структура, звичай.*

Статья посвящена исследованию таких правовых категорий, как «правовая система» и «правовая семья». Особое внимание уделяется определению понятия и структуре правовой системы. Исследуется понятие и классификации правовой семьи, а также ее соотношение с правовой системой.

Ключевые слова: *правовая система, правовая семья, право, структура, обычай.*

The article is devoted to the study of such legal categories as the legal system and the legal family. Particular attention is paid to the definition of the concept, and the structure of the legal system. The concept and classification of the legal family, as well as its correlation with the legal system, are explored.

Key words: *legal system, legal family, law, structure, custom.*

Вступ. Під впливом глобалізації, світових політичних процесів і зростання ролі міжнародного права, які впливають на всі сфери суспільного життя, а особливо на право, що також відображається на таких категоріях, як правова система і правова сім'я загалом. Правові сім'ї почали зближуватися, що породжує їхній змішаний характер, окремі елементи різних правових сімей починають уніфікуватися на основі міжнародних стандартів, а тому актуально залишається проблема визначення та розуміння таких понять, як «правова система», «правова сім'я» та їх співвідношення, що надалі може бути використано для їх удосконалення. Дослідженню таких правових категорій, як «правова система» і «правова сім'я», присвячені роботи багатьох вчених, серед них особливо можна виділити таких, як: М. Марченко, О. Скакун, П. Рабінович, А. Кафтя, В. Шаганенко, С. Кобринська та ін. Незважаючи на широке наукове дослідження згаданих категорій, дотепер у науковій юридичній літературі навіть не існує єдиного підходу до визначення сутності таких понять, також залишаються невирішеними багато інших аспектів і питань даних категорій.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження поняття, ознак і структури правової системи і правової сім'ї та характеристика сутності, співвідношення і проблемних аспектів розуміння таких правових категорій, як «правова система» і «правова сім'я».

Результати дослідження. Ще у 20-ті рр. ХХ ст. в радянській юридичній літературі «правова система» трактувалася досить широко (як правова реальність), і виводилося це поняття не з юридичних норм, а із соціальних функцій як елементів структури права, правової ідеології, правовідносин [1, с. 36]. Вже в наступному десятилітті правова система розглядалася у звуженому вигляді і фактично ототожнювалася із правом. Водночас у літературі з'являються наукові праці, автори яких намагаються трактувати поняття «правова система» більш широко: не лише як сукупність юридичних норм, а й правовідносин (Б. Назаров) [1, с. 36].

Поняття «правова система» було введено в науковий обіг на початку 80-х рр. минулого століття. У радянській юридичній науці вперше запропонував використовувати це поняття А. Васильєв у 1976 р., на думку якого правова система – це категорія, яка включає всі правові конструкції й активні елементи правової дійсності: право, систему права, правотворчість, правосуддя, юридичну практику, нормативні, правозастосовні й акти правотлумачення, правовідносини, суб'єктивні права й обов'язки, правові установи (суди, прокуратури, адвокатури), законність, правопорядок, відповідальність, механізм правового регулювання, правосвідомість тощо [2, с. 30]. Дане тлумачення не стало аксіоматичним в юридичній науці, тому що по суті є переліком структурних елементів і правових конструкцій правової системи і не розкриває сутності даної правової категорії.

Сучасні науковці мають різні погляди на визначення поняття «правова система». Так, наприклад, С. Кобринська визначає правову систему як цілісне багаторівневе утворення, яке відображає сукупність взаємопов'язаних юридичних засобів (явищ) [3, с. 38]. О. Скакун правову систему розуміє як зумовлений об'єктивними закономірностями розвитку суспільства цілісний комплекс взаємозалежних і погоджених спеціальних і загальних засобів правового впливу на суспільні відносини, що постійно відтворюється і використовується людьми та їх організаціями (зокрема й державою) як суб'єктами права для досягнення приватних і публічних цілей, забезпечення правопорядку [4, с. 300]. П. Рабінович розглядає правову систему як систему всіх юридичних явищ, які існують у певній державі або в групі однотипних держав, до складу якої входять різноманітні правові акти та діяльність відповідних суб'єктів зі створення таких актів, різноманітні види та прояви правосвідомості, стан законності та рівень її деформації [5, с. 42].

Доречним є визначення правової системи Ю. Ведернікова як комплексу взаємопов'язаних і узгоджених юридичних засобів, призначених для регулювання суспільних відносин та юридичних явищ, що виникають внаслідок такого регулювання [6, с. 14]. На нашу думку, найбільш змістовним і якісним визначенням правової системи є дефініція, запропонована Є. Гідою, відповідно до якої правова система є комплексом взаємопов'язаних, взаємоузгоджених і взаємозалежних правових явищ і процесів, які розвиваються системно, циклічно та послідовно, а також правових інститутів, які здійснюють управлінський вплив на суспільні відносини відповідно до чітко визначеної процедури [7, с. 115].

Для повного розуміння сутності правової системи необхідно визначити, які елементи входять до її структури. Н. Оніщенко до елементів правової системи відносить такі: система права, система законодавства, правові відносини, юридична практика, правова політика й ідеологія, правосвідомість, правова культура тощо [8, с. 36]. Інші науковці найважливішого значення в структурі правової системи надають зв'язкам, які виникають між її елементами. Так, А. Колодій зазначає, що такі зв'язки можна поділити на три групи: 1) зв'язки, що опосередковують вплив інших соціальних систем на правову систему (зв'язки правової системи з політичною, економічною системами, ідеологією, мораллю тощо); 2) зв'язки і взаємозалежності всередині самої системи (міжгалузеві зв'язки: норми права та правовідносини, діяльність і відповідальність, правоутворення та правореалізація); 3) зв'язки, що зумовлені зворотним впливом правової системи на соціальні системи [9, с. 269–270].

Науковці поділяють усі складники правової системи на п'ять груп: суб'єктивна, нормативна, ідеологічна, функціональна, результативна [10, с. 17–18]. Суб'єктивна складова частина (або ж інституціональна) охоплює всіх суб'єктів правової системи (правові установи). Нормативна складова частина – це сукупність правових норм і принципів, за допомогою яких здійснюється регулятивний вплив на правовідносини між суб'єктами правової системи. Ідеологічна складова частина являє собою сукупність поглядів членів суспільства на явища правової дійсності та їх уявлення про право. Ця складова частина містить правову культуру та правову свідомість. Функціональна складова частина охоплює правовідносини та поведінку членів суспільства, а також юридичну практику. Остання складова частина правової системи охоплює наслідки, результати впливу правових явищ на суспільство.

Правова система характеризується такими ознаками:

- 1) є складовою частиною соціальної системи поряд з економічною, політичною, релігійною та ін., а тому правова система має тісні взаємозв'язки з іншими структурними елементами соціальної системи;
- 2) зазвичай правова система формується в межах певної конкретно визначеної держави (національна правова система). Проте існують випадки, коли одна правова система формується в декількох державах (наприклад, релігійні правові системи);
- 3) правові системи об'єднуються в правові сім'ї;
- 4) наявність тісних взаємозв'язків між складовими елементами структури правової системи;
- 5) різні правові системи мають різний ступінь розвитку;
- 6) стійкість у часі та просторі;
- 7) головний структурний елемент правової системи – система права;
- 8) не є уніфікованою, на відміну від держави, у правовій системі відсутній єдиний центр влади, який представляє всіх інших учасників відносин [16, с. 33];
- 9) формується під впливом об'єктивних історичних чинників і накопичує найважливіші історичні, економічні, правові, політичні, духовні особливості держави;
- 10) правова система, як і будь-яка інша система, характеризується цілісністю;
- 11) поєднання статичності і динаміки, що можна визначити із двох характерних взаємопов'язаних блоків елементів правової системи суспільства: постійних (система права, система законодавства, правова культура тощо) і змінних (правовідносини, правотворчість, правореалізація тощо) [1, с. 38].

Правові системи прийнято поділяти на чотири види: національні, субнаціональні, наднаціональні, квазінаціональні. Національна правова система – це правова система окремої конкретно визначеної держави. Субнаціональна правова система є складовою частиною національної правової системи, проте вона характеризується специфічними ознаками, що суттєво відрізняє її від національної правової системи. Наднаціональні правові системи поширюються на декілька держав (наприклад, правова система Європейського Союзу). В останні роки в науковій юридичній літературі виділяють квазінаціональні правові системи – це правові системи держав, які не були офіційно визнані (наприклад, правова система Придністров'я).

Кожна держава має свою правову культуру, правові звичаї та традиції, систему владних органів, власне законодавство, які склались історично під впливом об'єктивних і суб'єктивних чинників. Саме тому кожна суверенна держава має свою правову систему, яку ще прийнято називати «національна правова система». Проте декілька держав можуть мати спільні риси правових явищ, що дозволяє об'єднати їх правові системи в правові сім'ї.

У XX ст. кількість лише національних правових систем збільшилася майже втричі й нині наближається до двохсот [11, с. 238]. Саме тому доцільно досліджувати не кожен національну правову систему окремо, а правові сім'ї. Так, на основі дослідження ознак юридичних явищ правової сім'ї можна зробити висновки про характерні ознаки кожної правової системи, яка входить до неї. Дослідження правових сімей дозволяє виробити уявлення про правову карту світу.

Правова сім'я – це сукупність національних правових систем, які мають спільні риси, що свідчить про їхню суттєву схожість. Правовий тип (сім'я) – це узагальнююча теоретична модель правового змісту, яка має штучний характер, будучи результатом наукової класифікації та відображаючи загальні й особливі риси національних правових систем [6, с. 14]. Правові системи, які входять до однієї правової сім'ї, можуть мати спільну систему права, джерела права, законодавство, принципи права, схожу організацію державних органів, правозастосовну практику, історію становлення та ін.

Правові сім'ї можна виокремити шляхом класифікації (типологізації) правових систем. Проте в науковій юридичній літературі досить часто висвітлюються проблеми визначення критеріїв класифікації правових систем. Так, класифікувати правові системи можна за ступенем однорідності, за історичними етапами виникнення, релігійним чинником, сутністю права, рівнем розвитку економіки, джерелами права, правовою ідеологією та правовою культурою, расовим критерієм тощо.

Проблема класифікації правових сімей є центральною проблемою юридичної компаративістики. Вперше вона порушувалася на I Міжнародному конгресі порівняльного права, який відбувся 1900 р. в Парижі [12, с. 56]. На ньому всі правові системи були поділені на такі правові сім'ї: французьку, германську, англо-американську, слов'янську та мусульманську. 1913 р. Созе-Аль запропонував виокремити за національним критерієм такі сім'ї: індоєвропейську, семітську, монгольську та право нецивілізованих народів [13, с. 101].

У середині минулого століття найпоширенішими були дві класифікації правових сімей. Так, перший напрям розкрито в класифікації Р. Давида, який запропонував ідею трихотомії [14, с. 25]. Критеріями класифікації він визначив спільність юридичної техніки та схожість ідеологічного чинника. Р. Давид виділив три головні правові сім'ї – романо-германську, англо-американську та соціалістичну. Також він виділив четверту групу, куди входили всі інші правові системи (країни Африки, Азії та Далекого Сходу). Теорія поділу правових систем на три групи лягла в основу сучасної класифікації правових сімей.

Другу класифікацію розробив К. Цвайгерт. Він запропонував використовувати як критерій класифікації поняття «правовий стиль», який складається з п'ятьох чинників: походження й еволюція правових систем, своєрідність юридичного мислення, специфічні правові інститути, природа джерел права та способи їх тлумачення й ідеологічні чинники. На цих підставах він розрізняв вісім правових сімей: романську, германську, англо-американську, соціалістичну, скандинавську, далекосхідну, ісламську й індуську [13, с. 117].

Ю. Тихомиров розрізняє континентальну (романо-германську) правову сім'ю, сім'ю загального права, соціалістичну правову сім'ю, сім'ю релігійно-моральної орієнтації, а також північноєвропейського, латиноамериканського права та кочуючи правові сім'ї [15, с. 113]. А. Саїдов виокремлює такі правові сім'ї: загального права, романо-германську, скандинавську, латиноамериканську, соціалістичну, мусульманську, ін-дуську, звичаєву (африканську) та далекосхідну [16, с. 125]. М. Марченко досліджує дві найбільш поширені та «впливові» правові сім'ї – англосаксонську та романо-германську, а також виділяє соціалістичну та постсоціалістичну, іудейську і мусульманську [17, с. 76].

О. Скакун виокремлює такі типи (сім'ї) правових систем: романо-германський, англо-американський, змішаний, релігійний, традиційний і соціалістичний [4, с. 311]. О. Зайчук і Н. Оніщенко досліджують романо-германську, англосаксонську, соціалістичну та сім'ю традиційного права [18, с. 569]. Л. Луць розрізняє такі типи сучасних правових систем світу: романо-германський, англо-американський, змішаний [19, с. 12]. Х. Бехруз розглядає романо-германську, англо-американську, далекосхідну та правову сім'ю звичаєвого права, а також окремі правові системи: мусульманську, індуську та пострадянські [20, с. 56].

К. Осаке в основу класифікації правових сімей поклав релігійний чинник. Так, він виділяє нерелігійну та релігійну правові сім'ї. Нерелігійна правова сім'я охоплює західне право (романо-германське, англо-американське, скандинавське), квазізахідне право (соціалістичне, що переходить до цивільного), а також незахідне право (південно-східне азійське,

африканське звичаєве). Релігійна правова сім'я охоплює такі правові системи: мусульманську, єврейську, канонічну та правову систему Хінду [10, с. 21].

М. Захарова визначає головний, на її думку, критерій класифікації – стиль правового мислення, тобто спосіб інтелектуальної діяльності в правовій сфері [21, с. 61]. За цим критерієм усі правові сім'ї світу поділяються на: континентально-європейську, англосаксонську, традиційну, релігійно-доктринальну.

В основу класифікації правових сімей може бути покладено як один критерій, так і декілька. Проте доцільно здійснювати типологізацію правових сімей на основі декількох критеріїв, що дозволяє врахувати схожість і відмінність усіх елементів правових систем, які входять до однієї правової сім'ї. Класифікація за сукупністю критеріїв є більш об'єктивною, ніж класифікація за одним критерієм.

Висновки. У результаті здійсненого дослідження можна визначити, що правова система – це цілісна, стійка, комплексна система, що є складовою частиною соціальної системи та являє собою сукупність взаємопов'язаних, взаємодіючих і взаємоузгоджених правових явищ, які існують у певній державі. Правові системи об'єднуються в правові сім'ї, а тому ці два поняття співвідносяться між собою як частина та ціле. Отже, правова сім'я – це сукупність національних правових систем, які мають спільні риси, що свідчить про суттєву схожість цих правових систем. Проблема класифікації правових сімей є однією з головних у порівняльному правознавстві. В основу класифікації правових систем може бути покладено як одна підстава, так і декілька. У підсумку можна зробити висновок, що всі сучасні правові сім'ї світу доцільно поділити на такі: романо-германська (континентальна), англо-американська (англосаксонська), релігійна, традиційна (звичаєва) та змішана (поєднує ознаки романо-германської та англосаксонської).

Список використаних джерел:

1. Кафтя А. Поняття «правова система»: генезис наукових поглядів / А. Кафтя // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2014. – Вип. 6–1. – Т. 1. – С. 36–39.
2. Зіменко О. Система права та правова система: поняття та особливості співвідношення / О. Зіменко // Вісник Запорізького національного університету. – 2011. – № 4. – С. 27–34.
3. Кобринська С. До питання про поняття та структуру правової системи / С. Кобринська // Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наук. праць. – 2000. – Вип. 82. – Серія «Правознавство». – С. 14–18.
4. Скакун О. Теорія держави та права (енциклопедичний курс): [підручник] / О. Скакун. – Х.: Еспада, 2006. – 776 с.
5. Рабинович П. О понятии права в советской юридической науке / П. Рабинович // Правоведение. – 1977. – № 4. – С. 41–50.
6. Ісаков В. Система права та правова система: історико-правовий аспект / В. Ісаков // Юридичний науковий електронний журнал. – 2015. – № 2. – С. 12–16.
7. Гіда Є. Актуальні проблеми теорії держави та права: [навч. посібник] / Є. Білозьоров, Є. Гіда, А. Завальний, А. Осауленко, Т. Пікуля; за заг. ред. Є. Гіди. – К.: КНУВС, 2010. – 228 с.
8. Оніщенко Н. Правова система: проблеми теорії: [монографія] / Н. Оніщенко. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. – 352 с.
9. Колодій А. Конституція і розвиток принципів права України (методологічні питання): дис. ... д. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / А. Колодій. – К.: НАВСУ, 1998. – 391 с.
10. Петришин О. Порівняльне правознавство у таблицях: [навч. пос. для юрид. вищ. навч. закладів та ф-тів] / О. Петришин. – Х.: Право, 2016. – 164 с.
11. Лук'янов Д. Поняття «правова сім'я» в порівняльно-правових дослідженнях: методологічне значення / Д. Лук'янов // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. – 2013. – № 6–1. – Т. 2. – С. 238–241.

12. Лук'янов Д. Сучасні погляди на проблему класифікації та типології правових систем / Д. Лук'янов // Порівняльне правознавство. – 2012. – № 3–4. – С. 56–62.
13. Цвайгерт К. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права : в 2-х т. / К. Цвайгерт ; пер. с нем. – Том I : Основы / К. Цвайгерт, Х. Кетц. – М. : Международные отношения, 2000. – 480 с.
14. Давид Р., Жоффре-Спинози К. Основные правовые системы современности / Р. Давид, К. Жоффре-Спинози ; пер. с фр. В. Туманова. – М. : Международные отношения, 1999. – 456 с.
15. Тихомиров Ю. Курс сравнительного правоведения / Ю. Тихомиров. – М. : Норма, 1996. – 432 с.
16. Саидов А. Сравнительное правоведение : основные правовые системы современности / А. Саидов ; под ред. В. Туманова. – М. : Юристъ, 2009. – 512 с.
17. Марченко М. Правовые системы современности / М. Марченко. – М. : Зерцало, 1998. – 476 с.
18. Зайчук О., Оніщенко Н. Теорія держави і права. Академічний курс : [підручник] / О. Зайчук, Н. Оніщенко. – К. : Юрінком-Інтер, 2006. – 688 с.
19. Луць Л. Типологізація сучасних правових систем світу : відкрита лекція / Л. Луць. – Київ ; Сімферополь : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України ; Логос, 2007. – 298 с.
20. Бехруз Х. Вступ до порівняльного правознавства : [навчальний посібник] / Х. Бехруз. – Одеса : Юридична література, 2002. – 328 с.
21. Захарова М. Сравнительное правоведение : вопросы теории и практики : [монография] / М. Захарова. – М. : Проспект, 2013. – 160 с.

МІХАЙЛІНА Т. В.,

кандидат юридичних наук, докторант,
доцент кафедри теорії та історії держави
і права та адміністративного права
(Донецький національний університет
імені Василя Стуса)

УДК 340.114.5:340.132.6

АКЦЕНТУАЛІЗАЦІЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ У ПЛОЩИНІ ПРАВОВОЇ ГЕРМЕНЕВТИКИ

У науковій статті здійснено аналіз правосвідомості як першооснови правової герменевтики й окреслені аспекти взаємного впливу даних правових явищ. Зроблено висновок, що правова герменевтика водночас виступає і як науковий процес виявлення істинного змісту правових приписів, і як своєрідне мистецтво, де суб'єктивний складник є віддзеркаленням індивідуального розумово-чуттєвого сприйняття права і, відповідно, відбивається спочатку в інтерпретаційному акті, а потім, через правосвідомість його адресата, у фактичній поведінці осіб. Тобто в процесі інтерпретаційної діяльності правосвідомість виступає не фоновим, а базовим елементом, який забезпечує якість та точність тлумачення правових приписів.

Ключові слова: правосвідомість, правова герменевтика, інтерпретація права, тлумачення права, стадії тлумачення права, офіційне тлумачення, неофіційне тлумачення.

В научной статье осуществлен анализ правосознания как первоосновы правовой герменевтики и намечены аспекты взаимного влияния данных правовых явлений. Сделан вывод, что правовая герменевтика одновременно выступает как в качестве научного процесса выявления истинного содержания правовых предписаний, так и в качестве своеобразного искусства, где субъективная составляющая является отражением индивидуального умственно-чувственного восприятия права и, соответственно, отражается сначала в интерпретационном акте, а затем, через правосознание его адресата, в фактическом поведении лиц. То есть в процессе интерпретационной деятельности правосознание выступает не фоновым, а базовым элементом, обеспечивающим качество и точность толкования правовых предписаний.

Ключевые слова: правосознание, правовая герменевтика, интерпретация права, толкования права, стадии толкования права, официальное толкование, неофициальное толкование.

The scientific article investigates the legal consciousness as a fundamental principle of legal hermeneutics and outlines the aspects of mutual influence of these legal phenomena. The conclusion is made that legal hermeneutics is simultaneously a scientific process of identifying the true content of legal prescriptions, and a kind of art, where the subjective component is a reflection of the individual mental-sensory perception of law and, accordingly, reflected first in the interpretive act, and then, through the consciousness of the addressee in the actual behavior. So in the process of interpretive activities the sense of justice is not the background but is the underlying element that ensures the quality and accuracy of interpretation of legal regulations.

Key words: legal consciousness, legal hermeneutics, interpretation of law, stages of law interpretation, official interpretation, informal interpretation.

Вступ. Інтерпретаційна діяльність усіх суб'єктів права є однією з базових складових частин юридичної практики, що формує підґрунтя для правореалізаційної та правотворчої діяльності. Тлумачення правових приписів належить до фундаментальних питань теорії права і розроблено досить деталізовано як класиками юридичної науки, так і сучасними дослідниками. Аналізу підлягали найрізноманітніші аспекти цього комплексного процесу, зокрема, його принципи, стадії, способи, види тощо. Водночас питання правосвідомості в площині інтерпретації правових норм розглядалися здебільшого або з позиції конкретних суб'єктів правозастосування, або щодо окремих видів юридичної практики, хоча якраз правосвідомість можна назвати першоосновою юридичної герменевтики. Без сталого позитивного сприйняття права, без його розуміння та відчуття жодне знання юридичної техніки не допоможе розкрити істинний зміст правових приписів, що надалі відіб'ється як на інших складниках юридичної практики, так і на всіх компонентах правової реальності.

До проблем тлумачення права в різний час зверталися Ю. Власов, Н. Вопленко, О. Костюк, Т. Котяй, Н. Лепіш, Н. Матвєєва, Д. Михайлович, В. Ротань, І. Самсін, Ю. Чистякова, Н. Чулінда, А. Ярема та багато інших. Проте саме питання правосвідомості щодо інтерпретаційної діяльності розглядалися ними досить фрагментарно.

Постановка завдання. У зв'язку з вищезазначеним метою наукової статті є аналіз правосвідомості як першооснови правової герменевтики й окреслення аспектів взаємного впливу даних правових явищ.

Результати дослідження. У сучасній юридичній літературі правова герменевтика здебільшого визначається як наука, предметом якої є розуміння, виявлення змісту, закладеного законодавцем у правові норми.

Якщо ж звернутися до етимології слова, то «герменевтика» (від грецької *hermeneutikos*) розуміється, імовірно, як мистецтво тлумачення текстів. Цілком очевидно, що наука та мистецтво базуються на різних принципах, але в процесі правової герменевтики вони зливаються воедино, не залишаючи простору для розуміння, де закінчується наука та починається мистецтво, і які механізми повинні бути задіяні більшою мірою, щоб тлумачення права досягло своєї мети.

Об'єктом інтерпретаційної діяльності завжди виступає правовий текст, що характеризується здебільшого нормативно-ціннісним змістом і мовною формою свого виразу [1, с. 825], що саме собою детермінує багатоканальність інформативного матеріалу для правильного тлумачення. І лише певним сегментом цього є професійні юридичні знання, що яскраво відображається в принципах і способах тлумачення права, всебічно розкритих у фундаментальних дослідженнях.

Тривалий час вектор аналізу правосвідомості щодо тлумачення права був спрямований на розкриття змісту правової норми для її правильної реалізації, причому «правильним» можна вважати таке втілення приписів норми у фактичній поведінці, яке повною мірою відповідає задуму законодавця. Але Ю. Власов не погоджується з панівними в правовій науці поглядами щодо місця тлумачення лише в правозастосуванні чи реалізації права. Ним свого часу була обґрунтована необхідність тлумачення в процесі законотворення, усіх видів реалізації правових норм, систематизації права, правовому вихованні, пропаганді права тощо [2, с. 7], яку ми цілком поділяємо.

Інтерпретаційна діяльність просочує собою всі етапи створення, реалізації права (а отже, правозастосування як специфічного виду правореалізації). Бо «вписати» норму в систему наявних неможливо без глибокого розуміння змісту та телеологічно-функціональної сутності останніх. В іншому разі вона може вступити в колізію із чинними, створювати надмірність регулювання або сприйматися як зайвий, непотрібний елемент. Звісно, мінімізація таких ситуацій тісно пов'язана з фундаментальністю юридичних знань, але не лише з ними. Саме тому, на думку Л. Матвєєвої, герменевтика нерозривно пов'язана із суб'єктом і його свідомістю, надає найбільший спектр методологічних можливостей для оптимізації правотворчості та правозастосування [3, с. 8]. А отже, правосвідомість є тим базисом, який забезпечує дотримання принципів інтерпретаційної діяльності та,

врешті-решт, утримує особу від свідомого чи підсвідомого спотворення змісту правової норми собі на користь.

Варто зазначити, що тлумачення містить дві частини (за термінологією окремих авторів – стадії, етапи): з'ясування дійсного змісту правових норм і його наступне роз'яснення іншим особам [2, с. 6; 4; 5, с. 22].

Тлумачення-з'ясування являє собою внутрішній розумовий процес, який не виходить за межі свідомості інтерпретатора і спрямований на встановлення змісту й обсягу норми права, волі правотворця. У процесі з'ясування він розкриває їх «для себе», застосовуючи водночас такі способи тлумачення, як юридико-лінгвістичний, логічний, системний, історичний, телеологічний та ін. [6, с. 9]. Причому абсолютно слушно зазначено спрямування тлумачення-з'ясування та комплексу способів, які зазвичай застосовуються під час кожної інтерпретаційної ситуації та у визначеній послідовності, що й забезпечує результативність процесу. Крім перелічених, неодмінно застосовується спеціально-юридичний спосіб тлумачення, але, як можна побачити, він не є визначальним і підлягає застосуванню нарівні з іншими. А ефективність тлумачення забезпечується не стільки спеціальними знаннями інтерпретатора, скільки його загальним кругозором і стійкими правовими цінностями.

Розрізнення букви і духу закону під час його тлумачення в умовах конституційно проголошеного принципу верховенства права припускає орієнтування суб'єкта тлумачення на принципи права як вираження духу закону, засіб розкриття його істинного змісту [7, с. 6]. Проте відступ від догматизму в тлумаченні права не уявляється настільки легким завданням, і для правової реальності нашої країни залишається радше орієнтиром на майбутнє, ніж доконаним фактом. Длі «виокремлення» духу закону, наскільки це можливо, «інтерпретатор повинен спробувати реконструювати ті наміри, які спонукали автора до його висловлювання» [8, с. 249], заглибитися в соціально-історичний контекст створення певного припису, спробувати розкрити для себе його істинну мету, що, найімовірніше, на порядок складніше буквального аналізу правової норми на основі засобів юридичної техніки та лінгвістико-системних інструментів. Крім того, саме рівень правосвідомості суб'єктів тлумачення права в Україні, властивий радше пострадянським системам права, не дозволяє їм розширити межі сприйняття норми, орієнтуючись на неї не просто як на засіб забезпечення порядку в суспільстві, а як на міру індивідуального та суспільного добробуту.

Ще складнішими є справи з роз'ясненням правових приписів, що являє собою другий (факультативний) етап тлумачення. Ризики, передусім, пов'язані з тим, що навіть тлумачення «для себе» може бути не повною мірою точним, внаслідок численних причин, розкритих вище. А роз'яснення даних положень для інших, по-перше, передбачає ідеальні знання та навички використання юридичної техніки та мовних засобів неюридичного характеру для адекватної передачі змісту норми, а по-друге, завжди опосередковується життєвим досвідом, рівнем культури та правосвідомості адресата тлумачення. Тобто істинний зміст правової норми може переломлюватися вже на двох етапах, що збільшує вірогідність неправильного її розуміння.

На думку І. Косцової, будь-яке тлумачення призводить до збільшення кількості варіантів розуміння норми права [9], що є слушним навіть стосовно інтерпретаційної діяльності, яка відбувається відповідно до всіх принципів. Якщо ж правосвідомість суб'єктів тлумачення або його адресатів є низькою, з переважанням деформованих видів, ризик неправильного розуміння норми, а отже, і її втілення, стає критично високим.

Проте ступінь негативних наслідків може варіюватися залежно від суб'єкта інтерпретаційної діяльності. Окремі науковці виділяють такі види тлумачення права за суб'єктом його здійснення: 1) офіційне; 2) неофіційне. Причому офіційне також поділяється на нормативне (автентичне, легальне, судове) та казуальне. А неофіційне – на наукове, професійне та доктринальне [4, с. 160].

Багато в чому перетинається з попередньою класифікація, надана О. Костюк, яка піддає аналізу винятково нормативне тлумачення. З огляду на розмаїття видів, він пропонує нормативне тлумачення класифікувати за такими критеріями: характером правотлумачної

компетенції – автентичне тлумачення (здійснюється в межах власної компетенції), легальне тлумачення (порядком реалізації встановлених законодавством повноважень), делеговане (здійснюється в результаті делегування (передачі) правотлумачних повноважень на певний час із правом їх повернення), правозастосовне (здійснюється в процесі застосування норм права); суб'єктами здійснення – нормативне тлумачення органів законодавчої, виконавчої, судової влади й органів місцевого самоврядування; кількістю суб'єктів – індивідуальне (наприклад, президент України) та колективне (Конституційний Суд України, Європейський суд з прав людини) [10, с. 119].

Наведення даних класифікацій обумовлено, насамперед, тим, що офіційне тлумачення внаслідок його обов'язковості для певних суб'єктів права, очевидно, не обмежується лише розкриттям юридичних настанов, а й формує правоціннісну позицію. Адже воно виходить від органів державної влади та посадових осіб, уособлює їхню професійність, компетентність і правосвідомість. Можна сперечатися, чи добре це, коли в офіційному тлумаченні відбивається позиція суб'єктивна, але це варто просто визнати як належне, бо юриспруденція – це не стандартизований процес, загнаний у межі, а розумово-чуттєва, інколи навіть творча діяльність. На кожному її етапі юридичну практику опосередковують, передусім, люди з їхньою життєвою позицією, індивідуальним досвідом і розумінням ролі та значення права в їхньому житті. Тому кожен їхній крок у сфері права впливає на правосвідомість інших осіб, і особливо наочно це виглядає на прикладі офіційного тлумачення.

На думку Д. Михайловича, необхідність офіційного юридичного тлумачення обумовлена комплексом загальносоціальних і спеціально-юридичних причин. До комплексу загальносоціальних причин він пропонує віднести такі: політико-правова, комунікативно-інформаційна, просвітительсько-дидактична, науково-історична, національно-мовна, асиміляційно-мовна. А спеціально-юридичними називає: індивідуально-правові; такі, що впливають із правових форм діяльності держави; власне лінгвістичні; техніко-юридичні; темпоральні; викликані недосконалістю законодавства [7, с. 6]. Тобто тлумачення не повинно обмежуватися виключно юридичною конструкцією, а має виходити далеко за її межі, де повною мірою, незалежно від волі суб'єкта, будуть виявлятися його психологічні настанови та моральні якості.

На продовження зазначеного варто навести позицію, що тлумачення не повинно замінювати правотворчу діяльність, створюючи нові норми права, проте може вносити в норму елемент новизни. Тому необхідно чітко визначити межі «творчої» природи тлумачення, що має на меті встановлення законодавчої волі, проте жодним чином не її виправлення [11, с. 21], що нерідко спостерігається у вітчизняній правовій системі та, насправді, підкреслює відсутність в офіційного інтерпретатора тих характеристик, про які йшлося вище.

Деякі правники озвучують думку, згідно з якою не можна сказати, що Україна відстала від інших країн за показником рівня осмислення проблем тлумачення нормативно-правових актів і рівня володіння методологією тлумачення таких актів. Вони наголошують на тому, що за цим показником Україна не відстає від тих країн, до союзу з якими вона прагне. Але ці країни впродовж століть опрацювали практику, яка на цей час є усталеною, загально-визнаною і загальноприйнятною [12, с. 17]. І це якраз не підлягає жодному сумніву. За рівнем доктринального опрацювання інтерпретаційної діяльності та її методології Україна дійсно не відстає від провідних європейських країн, але соціологічні методи дослідження ефективності права та метод спостереження дають підстави стверджувати, що результати інтерпретаційної діяльності в нашій країні та більшості європейських країн суттєво різняться. Підстава цього здебільшого вбачається не в професійних якостях, а в рівні правосвідомості суб'єктів тлумачення права, коли юридичний зміст норми ставиться на першу позицію, а уявлення про цінності в праві, про загальну роль права в суспільстві, про право як інструмент зниження суспільної напруги відходять на задній план.

Також хотілося б звернути увагу на традиційне заниження в правовій системі України ролі неофіційного тлумачення права. І якщо професійне тлумачення ще має шанси бути почутим через численні факти юридичної практики, то наукове циркулює здебільшого в площині

юридичної доктрини, не виходячи за її межі. Зовсім незначна роль відводиться буденному тлумаченню права, яке в абсолютній більшості випадків є спотвореним, далеким від реального розуміння норми. Найгіршим же є те, що держава не намагається виправити дану ситуацію, засобом чого могли б стати дійсно широкі обговорення законодавчих ініціатив із чіткою та зрозумілою аргументацією всіх вад і переваг проектів (що після їх ухвалення стане заправою правильної інтерпретації та скорочення кількості зловживань і маніпуляцій – *T. M.*), громадські заходи з популяризації юридичних знань, отримання «зворотного зв'язку» від юридичних клінік, які надають безкоштовну правову допомогу, проведення репрезентативних соціологічних досліджень у галузі права.

Висновки. Правова герменевтика водночас виступає і як науковий процес виявлення істинного змісту правових приписів, і як своєрідне мистецтво, де суб'єктивний складник є віддзеркаленням індивідуального розумово-чуттєвого сприйняття права і, відповідно, відбивається спочатку в інтерпретаційному акті, а потім, через правосвідомість його адресата, у фактичній поведінці осіб. Тобто в процесі інтерпретаційної діяльності правосвідомість є не фоновим, а базовим елементом, який забезпечує якість і точність тлумачення правових приписів.

Не підлягає сумніву той факт, що правосвідомість суб'єкта тлумачення відіграє провідну роль під час здійснення його офіційних видів. Водночас наголошується на факті недооцінки значення неофіційної інтерпретації та невжиття державою заходів для підвищення рівня правосвідомості населення через більш широке роз'яснення й обговорення правових приписів.

Тлумачення права за умов його правильного здійснення та раціонального використання може стати ефективним інструментом правового виховання, формуючи позитивні настанови щодо права в молодого покоління, які, однак, не повинні вступати в дисонанс із правовою реальністю. А отже, такі зміни в ідеалі повинні відбуватися синхронно.

Ну й нарешті, особливе місце в процесі інтерпретації права посідає правова підсвідомість, яка, навіть за відсутності в особи чіткого розуміння правової норми, штовхає її на пошуки її істинного змісту та сенсу, аби лише вчинити правомірно.

Список використаних джерел:

1. Вопленко Н. Объем толкования и конкретизация правовых норм / Н. Вопленко, Ю. Гаврилова // Конкретизация законодательства как технико-юридический прием нормотворческой, интерпретационной, правоприменительной практики : материалы международного симпозиума, г. Геленджик, 27–28 сентября 2007 г. – Нижний Новгород : Нижегородская академия МВД России, 2008. – 1134 с.
2. Власов Ю. Проблемы тлумачення норм права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / Ю. Власов ; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. – К., 2000. – 17 с.
3. Матвеева Л. Юридична природа та місце офіційних інтерпретаційних актів у правовій системі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / Л. Матвеева ; Національний університет внутрішніх справ. – Х., 2005. – 20 с.
4. Хахулина К. Теория государства и права в схемах и определениях : [учебное пособие] / К. Хахулина, В. Малыга, И. Стадник. – Донецк : Норд-Пресс ; ДонНУ, 2008. – 344 с.
5. Лепіш Н. Наукове розуміння тлумачення норм права / Н. Лепіш // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2015. – № 4. – С. 12–24.
6. Чулінда Л. Юридико-лінгвістичне тлумачення текстів нормативно-правових актів : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / Л. Чулінда ; Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2003. – 21 с.
7. Михайлович Д. Офіційне тлумачення закону : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / Д. Михайлович ; Національний університет внутрішніх справ. – Х., 2003. – 17 с.

8. *Философия и методология познания: учеб.* / под ред. В. Обухова, Ю. Солонина, В. Сальникова, В. Васильковой. – СПб. : Университет, 2003. – 560 с.
9. Косцова І. Герменевтичний метод тлумачення норм права : історична та юридична дивергенція / І. Косцова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://science2016.lp.edu.ua/sites/default/files/Full_text_of_%20papers/vnulpurn_2015_827_27.pdf.
10. Костюк О. Теоретико-правові засади нормативного тлумачення : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / О. Костюк ; Івано-Франківський університет права імені Короля Данила Галицького. – Івано-Франківськ, 2017. – 221 с.
11. Котяй Т. Поняття та зміст тлумачення норм кримінального права / Т. Котяй // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2015. – Вип. 3. – Т. 3. – С. 17–21.
12. Новітнє вчення про тлумачення правових актів : [навч. посібн. з курсу тлумачення правових актів для суддів, що проходять підвищення кваліфікації, і кандидатів на посади суддів, що проходять спеціальну підготовку] / В. Ротань, І. Самсін, А. Ярема та ін. ; за ред. В. Ротаня. – Х. : Право, 2013. – 752 с.

ТЕРЕЛА Г. В.,

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри правознавства
(ВНЗ Укоопспілки «Полтавський
університет економіки і торгівлі»)

УДК [349.2–027.414]:331.108.26(477) «1918–1920»

ПРАВОВИЙ СТАТУС ІНСПЕКЦІЙ ПРАЦІ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ (1918–1920 РОКИ)

У статті досліджується правовий статус інспекцій праці за законодавством радянської України 1918–1920 рр. Аналізуються мета, завдання, функції, структура, компетенція, робітничої інспекції праці та розмежування її повноважень із повноваженнями позадільничної, технічної та санітарної інспекцій праці.

Ключові слова: *правовий статус, робітнича інспекція праці, позадільнична інспекція праці, технічна інспекція праці, санітарна інспекція праці.*

В статье исследуется правовой статус инспекций труда по законодательству советской Украины 1918–1920 гг. Анализируются цели, задачи, функции, структура, компетенция рабочей инспекции труда и разграничение ее полномочий с полномочиями внеучастковой, технической и санитарной инспекций труда.

Ключевые слова: *правовой статус, рабочая инспекция труда, внеучастковая инспекция труда, техническая инспекция труда, санитарная инспекция труда.*

The article examines the legal status of labor inspections under the legislation of Soviet Ukraine legislation of 1918–1920 years. The purpose, tasks, functions, structure, competence of the workers' inspection of labor and the division of its powers with the powers of initial, technical and sanitary inspection of labor are analyzed.

Key words: *legal status, workers' inspection of labor, initial labor inspection, technical inspection of labor, sanitary inspection of labor.*

Вступ. З-поміж державних органів, які здійснюють контроль-но-наглядові функції за додержанням законодавства про працю, провідна роль належить інспекціям праці. Ратифікувавши 8 вересня 2004 р. Конвенцію № 81 «Про інспекцію праці у промисловості й торгівлі» та Конвенцію № 129 «Про інспекцію праці в сільському господарстві», Україна зобов'язалася мати систему інтегрованих інспекцій праці, до повноважень яких належить не лише забезпечення додержання трудового законодавства, але й охорона праці. На виконання цих конвенцій та вимог постанови Кабінету Міністрів від 10 вересня 2014 р. № 442 «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» в Україні створена Державна служба України з питань праці шляхом злиття Державної служби гірничого нагляду та промислової безпеки та Державної інспекції з питань праці, а також передачі Держсанепідслужбою функцій із реалізації державної політики у сфері гігієни праці. Водночас актуальним залишається завдання щодо вдосконалення організаційно-правового забезпечення інтегрованих інспекцій праці з метою підвищення ефективності здійснення останніми своїх повноважень.

У зв'язку із цим здається необхідним, разом з імплементацією міжнародних стандартів і вивченням кращої закордонної практики діяльності контроль-но-наглядових орга-

нів у сфері праці, враховувати також здобутки і прорахунки історичного досвіду правового регулювання інспекцій праці. Так, у період встановлення радянської влади в Україні була створена мережа спеціалізованих інспекцій праці, які здійснювали нагляд і контроль за додержанням законодавства про працю та про охорону праці.

Дослідженню статусу державних органів регулювання трудових відносин у період формування радянської державності приділяли увагу такі радянські вчені, як: З.Р. Таттенборг, С.І. Каплун, Б.Л. Маркус, Д.М. Резнікович, К.М. Варшавський, В.М. Догадов, В.Ф. Сафонова, П.Д. Камінська, К.П. Горшенін, І.Я. Кісельов, В.І. Семенов, І.Р. Сафронова та інші. Історія радянського трудового права стала об'єктом наукових розвідок російських вчених А.М. Лушнікова, М.В. Лушнікової, В.А. Шавіна й інших. Історико-правові аспекти діяльності державних органів по регулюванню трудових відносин аналізувалися українським дослідником О.М. Олійником. Однак правовий статус інспекцій праці в період встановлення радянської влади в Україні не став предметом самостійного дослідження.

Постановка завдання. У літературі найуживанішим і найзагальнішим є визначення правового статусу як юридичного закріплення особи в суспільстві [1, с. 95]. Щодо структурного складу правового статусу державного органу в науковій літературі не склалося єдиної думки. Заслугове на увагу позиція науковця Д.М. Бахраха, який пропонує вирізняти три блоки статусу державного органу: цільовий, що визначає норми про мету, завдання та функції діяльності; організаційно-структурний і третій блок – компетенції як сукупність владних повноважень і підвідомчості [2, с. 27]. Беручи за основу даний підхід, ставимо за мету здійснити аналіз правового статусу інспекцій праці в період встановлення радянської влади в Україні.

Результати дослідження. І Всеукраїнський з'їзд Рад (11–12 грудня 1917 р.), визнавши Українську Республіку федеративною частиною Росії, поширив на Україну всі декрети та розпорядження уряду Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки (далі – РСФРР) [3]. Отже, правовий статус радянських інспекцій праці в Україні визначався спочатку законодавчими актами РСФРР. 18 травня 1918 р. ухвалений Декрет Ради народних комісарів (далі – РНК) РСФРР «Про заснування інспекції праці» [4]. Деталізував повноваження інспекторів Наказ Інспекції праці, затверджений постановою Народного комісаріату просвітництва (далі – НКП) РСФРР від 31 липня 1918 р. [5]. Пізніше статус інспекції був закріплений на рівні першого Кодексу законів про працю РСФРР (далі – КЗпП РСФРР) від 10 грудня 1918 р., р. IX «Про охорону праці» якого був присвячений завданням і повноваженням інспекції праці [6]. Після ухвалення в березні 1919 р. Конституції Української Соціалістичної Радянської Республіки (далі – УСРР), яка надала Раднаркому право приймати до розгляду будь-які питання і справи, що належали до сфери законодавства та загального управління, на основі та за аналогією із законодавчими актами РСФРР, уряд УСРР більш активно ухвалює і власні законоположення. Так, 10 березня 1919 р. ухвалений Декрет РНК УСРР «Про заснування Робітничої інспекції праці», за змістовну основу якого взято російський декрет [7].

Найбільш загальним поняттям, яке характеризує правовий статус органу та конкретизується за допомогою його завдань і виконуваних функцій, є мета. Відповідно до КЗпП РСФРР, який поширювався і на територію радянської України, метою створення інспекції праці визначалася «охорона життя, здоров'я і праці осіб, зайнятих якою б то не було господарською діяльністю» [6]. Декрет РНК УСРР «Про заснування Робітничої інспекції праці», обмежуючи в ст. 1 сферу дії інспекції охороною осіб, зайнятих найманою працею в різних галузях її застосування: промисловості, торгівлі, ремеслі, транспорті, сільському і домашньому господарстві [7], вже в ст. 4 за аналогією з російським декретом передбачав можливість поширення сфери впливу інспекції на осіб, зайнятих «не лише по найму». Проте така невизначеність предмета відання інспекції спричиняла і певну невизначеність її завдань і функцій.

Згідно зі ст. 127 КЗпП РСФРР, основним завданням інспекції визначався нагляд «за втіленням в життя» приписів Кодексу, декретів, інструкцій, розпоряджень та інших актів радянської влади [6]. Декрет РНК УСРР «Про заснування Робітничої інспекції праці» визначав ширший спектр її завдань, покладаючи на інспекцію разом із наглядом контроль, а також безпосереднє застосування заходів, спрямованих на охорону безпеки, життя і здоров'я працівників [7].

Як випливало зі змісту § 6 Наказу Інспекції праці, інспектори мали здійснювати нагляд за дотриманням, по-перше, загальних законів, правил і обов'язкових постанов про працю; по-друге, законів, що стосувалися охорони праці жінок і дітей, праці з особливо шкідливими умовами; по-третє, санітарно-технічних і санітарно-гігієнічних заходів з охорони життя і здоров'я працівників; по-четверте, за виконанням законів про соціальне страхування і про розрахункові книжки [5]. Виконання такого комплексу завдань щодо забезпечення охорони праці покладалося не тільки на загальну інспекцію (її в різних джерелах називають також робітничою, правовою – Г. Т.), але й на технічних інспекторів праці та на органи санітарного нагляду.

Наступною складовою частиною правового статусу інспекції є організаційно-структурний блок, який включає положення, що визначають порядок утворення і структуру органу. Відповідно до КЗпП РСФРР, інспекція праці перебувала у віданні Народного комісаріату праці (далі – НКП) і його місцевих органів (підвідділів охорони праці відділів праці при виконавчих комітетах міських і сільських рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів) і складалася з інспекторів (та інспектрис – Г. Т.), обраних радами профспілок, а за відсутності таких органів – конференцією представників профспілкових організацій. Декрет РНК УСРР «Про заснування Робітничої інспекції праці» за аналогією з російським декретом передбачав, окрім профспілок, участь в обранні інспекторів також страхових (лікарняних) кас і організацій. Однак з ухваленням «Положення про соціальне забезпечення трудящих» від 31 жовтня 1918 р. та Декрету РСФРР «Про передачу всієї лікувальної частини бувших лікарняних кас Народному комісаріату охорони здоров'я» від 2 лютого 1919 р. медичне страхування було по суті скасовано, тому надалі участь лікарняних кас в обранні інспекторів не передбачалася.

НКП мав право звільнити інспекторів [7]. Окрім того, інспектори праці могли бути відкликані місцевими радами (бюро) профспілок, про що роз'яснював циркуляр НКП РСФРР від 18 лютого 1920 р. № 59. Правом усунення інспекторів від посади наділялися також виконкоми місцевих рад або відділи праці і соціального забезпечення, вносячи відповідне подання до місцевих об'єднань профспілок. У разі виникнення розбіжностей питання передавалося для остаточного вирішення НКП за погодженням із Всесоюзнаю центральною радою професійних спілок (далі – ВЦРПС) [8].

Окрім загальної інспекції, яка будувалася за територіальним принципом, окремим Положенням НКП УСРР 1919 р. у великих губернських містах, визначених за погодженням НКП і українського центру відповідної профспілки при губернському відділі праці, запроваджувалася так звана позадільнична інспекція для охорони праці робітників транспортної, будівельної, землеробної галузей, торговельних, конторських, поштово-телеграфних службовців, домашньої прислуги, кустарів, ремісників і працюючих удома [9]. Із мотивованим поданням про необхідність призначення спеціального позадільничного інспектора місцевий відділ праці повинен був звернутися до відділу охорони праці НКП, де приймалося відповідне рішення.

Позадільничні інспектори обиралися місцевими профспілками або конференціями робітничих організацій із кандидатів, що висувалися профспілками галузей, які підпадали під спеціальний нагляд, та затверджувалися НКП. Позадільничні інспектори мали ті самі права й обов'язки, що й робітничі інспектори, здійснюючи нагляд за додержанням законодавства про працю у визначеній галузі, на яку не поширювався нагляд територіальних інспекторів, тобто сфера нагляду була розмежована. Водночас усі інспектори включалися до загальної системи інспекції праці та діяли під керівництвом місцевих відділів праці НКП.

Фабрична та гірнична інспекції, які діяли на підставі Статуту про промислову працю, з ухваленням Декрету «Про заснування Робітничої інспекції праці» ліквідовувалися. Особи, які входили до їх складу, тимчасово мали виконувати функції технічних інспекторів. Правові основи їхньої діяльності визначила постанова НКП «Про обов'язки окружних інженерів з технічного нагляду за гірничими та гірничо-заводськими підприємствами» від 17 квітня 1919 р. Окружні інспектори перебували у віданні технічної секції відділу охорони праці НКП і мали провадити свою діяльність у взаємодії з місцевими

відділами охорони праці рад робітничих і селянських депутатів, заводськими комітетами, профспілками й інспекторами праці. Технічні інспектори або призначалися НКП, або затверджувалися останнім із кандидатур, поданих губернськими відділами праці з осіб, які мали спеціальну освіту, стаж роботи чи пройшли випробування на відповідну посаду [10]. Отже, на відміну від виборних робітничих інспекторів, посади технічних інспекторів були призначуваними.

Останньою з-поміж інспекцій праці була створена санітарна інспекція «<...> з метою охорони праці із санітарного боку». Вона була запроваджена постановою Уповноваженого РСФРР НКП при РНК УСРР та Народного комісаріату здоров'я від 20 червня 1920 р. [11]. Організаційно-правові засади її функціонування визначало Положення про санітарну інспекцію праці, ухвалене НКП РСФРР 28 березня 1919 р. Санітарна інспекція перебувала у віданні НКП і його місцевих органів. Санітарні інспектори так само, як і робітничі (правові), вибиралися місцевими радами профспілок і затверджувалися НКП. Водночас вимогами до претендентів на посади визначалися наявність вищої медичної освіти, спеціальних знань у галузі професійної гігієни і «достатнє знайомство з робітничим життям» [12].

Оскільки законодавством передбачалося створення цілої мережі інспекцій праці, окремим положенням НКП від 29 березня 1919 р. був визначений порядок взаємовідносин інспекторів праці з агентами спеціального нагляду, технічними та санітарними інспекторами. Положення стало яскравим прикладом документа, що мав декларативний характер, частина норм якого мала характер «благих побажань», не підкріплених об'єктивними можливостями їх здійснення. Так, інспектор праці, відповідаючи за всі питання охорони праці в межах своєї дільниці, повинен був спонукати «<...> до енергійної і активної діяльності спеціальних інспекторів» [13].

Робота інспекцій усіх видів мала проводитися «<...> по можливості колегіально» [13]. Якщо колегія не ухвалювала погодженого рішення, питання переносилося до відповідного відділу праці для остаточного вирішення. З питань спеціальної компетенції кожний інспектор мав право оскаржити рішення колегії в Науково-консультативному губернському відділі. Останній, щоправда, станом на червень 1920 р. із шести губерній (Харківської, Одеської, Катеринославської, Миколаївської, Полтавської) діяв лише в Харкові [14].

Повноваження робітничих інспекторів деталізував Наказ Інспекції праці, затверджений постановою НКП РСФРР 31 липня 1918 р. [5]. Для здійснення нагляду за застосуванням і дотриманням законів, правил, обов'язкових постанов, інструкцій з охорони праці, інспектори були зобов'язані: а) брати активну участь у діяльності профспілок, лікарняних кас, фабрично-заводських комітетів із метою з'ясування умов праці як на окремих підприємствах, так і цілих галузях промисловості; б) вимагати від «завідувачів промислових закладів пояснень, надання усіх необхідних книг, документів, свідчень, доказів, що мають відношення до мети нагляду»; в) якомога частіше відвідувати промислові заклади свого району; г) залучати до роботи з нагляду представників фабрично-заводських комітетів [5].

Інспектори (та інспектриси) наділялися широким спектром прав, з-поміж яких: а) безперешкодно відвідувати в будь-який час доби підприємства та приміщення для працівників (квартири, лікарні, богадільні, дитячі притулки, ясла, школи тощо); б) вимагати від завідувачів промисловими закладами сприяння в діяльності інспекторів із боку представників адміністрації – майстрів, десятників та інших; в) вимагати виділення приміщення для «відпочинку, ночівлі і службових занять» інспекторів [5].

Повноваження інспекторів праці можна умовно поділити на такі групи: 1) щодо виявлення, попередження та припинення правопорушень; 2) щодо вжиття заходів юридичної відповідальності; 3) нормотворчі повноваження.

Для виявлення правопорушень інспектори повинні були встановлювати наявність таких фактичних даних: 1) чи є на підприємстві завідувач (це стосувалося тих підприємств, на яких власник не здійснював особисто управління) та чи своєчасно інспекторів повідомляли про призначення нового чи тимчасового завідувача; 2) наявність на підприємстві правил внутрішнього розпорядку, обов'язкових постанов, годинника; 3) наявність передбачених

законами і постановами книг: (а) поіменного списку робітників із зазначенням місця проживання, віку, дати прийняття на роботу та дати і причини звільнення; (б) загальної розрахункової книги; (в) книги обліку стягнень із робітників і прибутково-видаткової книги штрафних санкцій; (г) книги обліку нещасних випадків; (ґ) книги обліку парових котлів; (д) книги записів результатів огляду підприємств інспекторами (надалі вона стала називатися ревізійною книгою інспектора) [5].

Усі інспектори з питань спеціальної компетенції повинні були діяти самостійно. Водночас повноваженням щодо притягнення до «судової відповідальності», яке передбачало передачу протоколу із супровідними матеріалами безпосередньо народному судді, були наділені лише правові (робітничі) інспектори. Спеціальні інспектори пропозиції про притягнення до відповідальності виносили на «колегію усіх агентів нагляду» [15].

За порушення законодавства та за відсутність належних заходів з охорони праці інспектори мали право притягувати винних осіб до відповідальності, зокрема й застосовувати штрафні санкції. Порядок притягнення до відповідальності визначався інструкцією НКП «Про порядок притягнення до відповідальності осіб, винних у невиконанні або порушенні правил про охорону праці» від 8 червня 1919 р. [15]. У разі виявлення порушень як приватними, так і посадовими особами декретів і обов'язкових постанов радянської влади з охорони праці інспектор повинен був невідкладно скласти протокол і подати його разом із наявними речовими доказами народному судді. Копія протоколу надавалася місцевому підвідділу охорони праці. У разі ж виявлення порушень, які «<...> хоча і загрожують життю, здоров'ю і особистій безпеці, але не передбачені ні законом, ні обов'язковою постановою <...>» інспектор повинен був попередньо вжити невідкладних заходів щодо усунення таких порушень, визначивши для цього певний строк [15]. Інакше інспектор складав протокол для подання народному судді та брався до негайного усунення виявленого порушення за рахунок винних осіб.

Як бачимо, в Інструкції розмежовувалися факти порушень законодавства про працю та правил про охорону праці, а інспектори здійснювали нагляд і контроль як за порушеннями законів про працю, так і про охорону праці. Це знайшло відображення і в правозастосовній діяльності останніх. Зокрема, у тижневому зведенні відділу праці і соціального забезпечення м. Одеси (березень 1920 р.) зазначалося, що за звітний період виявлено цілу низку «<...> правопорушень як правових, так і з техніки безпеки і санітарної гігієни <...>», складено декілька актів «<...> про недотримання законів про охорону праці і невиконання обов'язкових постанов <...>» [16].

Одним з обов'язків, передбачених Наказом Інспекції праці, було здійснення нагляду за правильною реєстрацією нещасних випадків і своєчасним повідомлення про них інспекторів [5]. У разі загрози повторних нещасних випадків через несвоєчасне усунення їхньої причин, інспекторам разом із фабзавкомом надавалося право вживати невідкладних, не передбачених конкретними правовими нормами, заходів із попередження таких випадків, зокрема й призупинення роботи машин, двигунів, тимчасове закриття підприємств або їх окремих підрозділів [5].

Інспектори були наділені й нормотворчими повноваженнями та мали право вносити до НКП проекти змін до законів, обов'язкових постанов і правил з огляду на недоліки правозастосовної практики [5].

Варто зазначити, що автори проекту закону про інспекцію праці Директорії Української Народної Республіки (далі – УНР) критикували поділ радянської інспекції на правову, технічну та санітарну, слушно зазначаючи, що «така система інспекційного догляду занадто складна. Самі більшовики не могли перенести її без значних змін. Крім того, вона вимагає досить значної кількості фахівців: економістів, техніків, лікарів, канцеляристів і т. ін., знайти яких не уявляється можливим» [17]. Радянський вчений, сучасник тих подій З.Р. Теттенборн визнавала, що діяльність інспекцій праці концентрувалася переважно на великих підприємствах, тоді як малі підприємства та майстерні залишалися без нагляду, наслідком чого стало те, що восьмигодинний робочий день для низки категорій працівників, зокрема, візників, прислуги, видавався «недосяжним ідеалом» [18, с. 98].

Висновки. Отже, у період установаження радянської влади в Україні під загальним керівництвом Народного комісаріату праці при його місцевих органах – відділах праці виконавчих комітетів міських і сільських рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів – було створено систему інспекцій праці, які включали робітничі (правові), поза-дільничні, технічні та санітарні інспекції. Хоча їхній правовий статус досить детально визначався радянським російським і українським законодавством, проте забезпечити чіткого розмежування повноважень не вдалося, а спроби розширити сферу нагляду не лише на відносини найманої праці призводили на практиці до невизначеності предмета відання, завдань і функцій інспекцій. Норми ж, спрямовані на забезпечення взаємодії та колегіальної співпраці інспекторів, мали здебільшого декларативний характер.

Список використаних джерел:

1. Панчишин А.В. Поняття, ознаки та структура категорії «правовий статус» / А.В. Панчишин // Часопис Київського університету права. – 2010. – № 2. – С. 95–98.
2. Бахрах Д.Н. Административное право : [учебн. для вузов] / Д.Н. Бахрах. – М. : Юнити, 1996. – 336 с.
3. Про організацію влади на Україні : Резолюція I Всеукраїнського з'їзду Рад 11–12 грудня 1917 р. // Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень Уряду Української РСР. – Т. 1 : 1917–1941 рр. – К. : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1963. – С. 14.
4. Декрет об учреждении инспекции труда [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.hist.msu.ru/ER/etext/DEKRET/18-05-17.htm>
5. О Наказе Инспекции труда : Постановление Народного комиссариата труда РСФСР // Собрание Узаконений РСФСР. – 1918. – № 56. – Ст. 620.
6. Кодекс законов о труде РСФСР 1918 г. // Собрание Узаконений и Распоряжений Рабочего и Крестьянского Правительства РСФСР. – 1918. – № 87–88. – Ст. 905.
7. Об учреждении Рабочей инспекции труда // Собрание Узаконений и Распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины. – 1919. – № 27. – Ст. 286.
8. Державний архів Полтавської області. – Ф. Р-2243. – Оп. 1. – Спр. 57. – Арк. 18.
9. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 2623. – Оп. 1. – Спр. 213. – Арк. 18.
10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 2623. – Оп. 1. – Спр. 213. – Арк. 3–3 зв.
11. Про санітарну інспекцію праці : постанова Уповноваженого НКП і Народного комісаріату здоров'я // Збір законів і розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України і Уповноважених Р.С.Ф.Р.Р. – 1920. – 19–25 червня. – Ч. 16. – Ст. 313.
12. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 2623. – Оп. 1. – Спр. 217. – Арк. 9.
13. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 2857. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 83.
14. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 2623. – Оп. 1. – Спр. 335. – Арк. 31.
15. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Спр. 213. – Арк. 22.
16. Трудсобез. В п'отделе охраны труда. Сводка работы отдела за неделю // Профессиональная жизнь. – 1920. – № 14. – С. 3.
17. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 1065. – Оп. 4. – Спр. 22. – Арк. 29.
18. Теттенборн З. Р. Советское законодательство о труде : лекции, прочитанные на курсах для инспекторов труда. – М. : Гос. изд-во, 1920. – 104 с.

ЦИВІЛІСТИКА

АНДРЕЙЧУК Л. В.,
здобувач кафедри
інтелектуальної власності,
інформаційного та корпоративного права
(Львівський національний університет
імені Івана Франка)
суддя
(Господарський суд
Закарпатської області)

УДК 347.772.3

ФУНКЦІЇ КОМЕРЦІЙНОГО НАЙМЕНУВАННЯ

У статті досліджувалися теоретичні питання функцій комерційного найменування. Здійснено аналіз чинного законодавства щодо правового регулювання цих відносин. Проаналізовано теоретичні позиції з предмета дослідження та судову практику щодо вирішення спорів, пов'язаних із захистом прав на комерційні найменування.

Ключові слова: комерційне найменування, функції, суб'єкт господарювання, інтелектуальна власність.

В статье исследовались теоретические вопросы функций коммерческого наименования. Осуществлен анализ действующего законодательства относительно правового регулирования этих отношений. Проанализированы теоретические позиции по предмету исследования и судебная практика по разрешению споров, связанных с защитой прав на коммерческие наименования.

Ключевые слова: коммерческое наименование, функции, субъект хозяйствования, интеллектуальная собственность.

The article examines issues of intellectual property right on commercial (trade) names and its functions. There were analysed the theoretical positions, the positions of courts' practices on the subject of this scientific research (resolving disputes related to the protection of commercial names). The analysis of legal regulation of these relations was done.

Key words: commercial name, functions, business entity, intellectual property.

Вступ. Комерційне найменування є одним із засобів індивідуалізації юридичних осіб підприємницького типу та фізичних осіб – підприємців, які можуть використовувати у своїй діяльності комерційне найменування. Комерційне найменування є об'єктом права інтелектуальної власності, який дозволяє вирізнити на ринку певного суб'єкта господарювання. Зважаючи на значну поширеність використання на практиці суб'єктами господарювання комерційних найменувань, існує гостра проблема у належному правовому регулюванні цих відносин. Водночас на законодавчому рівні прийнято небагато правових норм, що регулюють відносини, пов'язані з виникненням прав на комерційне найменування, порядком їх здійснення та захисту.

Комерційне найменування як об'єкт права інтелектуальної власності було предметом досліджень окремих науковців у межах дисертаційних досліджень (А. О. Кодинець «Засоби індивідуалізації учасників цивільного обороту, товарів і послуг у цивільному праві України», 2006 р. [1], І. В. Кривошеїна «Фірмове найменування: регулювання та правова охорона за законодавством України», 2007 р. [2], С. І. Ішук «Право інтелектуальної власності на комерційне (фірмове) найменування», 2009 р. [3] та інші). Результати цих досліджень, безумовно, заслуговують на увагу і будуть предметом аналізу, проте вони виконувалися досить давно, відтак актуальним є проведення нового дослідження проблематики комерційних найменувань з урахуванням поточного стану існування відносин між суб'єктами господарювання. Окрім дисертаційних досліджень, окремі питання щодо комерційних найменувань досліджувалися і іншими науковцями, зокрема, Ю. Л. Бошицьким [4], В. М. Крижною [5], В. М. Мартином [6], Л. Л. Тарасенком [7] та іншими. Однак ці дослідження мали вибірковий характер та комплексно не охоплювали проблематику цього правового інституту.

Постановка завдання. Метою статті є характеристика функцій комерційного найменування як засобу індивідуалізації суб'єктів господарювання, обґрунтування пропозицій щодо вдосконалення правового регулювання цього об'єкту права інтелектуальної власності.

Результати дослідження. Сутність комерційного найменування проявляється через його функції. Функція з латинської. *functio* – виконання, здійснення. Саме через функції отримуємо зовнішній прояв певного явища. Функції комерційного найменування – це його прояв назвний, здійснення з його допомогою певних завдань, що розкривають сутнісний зміст, призначення.

У науковій літературі висловлена думка, що єдиною функцією комерційного найменування є індивідуалізація суб'єкта серед інших учасників цивільного обороту [8, с. 169; 9, с. 342]. Цю функцію іменують дистинктивною від латинського *distinctio* – розрізнення, розмежування. Адже, діючи під обраним комерційним найменуванням, суб'єкт виділяється серед інших, пропонує свої товари (роботи, послуги), укладає відповідні договори, здійснює рекламу, вчиняє інші дії як приватноправового, так і публічно-правового характеру (отримає ліцензії, дозволи, необхідні для здійснення діяльності, сплачує податки та збори тощо).

Аналізуючи цю основну функцію, висловлюється думка, що вона може проявлятися через інші допоміжні або і цілком незалежні функції. Зокрема, В. Ю. Бузанов указує, що комерційне найменування може виконувати вторинну функцію і бути зовнішнім носієм ділової репутації суб'єкта [10, с. 3]. Як окрему функцію комерційного найменування Д. А. Белова розглядає функцію «клієнтели». На її думку, сутність цієї функції полягає у тому, що у процесі використання комерційного найменування воно набуває властивостей промислової інформації, тобто засобу, спрямованого на залучення нових клієнтів та утримання вже існуючих [11, с. 11].

Окремо виділяють функцію рекламування. Її зміст полягає у тому, що комерційне найменування може бути складовою рекламної інформації про суб'єкта, що у кінцевому підсумку закріплює за ним певну ділову репутацію на ринку [12, с. 20].

С. Ішук вважає, що у складі основної функції комерційного найменування як засобу індивідуалізації суб'єкта господарювання доцільно виділити окрему складову (підфункцію) – функцію гарантії. Хоча, на його думку, функція гарантії властива іншому засобу індивідуалізації учасників господарського обороту – торговельній марці, її варто застосовувати за аналогією до комерційного (фірмового) найменування. Це пов'язано з тим, на думку автора, що і торговельна марка, і комерційне найменування належать до однієї групи об'єктів права інтелектуальної власності і тому виконують подібні функції. Суб'єкт господарювання, маючи позитивну ділову репутацію на ринку, може символізувати своїм комерційним найменуванням належне виконання взятих на себе зобов'язань, а також обов'язкову відповідальність у випадку їх порушення [3, с. 9].

На нашу думку, навряд чи можливо вести мову про функцію гарантії комерційного найменування. Його використання суб'єктом навіть з дуже високою та надійною репута-

цією на ринку саме по собі не гарантує ні належного виконання договірних зобов'язань, ні несення відповідальності у разі їх порушення. Адже при настанні будь-яких фінансових ризиків загального характеру суб'єкт господарювання піддається ризику невиконання взятих на себе зобов'язань. Відтак ці ризики можуть позначитися і на його контрагентах. Тому функція гарантії, яку нібито виконує комерційне найменування, не відбудеться.

У науковій літературі також висловлені аргументи на користь такої функції комерційного найменування, суть якої полягає у тому, що саме комерційне найменування є немайновим елементом нематеріальних активів суб'єкта господарювання [10, с. 4; 13, с. 8].

Відповідно до п. 14.1.40. ст. 14 Податкового кодексу України гудвіл (вартість ділової репутації) – нематеріальний актив, вартість якого визначається як різниця між ринковою ціною та балансовою вартістю активів підприємства як цілісного майнового комплексу, що виникає у результаті використання кращих управлінських якостей, домінуючої позиції на ринку товарів, послуг, нових технологій тощо. Вартість гудвілу не підлягає амортизації і не враховується під час визначення витрат платника податку, щодо активів якого виник такий гудвіл. Таким чином на вартість гудвілу впливає низка чинників, серед яких і комерційне найменування, під яким суб'єкт господарювання діє на ринку. Але саме по собі комерційне найменування не формує вартості гудвілу. Визначальним усе ж таки є якість, ціна, споживчі характеристики та інші економічні критерії, які обирає споживач, орієнтуючись на конкретне комерційне найменування. Спочатку саме вони формують та впливають на характеристику ділової репутації суб'єкта господарювання. А, уже згодом, завоювавши певний авторитет на ринку, суб'єкт господарювання асоціюється з певним комерційним найменуванням, що приносить йому прибуток. Тому видається недоцільно «приписувати» комерційному найменуванню окрему самостійну функцію у формуванні вартості гудвілу.

С. Ішук стверджує, що виділення інших окремих і самостійних функцій комерційного найменування (окрім як функції засобу індивідуалізації та складової гудвілу) є безпідставним, оскільки вони лише деталізують і пояснюють дві основні функції [3, с. 10]. Загалом погоджуючись з висловленою позицією, хочемо висловити власні аргументи. Питання про функції (їх види, класифікації) комерційного найменування носить теоретичний характер. Але змістовне розуміння цих функцій допомагає з'ясувати сутнісний зміст комерційного найменування та його роль у цивільному обороті.

Як об'єкт інтелектуальної власності комерційне найменування відносять до засобів індивідуалізації суб'єктів господарювання. У цьому і є його основна функція – індивідуалізація суб'єкта. Саме з позицій суб'єкта господарювання цінність комерційного найменування зводиться насамперед до засобу його індивідуалізації. Діяльність суб'єкта формує вартість комерційного найменування. Успішне комерційне найменування визначає ділову репутацію суб'єкта на ринку. Це взаємопов'язані, взаємообумовлені явища.

Варто розглянути функції комерційного найменування зі сторони інших учасників ринку (контрагентів цього суб'єкта господарювання, споживачів його товарів, робіт, послуг). Видається, що для них комерційне найменування виконує не менш важливі функції, а саме: інформаційну функцію. Адже саме комерційне найменування і є первинною інформацією про суб'єкта господарювання для його контрагентів та для споживачів. Останні, обираючи на ринку товари, роботи, послуги, орієнтуються на комерційне найменування. Воно несе первинний мінімум інформації про ділову репутацію самого суб'єкта, якість, споживчі властивості товарів, робіт, послуг, що пропонуються під комерційним найменуванням тощо. Інколи достатньо одного комерційного найменування для вирішення проблеми вибору договірного контрагента чи постачальника товарів, робіт, послуг. Загальновідомі комерційні найменування виробників спортивного одягу та взуття Adidas, Nike, виробників солодощів Світоч, Рошен несуть достатньо інформації для споживача про якість та інші характеристики відповідних товарів. Тому інформаційна функція вельми важлива та характеризує комерційне найменування суб'єкта, його статус на ринку.

Варто звернути увагу і на ту обставину, що комерційне найменування виконує охоронну функцію. Як уже зазначалося комерційне найменування охороняється за правом його першого

використання. Права на нього не підлягають реєстрації. Тому, використовуючи певне комерційне найменування, суб'єкт господарювання отримує охорону своїх прав на нього. Своєю чергою комерційне найменування охороняє і суб'єкта, індивідуалізуючи його, підкреслюючи саме його репутацію, якості, добросовісність, стабільність на ринку тощо. Тому така функція є не менш важливою та підкреслює значущість для суб'єкта його комерційного найменування.

У судовій практиці справи про порушення прав на комерційне найменування, саме з огляду на порушення функції індивідуалізації суб'єкта господарювання, доволі поширені.

До господарського суду м. Києва звернулося ТОВ «ТЕХНОЛОГІЯ-М» з позовом до ТОВ «ТЕХНОЛОГІЯ М» про припинення порушення прав інтелектуальної власності. В обґрунтування заявлених вимог позивач посилався на те, що ТОВ «ТЕХНОЛОГІЯ-М» зареєстроване згідно з чинним законодавством України у 2002 році та здійснює господарську діяльність у сфері будівництва та надання ексклюзивних і складних консультаційних послуг. З метою персоніфікації своїх послуг серед інших, позивач у своїй господарській діяльності використовує позначення «ТЕХНОЛОГІЯ-М» та «TECHNOLOGY-M» як власне комерційне (фірмове) найменування. Таким чином, як стверджував позивач, за правом першого використання він отримав відповідні права на комерційне найменування.

У 2013 році відповідач зареєстрував та використовує у господарській діяльності найменування «Товариство з обмеженою відповідальністю «ТЕХНОЛОГІЯ М», чим порушує права позивача на комерційне (фірмове) найменування.

Судом встановлено, що позивач, ТОВ «ТЕХНОЛОГІЯ-М», зареєстрований у Єдиному державному реєстрі юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань 30 квітня 2002 року, за відповідним реєстровим записом та здійснює господарську діяльність за конкретними напрямками відповідно до Класифікації видів економічної діяльності (КВЕД). Відповідач, ТОВ «ТЕХНОЛОГІЯ М», зареєстрований у Єдиному державному реєстрі юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань 10 жовтня 2013 року за відповідним реєстровим записом та здійснює схожу господарську діяльність.

Таким чином суд встановив, що позивач використовує комерційне (фірмове) найменування «ТЕХНОЛОГІЯ-М», починаючи з 2002 року, у той час як відповідачем зареєстровано найменування «ТЕХНОЛОГІЯ М» лише у 2013 році. Суд дійшов висновку про те, що найменування «ТЕХНОЛОГІЯ-М» та «ТЕХНОЛОГІЯ М» є однаковими, позивач і відповідач у справі займаються однаковими видами діяльності, функціонують на одному ринку товарів і послуг та споживачі можуть змішувати послуги, які ними надаються.

Суд погодився з доводами про порушення відповідачем прав інтелектуальної власності позивача на комерційне (фірмове) найменування «ТЕХНОЛОГІЯ-М». Рішенням суду позовні вимоги повністю задоволені. У резолютивній частині судового рішення зазначено про зобов'язання ТОВ «ТЕХНОЛОГІЯ М» (відповідача у справі) припинити порушення прав ТОВ «ТЕХНОЛОГІЯ-М» (позивача) на комерційне найменування «ТЕХНОЛОГІЯ-М». Відповідачу заборонено використовувати без письмового дозволу позивача комерційне найменування «ТЕХНОЛОГІЯ-М». Відповідача також зобов'язано здійснити реєстраційні дії щодо зміни найменування «ТЕХНОЛОГІЯ М» [14].

У цій, на перший погляд, простій справі, відповідач явно порушив права позивача на комерційне (фірмове) найменування. Комерційне найменування має виконувати свою основну функцію – засобу індивідуалізації суб'єкта господарювання. Як вбачається з обставин справи, найменування позивача і відповідача ідентичні, єдина відмінність – у наявності дефіса у комерційному найменуванні позивача.

У п. 80 постанови Пленуму Вищого господарського суду України від 17 жовтня 2012 року «Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних із захистом прав інтелектуальної власності» зазначено, що закон допускає можливість наявності у двох і більше осіб однакових комерційних (фірмових) найменувань за умови, що це не вводить в оману споживачів щодо товарів, які вони виробляють та/або реалізують та послуг, які ними надаються. Відповідна ситуація можлива, коли виробництво та/або реалізація товарів, надання послуг здійснюються на територіально розмежованих ринках або особи з однаковими комерційними (фірмови-

ми) найменуваннями спеціалізуються на виробництві (наданні) різних товарів (послуг). Для правильного вирішення пов'язаних з цим спорів господарським судам належить з'ясувати, що саме є комерційним (фірмовим) найменуванням, – слово чи словосполучення, повна чи скорочена назва підприємства, а також яким видом діяльності займаються позивач і відповідач у справі, чи функціонують вони на одному ринку товарів і послуг, чи можуть споживачі змішувати послуги, які ними надаються, та, зрештою, чи є комерційні (фірмові) найменування сторін однаковими; при цьому судам слід мати на увазі, що тотожність окремих елементів комерційних (фірмових) найменувань не свідчить про тотожність таких найменувань у цілому. Якщо ж суб'єкт права інтелектуальної власності на комерційне (фірмове) найменування наполягає на тому, щоб воно не використовувалося іншою особою, він повинен довести у господарському суді пріоритетність свого права інтелектуальної власності на комерційне (фірмове) найменування (тобто момент першого використання ним даного найменування) і обґрунтувати, чому наявність того самого комерційного найменування в іншій особі порушує його права та охоронювані законом інтереси – наприклад, вводячи в оману споживачів, завдає шкоди його діловій репутації або має на меті використання його власної популярності у споживачів.

Власне у даній справі позивач і довів, що використання відповідачем його комерційного найменування шкодить діловій репутації позивача, вводить в оману споживачів. За таких обставин комерційне найменування не виконує функції індивідуалізації суб'єкта господарювання. Разом з тим, комерційне найменування не виконує й інформаційної функції для споживачів відповідних послуг. Тому цілком вірно суд постановив законне та обґрунтоване рішення на користь позивача у справі. Використовуване комерційне найменування охороняє суб'єкта від порушень його прав з боку інших суб'єктів господарювання. Сигналізуючи про факт його використання конкретним суб'єктом, комерційне найменування, образно кажучи, доводить до відома інших про неправомірність їхніх дій щодо використання тотожного чи настільки схожого найменування, яке вводить в оману споживачів щодо товарів, які вони виробляють та/або реалізують і послуг, які ними надаються.

Деякі дослідники пропонують також виділяти запобіжну функцію, сутність якої у тому, що фірмове найменування не дає ввести в оману споживачів щодо справжньої діяльності суб'єкта господарювання [15, с. 2]. Такої позиції дотримується і І. В. Кривошеїна, яка доводить, що фірмове найменування, по-перше, має відображати реальну організаційно-правову форму підприємства, а по-друге, воно ідентифікує певну юридичну особу, яка надає ті чи інші послуги або виробляє товар. Таким чином, воно запобігає змішуванню з іншими суб'єктами господарювання, виділяючи конкретну особу серед інших учасників цивільного обігу [2, с. 12].

Хоча правовий режим комерційних (фірмових) найменувань у країнах Європейського Союзу та США суттєво відрізняється, зокрема є відмінності у правовій природі цього інституту, у термінології, за колом суб'єктів права на комерційне (фірмове) найменування та за умовами надання правової охорони, функції такого засобу індивідуалізації, як комерційне найменування, на нашу думку, є певним спільним знаменником у цьому контексті, який об'єднує усі вищезгадані країни і Україну.

Так, сама сутність комерційного (фірмового) найменування передбачає функцію індивідуалізації суб'єкта господарювання, якщо комерційне найменування не виконуватиме таку функцію, руйнуватиметься сам фундамент його правової природи незалежно від того, про яку країну йдеться. Функція рекламування також, безперечно, притаманна комерційному (фірмовому) найменуванню у всіх досліджуваних країнах, оскільки суб'єктами права на цей засіб індивідуалізації є саме суб'єкти підприємницької діяльності, які ставлять у своєму господарюванні собі за мету отримання прибутку, а, отже, вдаються до залучення споживачів, серед іншого, способом використання свого комерційного (фірмового) найменування. До наданих власнику комерційного (фірмового) найменування повноважень у всіх досліджуваних країнах належить право перешкоджати іншим особам неправомірно використовувати комерційне найменування, у тому числі забороняти таке використання. Таким чином, доходимо до висновку, що охоронна функція також є актуальною як для України, так і для США та країн ЄС.

Висновки. Функції комерційного найменування – це його прояв назовні, здійснення з його допомогою певних завдань, що розкривають сутнісний зміст, призначення. Основною функцією комерційного найменування є індивідуалізація суб'єкта серед інших учасників цивільного обороту. Комерційне найменування виконує і інформаційну функцію, адже саме комерційне найменування є первинною інформацією про суб'єкта господарювання для його контрагентів та для споживачів. Використовуючи певне комерційне найменування, суб'єкт господарювання отримує охорону своїх прав на нього, а своєю чергою комерційне найменування охороняє і суб'єкта, індивідуалізуючи його, підкреслюючи саме його репутацію, якості, добросовісність, стабільність на ринку тощо.

Список використаних джерел:

1. Кодинець А. О. Засоби індивідуалізації учасників цивільного обороту, товарів і послуг у цивільному праві України : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук, спец. : 12.00.03 / А. О. Кодинець. – Київ, 2006. – 20 с.
2. Кривошеїна І. В. Фірмове найменування: регулювання та правова охорона за законодавством України : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук, спец. : 12.00.03 / І. В. Кривошеїна. – Київ, 2007. – 18 с.
3. Іщук С. І. Право інтелектуальної власності на комерційне (фірмове) найменування : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук, спец. : 12.00.03 / С. І. Іщук. – Київ, 2009. – 20 с.
4. Бошицький Ю. Л. Аспекти правової охорони комерційних найменувань в Україні / Ю. Л. Бошицький, О. О. Козлова // Інтелектуальна власність. – 2005. – № 9. – С. 8–12.
5. Крижна В. М. Комерційне найменування – ім'я суб'єкта підприємництва чи його комерційний псевдонім / В. М. Крижна // Теорія і практика інтелектуальної власності. – 2008. – № 5. – С. 16-20.
6. Мартин В. М. Охорона прав на комерційне найменування / В. М. Мартин // Інтелектуальне право України / за заг. ред. проф. О. С. Яворської. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2016. – С. 335-343.
7. Тарасенко Л. Л. Захист прав інтелектуальної власності на комерційне найменування / Л. Л. Тарасенко ; за заг. ред. проф. О. С. Яворської. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2016. – С. 502-505.
8. Підпригора О. О. Законодавство України про інтелектуальну власність / О. О. Підпригора. – Х. : Консум, 1997. – 192 с.
9. Дроб'язко В. С. Право інтелектуальної власності : [навчальний посібник] / В. С. Дроб'язко, Р. В. Дроб'язко. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 512 с.
10. Бузанов В. Ю. Правовой режим фирменных наименований в российском гражданском праве : автореф. дисс. на соискание ученой степени кандидата юридических наук : спец. 12.00.03 / В. Ю. Бузанов. – М., 2003. – 20 с.
11. Белова Д. А. Правовая охрана фирменных наименований и коммерческих обозначений в Российской Федерации : автореф. дисс. на соискание ученой степени кандидата юридических наук : спец. 12.00.03 / Д. А. Белова. – М., 2004. – 20 с.
12. Кривошеїна І. Порівняння комерційного найменування і торговельної марки / І. Кривошеїна // Інтелектуальна власність. – № 9. – 2004. – С. 20.
13. Голофаєв В. В. Фирменное наименование коммерческих организаций : автореф. дисс. на соискание ученой степени кандидата юридических наук : спец. 12.00.03 / В. В. Голофаєв. – Екатеринбург, 1999. – 20 с.
14. Рішення господарського суду м. Києва від 15.03.2016 р. у справі № 910/30537/15 // Єдиний державний реєстр судових рішень. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/56644199>.
15. Шевелева Т. Комерційне найменування: проблеми правової охорони в Україні / Т. Шевелева // Інтелектуальна власність. – 2005. – №12 (100). – С. 2.

ДЗЮБА І. В.,
старший викладач
кафедри цивільно-правових дисциплін
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

БАРДАЧЕНКО Д. В.,
слухач магістратури
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 347.1

НЕУСВІДОМЛЕННЯ ОСОБОЮ ЗНАЧЕННЯ СВОЇХ ДІЙ ЯК ПІДСТАВА НЕДІЙСНОСТІ ПРАВОЧИНІВ З ДЕФЕКТАМИ ВОЛІ

Стаття присвячена висвітленню одного з актуальних питань цивільного права, а саме щодо неусвідомлення особою значення своїх дій як підстава недійсності правочинів з дефектами волі.

Ключові слова: *правочин, недійсність правочинів, дефект волі, психіатрична експертиза, «момент» учинення правочину, заповіт, зловживання правом.*

Статья посвящена освещению одного из актуальных вопросов гражданского права, а именно непонимание лицом значения своих действий как основание недействительности сделок с дефектами воли.

Ключевые слова: *сделка, недействительность сделок, дефект воли, психиатрическая экспертиза, «момент» совершения сделки, завещание, злоупотребление правом.*

The article is devoted to coverage of one of the most pressing issues of civil law, namely, the person's failure to understand the significance of his actions as the basis for invalidity of deals with defects of will.

Key words: *transaction, invalidity of transactions, defect of will, psychiatric examination, "moment" of transaction, will, abuse of right.*

Вступ. У сучасному українському законодавстві відсутня чітка класифікація недійсних правочинів залежно від підстав їх недійсності. Однією з головних вимог, яка є необхідною для укладання правочину, є вимога щодо волевиявлення учасника, яке має бути вільним і відповідати його внутрішній волі. Під час дослідження судової практики із цього питання виникає ціла низка питань щодо визнання таких правочинів недійсними.

Дослідженням цього питання займалися такі вчені, як В.І. Крат, О.В. Гутников, О.І. Длугош, Н.С. Хатнюк, О.В. Дзера, І.А. Лавріненко, В.В. Валах, Н.В. Рабинович та ін.

Постановка завдання. Метою статті є комплексний аналіз питання неусвідомлення особою значення своїх дій як підстава недійсності правочинів з дефектами волі, досвіду та сучасних положень стосовно наведеного питання.

Результати дослідження. Однією з головних вимог, яка є необхідною для укладання правочину, є вимога щодо волевиявлення учасника, яке має бути вільним і відповідати його внутрішній волі. Така вимога закріплена в ч. 3 ст. 203 Цивільного кодексу (далі – ЦК) України.

Так, одним із різновидів правочинів з дефектами волі є правочини, вчинені дієздатною фізичною особою, яка в момент його вчинення не усвідомлювала значення своїх дій і (або) не могла керувати ними (ст. 225 ЦК України).

Деякі автори зараховують такі правочини до правочинів з дефектами суб'єкта [4, с. 59]. Однак варто відзначити, що законодавець умисно виділив у ЦК України, а саме в ст. 225, окрему категорію правочинів, загострюючи увагу на тому, що ця категорія правочинів відрізняється від правочинів, учинених недієздатними особами, тим, що вони вчинені дієздатними особами, які лише внаслідок тимчасових обставин втратили контроль над своїми діями й не могли усвідомлювати, який правочин вони вчиняють. Тобто в такому правочині волевиявлення особи виражає деформовану волю особи, а отже, в цьому випадку має місце дефект волі.

З першого погляду начебто не виникає жодного питання щодо доцільності існування цієї норми та її правильного застосування під час визнання правочинів недійсними із цієї підстави. Але під час дослідження судової практики із цього питання виникає ціла низка питань щодо визнання таких правочинів недійсними. Адже в процесі вирішення справ, пов'язаних із визнанням правочинів недійсними внаслідок неусвідомлення особою значення своїх дій, суди призначають ретроспективну психіатричну експертизу, ставлячи перед судовим експертом запитання: «Чи розуміла конкретна особа в момент учинення правочину значення своїх дій і чи могла вона керувати ними?»

Насамперед варто підкреслити, що в цьому випадку під час визнання правочину недійсним ідеться не про стан особи взагалі, тобто про її психічні хвороби, розлади в пам'яті чи щось інше. У такому випадку мова йде про можливість особи безпосередньо під час укладання правочину усвідомлювати значення своїх дій. А тому в законодавстві (ЦК України) важливе значення надається саме «моменту» вчинення правочину.

На таке запитання експерти дають відповідь, у якій конкретно не вказано про абсолютну неспроможність учасника правочину в момент його вчинення усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними. А оскільки конкретний висновок судово-медичної експертизи спирається тільки на показання свідків (коли правочин визнається недійсним після смерті особи, яка його уклала) та безпосередньо на висновок обстеження особи та її свідчення щодо цього факту, то у висновку експертизи можуть висуватися лише припущення щодо того, чи могла особа усвідомлювати значення своїх дій під час укладання правочину. Тому постає питання щодо того, чи можна спиратися під час визнання правочину недійсним на підставі неусвідомлення особою значення своїх дій лише на висновок судово-медичної експертизи.

Розглянемо випадок визнання правочину недійсним з підстав, передбачених ст. 225 ЦК України. *Професор медінституту С. у віці 70 років працював медиком. Нотаріус, який прибув для посвідчення заповіту С., згодом зазначав, що С. ходив по кімнаті, нормально розмовляв, пояснював, чому складає заповіт на користь другої дружини, а не синів. Посмертне медичне обстеження констатувало в С. пухлину головного мозку. У суді (заповіт оскаржив один із синів) численні свідки свідчили, що напередодні складення заповіту С. консультував хворих, його поведінка не викликала сумнівів щодо усвідомлення ним значення своїх дій, хоча він і скаржився на головний біль [5, с. 110–111].*

У висновку судово-психіатричної експертизи зазначено, що С. у момент складання заповіту не розумів значення своїх дій. Хоча численні свідки стверджували, що С. поводив себе адекватно та повністю усвідомлював значення своїх дій, що в день складання заповіту він адекватно надавав консультації хворим і розпорядження своїм підлеглим. Отже, ми бачимо, що судом не було взято до уваги показання свідків, які суперечать висновкам судово-психіатричної експертизи.

У цьому випадку постає питання про зловживання правом особою, яка бажає визнати заповіт недійсним на підставі неусвідомлення особою значення своїх дій у момент складання заповіту. Адже як можна пов'язувати повне неусвідомлення особою своїх дій у момент укладання правочину та ракову пухлину. Наприклад, якщо особа дізнається, що вона є неви-

ліковно хворою на останній стадії раку, цілком логічно для неї буде скласти заповіт і тим самим виразити свою волю на випадок смерті. А інша особа, знаючи про складання такого заповіту і про те, що вона була виключена із спадкоємців, бажає визнати такий заповіт недійсним, хоча свідомо розуміє, що заповідач повністю усвідомлював значення своїх дій.

Отже, ми бачимо, що існує досить вагома проблема, пов'язана з тим, що заповіти, складені невиліковно хворими особами, визнаються недійсними лише на підставі припущення, яке висувається судово-медичною експертизою. Цим невиліковно хвора особа-зповідач фактично позбавляється права розпорядитися своїм майном на випадок смерті.

Також поширеними випадками зловживання особою своїм правом є той випадок, коли особа уклала правочин (договір купівлі-продажу), а через кілька років дізналася, що її майно значно зросло у вартості. Особа звертається до суду та вимагає визнати правочин недійсним на тій підставі, що вона не усвідомлювала значення своїх дій, і застосувати реституцію. Як показує більшість випадків, підстави, на які особа спирається під час визнання правочину недійсним, є надуманими (нервові потрясіння, депресія, тощо) та незначними.

Із цього приводу Вищим спеціалізованим судом України з розгляду цивільних і кримінальних справ у зв'язку з неоднаковим застосуванням судом касаційної інстанції одних і тих самих норм матеріального права в подібних правовідносинах прийнято низку постанов і сформульовано правові позиції щодо розгляду справ про визнання правочинів недійсними на підставі неусвідомлення особою значення своїх дій (Лист від 15.05.2012 № 648/0/4-12), зокрема такі.

Висновок про тимчасову неієздатність сторони такого правочину треба робити передусім на основі доказів, які свідчать про внутрішній, психічний стан особи в момент учинення правочину. Хоча висновок експертизи є лише одним із доказів у такій справі і йому доцільно давати належну оцінку в сукупності з іншими доказами, будь-які зовнішні обставини (показання свідків про поведінку особи тощо) мають лише побічне значення для встановлення того, чи була здатною особа в конкретний момент учинення правочину розуміти значення своїх дій і (або) керувати ними.

Оскільки у висновку проведеної у справі експертизи не вказано про абсолютну неспроможність учасника правочину(заповіту) в момент учинення (складення заповіту) розуміти значення своїх дій і керувати ними, а лише зазначено, що наявні на той час порушення його психічної діяльності істотно впливали на його здатність усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними, що саме по собі не є підставою для визнання правочину, укладеного в такому стані, недійсним із підстав, передбачених ч. 1 ст. 225 ЦК України.

Посилаючись на вищезазначене, ми вважаємо доцільним унести доповнення до ст. 1234 ЦК України, а саме додати частину 3 в такій редакції: «Коли особа, яка бажає скласти заповіт, перебуває в закладі охорони здоров'я у зв'язку з тяжкою хворобою, заповіт складається лише за умови наявності висновку психіатра щодо психічного стану особи».

Досить цікавою є думка В.В. Валах. Щодо недійсності заповітів самовбивць вона зазначає, що задля уникнення судової тяганини, а також полегшення порядку розгляду справ щодо недійсності заповітів самовбивць необхідно внести відповідні доповнення до чинного українського законодавства, зокрема доповнити ч. 1 ст. 1234 ЦК України абзацом 2 і викласти його в такій редакції: «Заповіти самовбивць можуть бути визнані недійсними в судовому порядку, виходячи з обставин, які мали місце на час складання такого заповіту» [3, с. 135]. Однак ми вважаємо, що акт самогубства, вчинений особою, ще не вказує на її неможливість усвідомлювати значення своїх дій чи на психічний розлад. Пропоновані зміни до законодавства призведуть лише до ще більшого зловживання правом з боку конкретних осіб і поставлять під загрозу право особи вільно розпоряджатися майном на випадок своєї смерті.

Спірним і досі залишається питання щодо того, чи можна визнавати правочини, вчинені особою у стані наркотичного чи алкогольного сп'яніння, недійсними.

Зловживання алкогольними напоями, як і наркотичними чи іншими одурманюючими речовинами, і справді знижує самоконтроль людини, розвиває моральну нестійкість, кори-

сливі й агресивні мотиви, в особі з'являється нерозбірливість у виборі засобів для досягнення різних антисоціальних цілей. Унаслідок ослаблення самоконтролю, порушення мислення поведінка людини різко відрізняється від звичайної, що штовхає її на несподівані, не зрозумілі з позиції розуму вчинки.

О.І. Длугош зараховує сп'яніння до одного з різновидів дефектів волі особи, зазначаючи, що внаслідок стану психіки особа не усвідомлює, який правочин учиняє. Тобто в таких правочинах відсутня справжня воля, що є дефектом волі. Також автор зазначає, що сп'яніння як стан психіки може слугувати підставою для визнання правочину недійсним на основі ст. 225 ЦК України [2, с. 107]. Така позиція, на нашу думку, ставить під загрозу стабільність цивільного обороту, права й інтереси учасників правочину, які діяли добросовісно. Ми вважаємо, що сп'яніння є різновидом дефекту волі особи. Але оскільки особа, свідомо знаючи про негативні наслідки сп'яніння, навмисно доводить себе до такого стану, вважаємо недоцільним застосування ст. 225 ЦК України.

Під час укладання правочину особою, яка перебуває у стані сп'яніння, її контрагент завжди знає про такий стан, але налаштованість особи укласти правочин усуває будь-які сумніви щодо усвідомлення особою значення своїх дій на момент укладання такого правочину. Відповідно до ч. 3 ст. 225 ЦК України, сторона, яка знала про стан фізичної особи в момент учинення правочину, зобов'язана відшкодувати їй моральну шкоду, завдану у зв'язку з учиненням такого правочину. Ми бачимо, що особа, яка під час укладання правочину діяла добросовісно, не лише повинна понести завдані збитки, а ще й відшкодувати моральну шкоду її контрагенту.

Отже, принципово важливе значення для забезпечення стабільності цивільного обороту та запобігання зловживанню правом має законодавче закріплення заборони визнання правочину недійсним, який учинено особою, яка не усвідомлює значення своїх дій через стан сп'яніння. Цей висновок ґрунтується на тому, що за звичайного фізіологічного сп'яніння відсутній медичний критерій – психічне захворювання, а тому немає підстави для визнання особи такою, яка не могла усвідомлювати значення своїх дій. За фізіологічного сп'яніння не настають ті істотні зміни в психічному стані особи. Необхідно враховувати й те, що такі особи добровільно доводять себе до стану сп'яніння, усвідомлюючи негативний вплив на свою поведінку алкогольних напоїв, наркотичних чи інших одурманюючих речовин, але свідомо припускають чи навіть прагнуть настання стану сп'яніння. Уживаючи алкоголь, наркотики чи інші одурманюючі речовини, особа здатна передбачати характер не тільки своєї поведінки, а й можливість настання її негативних наслідків для самої особи, з урахуванням цього може вирішувати, вживати чи не вживати алкоголь, наркотики чи інші одурманюючі засоби.

Висновки. У сучасному українському законодавстві відсутня чітка класифікація недійсних правочинів залежно від підстав їх недійсності. Так само немає й чіткого визначення поняття дефекту волі. У результаті аналізу в роботі дефекту волі та окремих моделей правочинів з дефектами маємо такі підсумкові положення:

1. Воля – це такий процес людської психіки, який полягає в усвідомленні особою своїх дій і можливості керувати ними, який спрямовує людину на перехід від конкретної цілі до практичних дій задля досягнення поставленої мети, що виражається в її волевиявленні як в об'єктивному вираженні її поведінки.

Процес формування волі проходить три стадії: виникнення потреби й усвідомлення способів її задоволення, вибір способу задоволення потреби та прийняття рішення вчинити правочин. У випадку пороку формування волі на стадії виникнення потреби або усвідомлення способів її задоволення не можна говорити про недійсність правочину, оскільки наявна помилка щодо мотивів правочину.

2. Сутність правочину полягає в єдності волі та волевиявлення. Кожен із цих елементів є необхідним і рівнозначним, а відсутність одного з них означає відсутність правочину.

Правочини з дефектами волі діляться на дві групи: правочини, які вчинені без внутрішньої волі на укладення правочину, та правочини, в яких внутрішня воля сформувалась неправильно.

Убачається доцільним поділ правочинів з дефектами волі на дві групи, залежно від обставин, які спричиняють формування дефекту волі. До першої групи варто зарахувати такі правочини, в яких дефект волі зумовлений суб'єктивними обставинами, а саме: правочин, учинений під впливом помилки; правочин, учинений унаслідок неусвідомлення особою власних дій; правочин, учинений під впливом тяжкої обставини.

До другої групи варто зарахувати такі правочини, в яких дефект волі зумовлений об'єктивними обставинами, а саме: правочин, учинений під впливом насильства; правочин, учинений під впливом обману; правочин, учинений у результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з іншою.

3. Висновок про тимчасову недієздатність сторони правочину варто робити передусім на основі доказів, які свідчать про внутрішній, психічний стан особи в момент учинення правочину. Хоча висновок експертизи є лише одним із доказів у такій справі і йому потрібно давати належну оцінку в сукупності з іншими доказами, будь-які зовнішні обставини (показання свідків про поведінку особи тощо) мають лише побічне значення для встановлення того, чи була здатна особа в конкретний момент учинення правочину розуміти значення своїх дій і (або) керувати ними.

4. Фізіологічне сп'яніння не можна зарахувати до дефектів волі.

5. Під помилкою доцільно розуміти неправильне сприйняття особою фактичних обставин правочину, що вплинуло на її волевиявлення, за відсутності якого можна було б вважати, що правочин не був би вчинений, і припущення щодо фактів або правових норм, яке не відповідає реальним обставинам, наявним на момент укладання договору. У правочині, вчиненому під впливом помилки, має місце невідповідність між внутрішньою волею особи та її зовнішнім волевиявленням.

Доцільно виокремити два основні види помилок, залежно від джерела їх виникнення, а саме: *помилка-незнання* та *помилка-неуважність*. Перелік помилок, на підставі яких правочин може бути визнаний недійсним, є вичерпним і додатковому тлумаченню не підлягає.

Помилка щодо мотивів правочину не має істотного значення, окрім випадків, коли законам надається істотне значення мотиву для певної категорії правочинів.

Список використаних джерел:

1. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40–44. – Ст. 356.
2. Длугош О.І. Визнання недійсним правочину, вчиненого під впливом обману / О.І. Длугош // Форум права. – 2011. – № 3. – С. 217–221.
3. Валах В.В. Проблемні питання дійсності заповітів самовбивць / В.В. Дзюба // Південноукраїнський правничий часопис. – 2007. – № 3. – С. 134–135.
4. Рабинович Н.В. Недействительность сделок и ее последствия / Н.В. Рабинович. – Л., 1960. – С. 59.
5. Практика застосування окремих норм Цивільного кодексу України : [практичний посібник] / [кол. авт.]. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2008. – 256 с.

НЕСТЕРЦОВА-СОБАКАРЬ О. В.,
кандидат юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

КАХОВИЧ О. О.,
кандидат наук з державного управління,
доцент
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 347.66

РЕАЛІЗАЦІЯ СПАДКОВИХ ПРАВ

У статті досліджено практичні питання реалізації спадкових прав. Проаналізовано цивільно-правове регулювання спадкових відносин. Розглянуто питання прийняття й відмови від спадщини.

Ключові слова: *спадщина, склад спадщини, прийняття спадщини, спадкоємець, активне спадкування, пасивне спадкування.*

В статье исследованы практические вопросы реализации наследственных прав. Проанализировано гражданско-правовое регулирование наследственных отношений. Рассмотрены вопросы принятия и отказа от наследства.

Ключевые слова: *наследство, состав наследства, принятие наследства, наследник, активное наследование, пассивное наследование.*

The article deals with the practical issues of realization of inheritance rights. The civil law regulation of hereditary relations is analyzed. Issues of acceptance and rejection of inheritance are considered.

Key words: *inheritance, composition of inheritance, acceptance of inheritance, inheritor, active inheritance, passive inheritance.*

Вступ. Спадкування є одним із найдавніших інститутів права, дослідження та вивчення якого залишається завжди актуальним. Інститут спадкування є одним зі стрижневих елементів галузі цивільного права, суспільне значення якого полягає в тісному зв'язку з особистими інтересами людини. Практично кожна людина зіштовхується з різноманітними проблемами, які пов'язані з укладенням заповіту чи прийняттям спадщини.

Незважаючи на практичну сформованість спадкового законодавства, інститут спадкового права є полем дослідження багатьох учених-цивілістів, а саме: О. Дзери, А. Довгерта, Ю. Заїки, Л. Козловської, В. Луця, Є. Фурси, С. Фурси, Є. Харитонова й ін.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження проблем правового регулювання здійснення суб'єктивного права спадкування та практичних питань реалізації спадкових прав.

Результати дослідження. Відповідно до п. 1 ст. 1268 Цивільного кодексу (далі – ЦК) України, право на прийняття спадщини є суб'єктивним цивільним правом, яке розкривається через наявність вибору спадкоємця – прийняти спадщину чи відмовитися від неї. Тобто особа, яка має право на спадкування з моменту відкриття спадщини, не є суб'єктом таких відносин, у яких перебував спадкодавець, і, відповідно, не наділена тією низкою прав, які

йому належали. Оскільки спадщина не переходить автоматично до спадкоємця, то для набуття відповідних прав та обов'язків спадкоємець має прийняти спадщину.

Прийняття спадщини – це вчинення спадкоємцем дій, які виражають його волю на отримання спадщини. Отже, спадкоємець засвідчує свою згоду на вступ у всі правовідносини спадкодавця, які в сукупності являють собою спадщину.

Відповідно до п. 4.1 розділу 1 частини II Методичних рекомендацій щодо вчинення нотаріальних дій, пов'язаних із ужиттям заходів щодо охорони спадкового майна, видачею свідоцтв про право на спадщину та свідоцтв про право власності на частку в спільному майні подружжя, схвалених Рішенням Науково-експертної ради з питань нотаріату при Міністерстві юстиції України від 29 січня 2009 року, прийняття спадщини вимагає наявності деяких умов, а саме:

- здійснення спадкоємцем цивільного права має бути вільним і на власний розсуд, без фізичного чи психічного тиску з боку інших спадкоємців,
- право спадкоємця має бути спрямоване на набуття спадщини загалом, оскільки часткове прийняття спадщини не допускається;
- прийняття спадщини або відмова від її прийняття повинні бути здійснені в установленому законом порядку та в установленій законом строк.

Відповідно до ч. 2 ст. 1268 ЦК України, законодавець не визнає прийняття спадщини з умовою чи із застереженням. Іноді спадкоємці пов'язують можливість прийняття спадщини з певними обставинами. Наприклад, погоджуються прийняти спадщину в тому разі, якщо на них не буде покладено обов'язок сплати боргових зобов'язань спадкодавця, або приймуть спадщину лише тоді, коди від своєї частки відмовиться інший спадкоємець, тощо. Але висування таких умов заборонено законом. Прийняття спадщини є безумовним. Бувають випадки, коли спадкоємець, використовуючи деякі обставини, має можливість у власних інтересах визначати порядок спадкування або здійснювати вплив на обсяг майнових прав інших спадкоємців спадкодавця. Наприклад, спадкоємець може заявити, що оскільки він один проживає найближче до земельної ділянки, яка є спадковим майном, то саме йому треба й прийняти її у власність. Або порівняно з іншими спадкоємцями він отримав найменшу частку спадщини, отже, брати участь у відшкодуванні витрат на поховання спадкодавця він не буде. Висування застережень з боку спадкоємця є неприпустимим. Прийняття спадщини є беззастережним.

Крім того, прийняття спадщини стосується всього спадкового майна в частці спадкоємця. Прийняття спадщини є єдиною дією незалежно від характеру спадкового майна та місця його перебування. Тому немає потреби приймати спадщину по окремих об'єктах (наприклад, цінні папери, квартира, земельна ділянка тощо). Це також означає, що спадкоємець має право прийняти одну частину спадщини, а від іншої відмовитися.

Спадкоємець, який прийняв частину спадщини, вважається таким, що прийняв усю спадщину, звичайно, у межах своєї частки [1].

Причому спадкоємець набуває право власності на майно, яке було в наявності на момент смерті спадкодавця (оголошення його померлим). Право власності на майно спадкодавця набувається спадкоємцем із часу відкриття спадщини, тобто незалежно від часу її прийняття.

Шляхом пасивного спадкування є прийняття спадщини спадкоємцем без спеціального волевиявлення. Спадкоємець, який постійно проживав разом зі спадкодавцем на час відкриття спадщини, вважається таким, що прийняв спадщину, якщо протягом установленого строку він не заявив про відмову від неї. Малолітні, неповнолітні, недієздатні особи чи особи з обмеженою цивільною дієздатністю, якщо не висунули відмову від спадщини, будуть уважатися такими, що прийняли спадщину.

Активне спадкування передбачає подання заяви про прийняття спадщини. Спадкоємець, який не проживав постійно зі спадкодавцем на час відкриття спадщини, але бажає прийняти спадщину, повинен подати нотаріусу заяву про прийняття спадщини [1].

Відповідно до ст. 1270 ЦК України, для прийняття спадщини встановлюється строк у шість місяців, який починається з часу відкриття спадщини. Часом відкриття спадщини є день смерті особи або день, із якого вона оголошується померлою. Якщо виникнення в особи права на спадкування залежить від неприйняття спадщини або відмови від її прийняття іншими спадкоємцями, строк для прийняття нею спадщини встановлюється в три місяці з моменту неприйняття іншими спадкоємцями спадщини або відмови від її прийняття. Якщо строк, що залишився, менший за три місяці, він продовжується до трьох місяців.

Спадкоємець, який пропустив строк прийняття спадщини, може, по-перше, подати заяву нотаріусу про прийняття спадщини за умови письмової згоди всіх спадкоємців, які прийняли спадщину; по-друге, подати позов до суду для встановлення йому додаткового строку для прийняття спадщини. Причому суд може встановити додатковий строк лише за умови визнання у спадкоємця, який пропустив установлений строк, об'єктивних, непереборних, істотних обставин. До таких обставин можуть бути зараховані такі: тривала хвороба, перебування спадкоємця тривалий час за межами України, відбування покарання в місцях позбавлення волі, перебування на строковій військовій службі в Збройних Силах України тощо [2, с. 186].

Відповідно до ст. 1218 ЦК України, до складу спадщини входять як усі права, так й усі обов'язки, що належали спадкодавцеві на момент відкриття спадщини та не припинилися внаслідок смерті чи визнання померлим. До таких обов'язків можуть належати обов'язки за цивільно-правовими договорами, обов'язки з відшкодування матеріальної чи моральної шкоди, присуджені судом за життя спадкодавця, витрати на утримання, догляд, лікування та поховання спадкодавця, обов'язки за договором оренди житла з викупом.

Оскільки спадщина може містити не тільки надбання, а й витрати, то спадкоємець може відмовитися від прийняття спадщини. Відмова від прийняття спадщини є правом спадкоємця. Реалізувати своє право він може двома шляхами: по-перше, не вчиняти ніяких дій, які свідчили б про його намір прийняти спадщину, по-друге, подати заяву до нотаріуса про відмову від спадщини протягом шести місяців із часу її відкриття. Законом установлено строк на відмову від спадщини, відповідно до ст. 1270 ЦК України. Заяви про відмову від спадщини, складені від імені спадкоємців їхніми представниками, які діють на підставі довіреностей, прийняті до розгляду не будуть, згідно з п. 3 гл. 10 розділу 2 Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затвердженого Наказом Міністерства юстиції України від 22 лютого 2012 р. № 296/5. Тому подавати заяву про відмову від спадщини в письмовій формі спадкоємець має особисто нотаріусу за місцем відкриття спадщини.

Відмова від прийняття спадщини є одностороннім правочином, отже, спадкоємець повинен бути цілком і повністю дієздатним. Відповідно до ст. 1273 ЦК України, правом на відмову від прийняття спадщини користуються спадкоємці з обмеженою цивільною дієздатністю, але за згодою піклувальника й органу опіки і піклування; неповнолітні спадкоємці віком від 14 до 18 років за згодою батьків, усиновлювачів, піклувальника й органу опіки та піклування; батьки, усиновлювачі, опікун можуть відмовитися від прийняття спадщини малолітньою, недієздатною особою лише з дозволу органу опіки та піклування.

Відмова від прийняття спадщини може мати як загальний, так конкретно спрямований характер. По-перше, спадкоємець може відмовитися від спадщини взагалі, по-друге, відмовитися від спадщини на користь іншої особи [3, с. 206].

Відмова від спадщини може бути визнана судом недійсною через низку підстав, зокрема через учинення відмови спадкоємцем:

- який не усвідомлював значення своїх дій або не міг керувати ними;
- під впливом обману або насильства;
- під впливом тяжкої обставини й на невігідних умовах.

Як і прийняття спадщини, так відмова від її прийняття не може бути з умовами та застереженнями з боку спадкоємця. У випадку подання спадкоємцем заяви про прийняття спадщини або про видачу свідоцтва про право на спадщину відмовитися від спадщини буде

вже неможливо. Однак законодавець залишає можливість для спадкоємця, який відмовився від прийняття спадщини, відкликати свою відмову протягом строку, встановленого для її прийняття.

Прийняття чи неприйняття спадщини спадкоємцем є суб'єктивним цивільним правом. Реалізація цього суб'єктивного права матиме наслідки як для самого спадкоємця, який виключається із суб'єктів спадкового правовідношення, так і для інших осіб, які внаслідок цього, навпаки, набувають право на вступ у спадщину. Правових наслідків від такого права не буде лише в тому випадку, коли потенційний спадкоємець відмовиться від прийняття спадщини до її відкриття.

Відповідно до ст. 1275 ЦК України, якщо від прийняття спадщини відмовився один зі спадкоємців за заповітом, частка у спадщині, яку він мав право прийняти, переходить до інших спадкоємців за заповітом і розподіляється між ними порівну. Якщо від прийняття спадщини відмовився один зі спадкоємців за законом із тієї черги, яка має право на спадкування, частка у спадщині, яку він мав право прийняти, переходить до інших спадкоємців за законом тієї самої черги й розподіляється між ними порівну. Положення цієї статті не застосовуються, якщо спадкоємець відмовився від прийняття спадщини на користь іншого спадкоємця, а також коли заповідач підпризначив іншого спадкоємця. Якщо на спадкоємця за заповітом, який відмовився від прийняття спадщини, було покладено заповідальний відказ, обов'язок за заповідальним відказом переходить до інших спадкоємців за заповітом, які прийняли спадщину, і розподіляється між ними порівну. Відмова спадкоємця за заповітом від прийняття спадщини не позбавляє його права на спадкування за законом.

У реальному житті в заповіті спадкоємцем призначається особа, яка є пов'язаною із заповідачем зв'язками спорідненості, шлюбу, проживання однією сім'єю або утримання, а тому входить до однієї з черг спадкоємців за законом. З метою захисту спадкових прав цієї особи законодавець закріпив правило про те, що в разі закликання до спадкування однієї й тієї самої особи одночасно за заповітом і за законом сама відмова від прийняття спадщини за заповітом не позбавляє її можливості прийняти спадщину на іншій підставі – за законом.

Спадкування за заповітом або за законом законодавець розглядає як окремі види спадкування (ст. 1217 ЦК України). У ч. 1 ст. 1273 ЦК України зазначено, що спадкоємець за заповітом або за законом може відмовитись від прийняття спадщини, навіть якщо право на спадкування за заповітом і за законом виникає в одного й того самого спадкоємця. Спадкоємець також має право спадкувати за заповітом, відмовившись при цьому від спадкування за законом, оскільки спадкування за заповітом засновується на чіткому волевиявленні спадкодавця, що має перевагу над спадкуванням за законом (ст. 1223 ЦК України). Виняток при цьому становить спадкування за обов'язковою часткою на підставі ст. 1241 ЦК України.

Отже, особа, на користь якої відкрилася спадщина одночасно й за заповітом, і за законом, має право прийняти її лише за однією із цих підстав. Також вона не позбавлена права відмовитись від її прийняття за іншою підставою.

Якщо спадкоємець, який мав право на спадкування й за заповітом, і за законом, подав заяву на прийняття спадщини за однією із цих підстав, він тим самим висловив свою згоду й на прийняття спадщини за іншою підставою.

Цей спадкоємець уважатиметься таким, що прийняв спадщину загалом – за обома підставами. Така презумпція існуватиме, якщо тільки він протягом установленого ст. 1270 ЦК України строку не заявить про свою відмову від прийняття спадщини за іншою підставою. Отже, якщо на момент завершення строку для прийняття спадщини спадкоємець подав заяву про прийняття спадщини за однією з підстав і не подав заяву про відмову від її прийняття за іншою підставою, він уважатиметься таким, що прийняв її й за заповітом, і за законом [2, с. 213].

Висновки. Отже, реалізація спадкових прав має чітке законодавче регулювання. В Україні кожній фізичній особі гарантується можливість виконання волі з приводу розпорядження набутиим за життя майном. Реалізуються спадкові права на основі принципів, संबо-

ди заповіту, забезпечення інтересів обов'язкових спадкоємців, принципу охорони інтересів сім'ї та врахування гаданої волі спадкодавця. Спадкові права реалізуються через відкриття і прийняття спадщини.

Список використаних джерел:

1. Про затвердження Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України : Наказ Міністерства юстиції України від 22 лютого 2012 р. № 296/5 // Офіційний вісник України. – 2012. – № 17. – С. 66. – Ст. 632.
2. Харитонов Є.О. Цивільне право України / Є.О. Харитонов, О.І. Харитонова, О.В. Старцев. – 3-тє вид., перероб., і доп. – К. : Істина, 2011. – 808 с.
3. Кухарев О.Є. Спадкове право України / О.Є. Кухарев. – К. : Алерта, 2013. – 328 с.
4. Цивільний кодекс України. Науково-практичний коментар / за заг. ред. Є.О. Харитонова, О.І. Харитонової, Н.Ю. Голубевої. – К., 2008. – 739 с.

ЧОРНА О. О.,

здобувач кафедри цивільного права № 2
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 347.122:[347.21:336.743]

ВАЛЮТА ЯК ОБ'ЄКТ ВАЛЮТНИХ ПРАВОВІДНОСИН

У статті розглядається валюта як об'єкт цивільних прав і валютних правовідносин. Визначається природа валюти, її види, окреслюються особливості цивільного обігу валюти.

Ключові слова: валюта, гроші, валютні цінності, валютні правовідносини, цивільні правовідносини.

В статье рассматривается валюта как объект гражданских прав и валютных правоотношений. Определяется природа валюты, ее виды, очерчиваются особенности оборота валюты.

Ключевые слова: валюта, деньги, валютные ценности, валютные правоотношения, гражданские правоотношения.

The article is devoted to research currency as an object of civil rights as well as currency relationships. Legal nature of currency and its kinds are determined; features of currency legal circulations are described.

Key words: currency, money, currency values, currency legal relationships, civil relationships.

Вступ. Незважаючи на те, що категорія «валюта» наділена економічним змістом, її юридичне значення практично неможливо переоцінити. Ст. 193 чинного Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) визнала валютні цінності об'єктом цивільних прав, включивши їх у приватноправовий майновий оборот. Водночас розкриття змісту цієї правової категорії в положеннях основного акта цивільного законодавства України не відбулося, що обумовлює актуальність і важливість розгляду цього питання. Крім того, останнім часом спостерігається змістовне розширення наведеної категорії. Виникають нові платіжні засоби, що використовуються і в транснаціональних господарських операціях, нові фінансові інструменти, а тому категорія «валюта» перестає позначати одні лише іноземні грошові знаки, що посилює необхідність її розгляду на рівні юридичного аналізу як об'єкта цивільних прав.

Валюта як об'єкт правовідносин, її різновиди та пов'язаний із нею правовий режим ставали предметом розгляду таких вчених, як: О. Альтшулер, В. Белов, О. Дзера, В. Крашенніков, Н. Кузнецова, Р. Любімова, Ф. Манн, Р. Майданик, В. Міщенко, С. Науменкова, Л. Новоселова, А. Нуссбаум, Р. Ражков, І. Спасибо-Фатеева, Д. Узойкін, Я. Шевченко, В. Яроцький та ін.

Постановка завдання. Мета статті полягає у визначенні змісту категорії «валюта», розкритті її правової природи і місця в системі об'єктів суб'єктивних цивільних прав.

Результати дослідження. Питання про об'єкт правовідносин є одним із найбільш суперечливих у сучасній науці теорії права. Найдетальніше це питання розглядалося в цивілістичній доктрині, наслідком чого стало формування двох теорій: моністичної та плюралістичної. Згідно з положеннями моністичної теорії, прибічниками якої є Я. Магазинер, О. Іоффе

та інші, об'єкт – це те, на що спрямовані правовідносини і що здатне реагувати на правову дію, а реагувати на таку дію може, очевидно, тільки поведінка конкретних суб'єктів, отже, об'єктом правовідносин є поведінка зобов'язаних осіб.

Інші вчені, як-от М. Агарков, Г. Шершеневич, О. Красавчиков, є прибічниками плюралістичної теорії і вважають, що об'єкт – те, щодо чого виникають правовідносини, тобто об'єктом може бути як матеріальна річ, так і нематеріальні блага; як дії суб'єктів (зокрема й послуги, роботи і їх результати), так і продукти духовної творчості; і нарешті, офіційні документи. Тобто відповідно до висновків першої теорії, об'єктом правовідносин можуть бути тільки дії суб'єктів, оскільки саме дії, вчинки людей підлягають регулюванню юридичними нормами, і лише людська поведінка здатна реагувати на правовий вплив. Звідси висновок, що в усіх правовідносинах єдиний, загальний об'єкт.

Згідно із другою теорією, що в контексті правовідносин із валютою здається більш реалістичною, об'єкти правовідносин настільки різноманітні, наскільки різноманітні правовідносини, що регулюються правом. Тому саме цей підхід більш повно відображає правову природу валютних правовідносин, в яких важко або практично неможливо виділити єдиний (уніфікований) об'єкт. Зміст цього виду правовідносин характеризується юридичним зв'язком між суб'єктами права, що може регламентуватися різними галузями, що і впливає на різноманітність їх об'єкта. Річ у тому, що валютні правовідносини можуть мати і приватноправовий і публічно-правовий характер. Водночас навіть у межах приватноправового зв'язку ці відносини можуть мати певні різновиди. Незалежно від характеру (цивільно-правового або владно-організаційного) валютних правовідносин, їх виникнення прямо або опосередковано пов'язане з валютними цінностями. Саме цей об'єкт цивільних прав породжує особливий правовий режим, що забезпечує існування як приватноправових, так і публічно-правових відносин із ним. Крім того, приватноправові валютні правовідносини, які виникають щодо валютних цінностей, можуть мати і кредитний, і депозитний, і заставний характер у межах цивільно-правового характеру. Саме цей аспект валютних правовідносин і включається у фокус нашого розгляду.

З урахуванням наведеного вище необхідно зважати на те, що валюта як об'єкт приватноправових валютних правовідносин розуміється у вузькому значенні, оскільки повним предметом такого виду відносин треба вважати валютні цінності, зокрема, валюту й інші види валютних цінностей. Згідно з п. 1 ст. 1 Декрету Кабінету Міністрів України від 19 лютого 1993 р. № 15–93 «Про систему валютного регулювання і валютного контролю», валютними цінностями є валюта України – грошові знаки у вигляді банкнотів, казначейських білетів, монет і в інших формах, що перебувають в обігу та є законним платіжним засобом на території України, а також вилучені з обігу або такі, що вилучаються з нього, але підлягають обмінові на грошові знаки, які перебувають в обігу, кошти на рахунках, у внесках у банківських та інших фінансових установах на території України; платіжні документи й інші цінні папери (акції, облигації, купони до них, бони, векселі (тратти), боргові розписки, акредитиви, чеки, банківські накази, депозитні сертифікати, ощадні книжки, інші фінансові та банківські документи), виражені у валюті України; іноземна валюта – іноземні грошові знаки у вигляді банкнотів, казначейських білетів, монет, що перебувають в обігу та є законним платіжним засобом на території відповідної іноземної держави, а також вилучені з обігу або такі, що вилучаються з нього, але підлягають обмінові на грошові знаки, які перебувають в обігу, кошти в грошових одиницях іноземних держав і міжнародних розрахункових (клірингових) одиницях, що перебувають на рахунках або вносяться до банківських та інших фінансових установ за межами України; платіжні документи та інші цінні папери (акції, облигації, купони до них, векселі (тратти), боргові розписки, акредитиви, чеки, банківські накази, депозитні сертифікати, інші фінансові та банківські документи), виражені в іноземній валюті або банківських металах; банківські метали – це золото, срібло, платина, метали платинової групи, доведені (афіновані) до найвищих проб відповідно до світових стандартів, у зливках і порошках, що мають сертифікат якості, а також монети, вироблені з дорогоцінних металів [1].

У термінології чинного цивільного законодавства України термін «валюта» вживається в розумінні грошей (ст. 192 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України)). Водночас гроші є особливими матеріальними об'єктами цивільних прав. Ця «особливість» грошей як об'єкта цивільних прав пов'язана з їхньою унікальною властивістю бути загальним еквівалентом в економічних і правових відносинах, тобто теоретично гроші можуть замінити собою будь-який інший об'єкт майнових відносин, а згідно з п. 3 ст. 23 ЦК України, гроші можуть навіть застосовуватися як засіб визначення розміру моральної шкоди [2]. Водночас така «цінність» грошей викликана не природними властивостями купюри або монети, і навіть не їх кількістю, а вираженою в них грошовою сумою, тобто номіналом. Як наслідок, у цивільно-правових угодах гроші зазвичай виступають засобом платежу, проте в деяких інших договорах, таких, наприклад, як договір позики, можуть бути і основним предметом угоди.

Грошова одиниця (monetary unit) – законодавчо встановлений грошовий знак країни, головний елемент національної грошової системи, одиниця грошового обліку, за допомогою якої визначаються ціни, тарифи й інші вартісні показники. Розмір і назва грошової одиниці встановлюються в кожній країні відповідним законодавством.

У ст. 99 Конституції України визначено, що грошова одиниця України – гривня, а забезпечення її стабільності – це головна функція в діяльності Національного банку України [3]. У ст. 32 Закону України «Про Національний банк України» також вказано, що грошова одиниця України – гривня, яка дорівнює 100 копійкам. Літерний код вітчизняної валюти – UAH, код валюти цифровий – 980, скорочена назва – «грн.» В обігу перебувають: банкноти номінальною вартістю 1, 2, 5, 10, 20, 50, 100, 200 і 500 гривень, розмінні монети номінальною вартістю 1, 2, 5, 10, 25, 50 копійок та обігова монета номінальною вартістю 1 грн. [4].

Розуміючи під іноземною валютою ту, яка не має обігу в конкретній країні, Л. Лунц зробив висновок, що норми цивільного права, які пов'язані із внутрішнім грошовим обігом, не поширюються на іноземну валюту – точніше, виходив із того, що іноземна валюта не належить до грошей, а їхня властивість набувається тільки в міжнародному розрахунку [5, с. 21–22]. Проте сьогодні з таким поглядом навряд чи можна погодитися, оскільки право власності на іноземну валюту охороняється законодавством України на загальних підставах, а ЦК України допускає можливість обігу іноземної валюти на території нашої держави, якщо це передбачено спеціальним (валютним) законодавством України.

Іноземну валюту треба розуміти як іноземні грошові знаки у вигляді банкнотів, казначейських білетів, монет, що перебувають в обігу та є законним платіжним засобом на території відповідної іноземної держави, а також вилучені з обігу або такі, що вилучаються з нього, але підлягають обмінові на грошові знаки, які перебувають в обігу, кошти в грошових одиницях іноземних держав і міжнародних розрахунках (клірингових) одиницях, що перебувають на рахунках або вносяться до банківських та інших фінансових установ за межами України.

У міжнародному валютному праві всі валюти поділяються за критерієм конвертованості на три категорії: а) вільно конвертовані; б) частково конвертовані; в) неконвертовані. Конвертованість валют – це здатність валют виконувати функції платежу в будь-якій країні. Конвертована валюта – це законодавчо закріплена оборотність національної грошової одиниці, можливість її обмінювати на іноземні валюти для всіх охочих.

Характерною рисою вільноконвертованих валют є те, що для них немає жодних обмежень щодо кількості, яка може бути продана на міжнародному ринку, і уряд не нав'язує штучно фіксовану вартість або мінімальну вартість валюти в міжнародній торгівлі. Прикладами цілком конвертованих валют є долар Сполучених Штатів Америки (далі – США) та євро, що є одними з основних валют, якими торгують на ринку Форекс.

Згідно зі стандартами Міжнародного валютного фонду (далі – МВФ), конвертованою вважається валюта, країна походження якої взяла на себе зобов'язання виконувати вимоги, передбачені п. п. 2, 3, 4 ст. VIII Угоди про МВФ, відповідно до яких органи цих країн: мають

право впроваджувати заходи контролю щодо руху капіталу; не повинні обмежувати можливості використання своєї валюти або валюти інших членів Фонду для поточних платежів; зобов'язані викуповувати в офіційних органів інших членів Фонду залишки коштів у своїй валюті, якщо вони утворилися в результаті платежів за поточними операціями, а конвертування потрібне для здійснення цих операцій [6, с. 121].

Офіційно про приєднання України до ст. VIII Статуту МВФ Рада директорів Фонду оголосила 8 травня 1997 р. Практично із цього часу відбулося міжнародне визнання гривні валютою з поточною конвертованістю [7, с. 84].

Називаючи таку конвертованість конвертованою «де-юре» В. Ебке підкреслює, що такий формальний підхід є неправильним, оскільки деякі держави хоча і не взяли на себе зобов'язання, що пропонуються ст. VIII Статуту МВФ, але відмовилися від обмежень за поточними платежами (конвертована де-факто), інші держави хоча і формально приєдналися до ст. VIII, насправді вводять обмеження на деякий поточний платіж [8, с. 19–20].

Зміни 1976 р. створили нову редакцію ст. XIX, виключивши зі Статуту визначення конвертованої валюти. Нині відсутнє нормативне визначення конвертованості. Проте, з огляду на суть інших статей Угоди про МВФ, можна зробити висновок, що вільноконвертовані валюти варто розуміти як валюти країн, які не використовують жодних прямих або непрямих обмежень для купівлі і репатріації (від лат. *repatriare* – повертатися на батьківщину) капіталів, вкладених за кордоном, для інвестицій всередині своєї країни. Тут варто особливо підкреслити, що заборона на використання іноземної валюти для платежів усередині країни не впливає і не може впливати на визначення конвертованої національної валюти, оскільки конвертована валюта залежить від наявності або відсутності валютних обмежень, якою не є вищеназвана заборона. Отже, валюти держав, які зберігають деякі обмеження, є частково конвертованими (наприклад, українська гривня). Замкнутими вважаються валюти країн, де цілком зберігаються обмеження на поточні платежі (наприклад, радянський рубель, в'єтнамський донг, бангладеський така, шотландський фунт стерлінгів, тайландський бат, марокканський дірхам).

У контексті частково конвертованих валют варто визначити, що центральні банки здійснюють контроль над іноземними інвестиціями, що рухаються у вигляді валютної маси між країнами, і водночас більшість вітчизняних торговельних операцій відбуваються без будь-яких спеціальних вимог. Тому існують значні обмеження на валюту залучення закордонних інвестицій. Часто, щоб конвертувати її в інші валюти, потрібні спеціальні дозволи. Прикладом частково конвертованої валюти є індійська рупія.

Що стосується неконвертованих валют, то не передбачено їх обміну фізичними особами та компаніями. Як наслідок, ці валюти часто називають заблокованими валютами. Їх прикладами є північно-корейська бона і кубинський песо.

У сучасній юридичній доктрині розглядаються й інші поділи валют. Зокрема, за співвідношенням валютних курсів валюти поділяються на сильну/тверду (тобто стійку до свого номіналу і до курсів інших валют) слабку/м'яку. За терміном дії існують постійна та тимчасова валюти. За ступенем використання – основні та резервні валюти. Основні валюти є переважним платіжним засобом, що використовується на території певної держави. Резервна валюта – іноземна валюта, в якій центральні банки держав накопичують і зберігають резерви для міжнародних розрахунків за зовнішньоторговельними операціями й іноземними інвестиціями. У контексті цього поділу варто зазначити, що на даний час виокремлюються так звані світові валюти – сім основних валют, які мають право повної конвертованості і найбільш часто використовуються в міжнародних розрахунках, до яких відносяться: долар США, євро, швейцарський франк, фунт стерлінгів, японська єна, канадський долар, австралійський долар.

Висновки. Узагальнюючи викладене вище, необхідно констатувати, що, ухвалюючи чинний ЦК України, законодавець використав стосовно визначення окремих об'єктів майнових прав метод групування, у результаті чого виникли такі складні об'єкти правовідносин,

утворені сукупністю декількох більш простих, як майно та валютні цінності. Це впливає і на обрання методологічних підходів до розгляду їхньої правової природи. Однак, незважаючи на те, що в положеннях чинного цивільного законодавства України валюта розглядається досить вузько, зокрема й як валюта України й іноземна валюта, відсутність остаточної вирішеності питання правової природи грошей в юридичній доктрині впливає і на необхідність більш глибокого осмислення категорії «валюта», яка розкривається саме через категорію грошей. Крім того, існує потреба в комплексному вивченні змісту валютних цінностей для визначення критеріїв і підстав, за якими законодавець об'єднав цим поняттям одразу декілька самостійних об'єктів цивільних прав. Тому наукові пошуки в цій сфері мають тривати.

Список використаних джерел:

1. Про систему валютного регулювання і валютного контролю : Декрет Кабінету Міністрів України від 19 лютого 1993 р. № 15–93 // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 17. – Ст. 184.
2. Цивільний кодекс України : станом на 1 листопада 2017 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № № 40–44. – Ст. 356 (зі змінами).
3. Конституція України : ухвалена на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
4. Про національний банк України : Закон України від 20 травня 1999 р. № 679–XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 29. – Ст. 238 (зі змінами).
5. Лунц Л. Денежное обязательство в гражданском и коллизионном праве капиталистических стран / Л. Лунц // Ученые труды. – Вып. 14. – М. : Юрид. изд-во МЮ СССР, 1948. – 215 с.
6. Юридична енциклопедія : в 6-ти т. / за ред. Ю. Шемшученка та ін. – К. : Укр. енцикл., 2001. – Т. 3 : К – М. – 2001. – 792 с.
7. Науменкова С. Валюта і валютна політика / С. Науменкова, В. Міщенко. – К. : Знання, 2010. – 182 с.
8. Эбке В. Международное валютное право / В. Эбке ; пер. с нем. – М. : Междунар. отнош., 1997. – 335 с.

**АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПРОЦЕС,
ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО****БОРСУК Н. Я.,**кандидат юридичних наук,
доцент кафедри правового регулювання
економіки*(Державний вищий навчальний заклад
«Київський національний
економічний університет
імені Вадима Гетьмана»)*

УДК 342.951:351.82

**ОХОРОНА КОМУНАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ: ПРОБЛЕМИ ЗАКОНОДАВСТВА
ТА ПРАКТИКИ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ**

Стаття присвячена питанням управління комунальною власністю. Актуалізовано питання охорони комунальної власності. Розглядаються випадки розкрадання комунального майна.

Ключові слова: управління, облік, комунальна власність, охорона, розкрадання, контроль.

Стаття посвящена вопросам управления коммунальной собственностью. Актуализирован вопрос охраны коммунальной собственности. Рассматриваются случаи хищения коммунального имущества.

Ключевые слова: управление, учет, коммунальная собственность, охрана, хищение, контроль.

The article is devoted to issues of communal property management. The issue of protection of communal property has been updated. The cases of theft of communal property are considered.

Key words: management, accounting, communal property, protection, theft, control.

Вступ. Забезпечення належного управління комунальною власністю в Україні потребує відповідних змін. Зокрема, актуалізувалися питання дослідження проблем охорони комунальної власності.

Загалом охорона комунальної власності є тим питанням, яким переймаються передусім усі практичні працівники. Водночас наукові розробки не позбавлені практичної значущості. Важливе значення мають розробки І.Б. Адамова, В.М. Алексеєва, І.О. Дробота, Л.А. Музики, А.В. Вінницького, Р.О. Денчук, О.О. Кравчука, А.П. Рачинського.

Постановка завдання. Мета статті полягає в дослідженні проблем управління комунальною власністю в Україні, проблем, пов'язаних із розкраданням комунального майна у зв'язку з неналежною охороною такого майна.

Результати дослідження. Територіальна громада відповідає за своїми зобов'язаннями всім майном виключно на папері. Проте вона, наприклад, ніяк не впливає на порушників у випадках, коли завдається шкода об'єктам права комунальної власності; не може така гро-

мада нести і юридичну відповідальність [1, с. 255]. Виходячи з охоронно-захисної концепції адміністративної відповідальності, в основу якої покладено положення Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) [2], адміністративна відповідальність виконує функцію охорони багатьох видів суспільних відносин від протиправних посягань, у тому числі й у сфері права власності [3, с. 290], не виключаючи й комунальну.

Юридичним підґрунтям охорони комунальної власності є норми різних галузей права та законодавства: *конституційного* (відповідно до ст. 13 Конституції України, «власність зобов'язує. Власність не повинна використовуватися на шкоду людині й суспільству. Держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки. Усі суб'єкти права власності рівні перед законом»). У ст. 41 Конституції України зазначено: «Кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності... Громадяни для задоволення своїх потреб можуть користуватися об'єктами права державної та комунальної власності відповідно до закону. Ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності... Конфіскація майна може бути застосована виключно за рішенням суду у випадках, обсязі та порядку, встановлених законом. Використання власності не може завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі), *адміністративного* (наприклад, норми КУпАП); *фінансового* (йдеться, зокрема, про контроль і відповідальність за порушення бюджетного законодавства у процесі управління бюджетними коштами; нагадаємо, що доходи місцевих бюджетів є власністю територіальної громади, тобто на них також поширюються положення публічно-правового регулювання та управління комунальною власністю), *земельного* (наприклад ст. ст. 78, 156, 211 Земельного кодексу (далі – ЗК) України), *кримінального* (розділ VI Кримінального кодексу (далі – КК) України «Злочини проти власності»; детальніше питання охорони власності в кримінально-правовому аспекті розглядає Н.О. Антонюк [4]), *цивільного й господарського* (коли йдеться про охорону власності у приватноправовому порядку, то звертається увага на речово-правові, зобов'язально-правові й інші засоби захисту, які ми не розглядаємо в дослідженні).

Охорона комунальної власності пов'язана з охороною майна. Відповідно до Закону України «Про охоронну діяльність» від 22 березня 2012 р. [5], «охорона майна – діяльність з організації та практичного здійснення заходів охорони, спрямованих на забезпечення недоторканності, цілісності визначених власником і належних йому будівель, споруд, територій, акваторій, транспортних засобів, валютних цінностей, цінних паперів та іншого рухомого і нерухомого майна, з метою запобігання та/або недопущення чи припинення протиправних дій щодо нього, для збереження його фізичного стану, припинення несанкціонованого власником доступу до нього та забезпечення здійснення власником цього майна всіх належних йому повноважень стосовно нього» (ст. 1 Закону).

Майно комунальної власності є публічним майном. Своєрідне бачення джерел права у сфері правової охорони публічного майна викладає Н.Ю. Задирака, на думку якої «у соціальному розумінні джерелом права у сфері правової охорони публічного майна є множина об'єктивно існуючих економічних, політичних, демографічних, духовних та інших обставин суспільного розвитку, свідомості та волі народу України (що на них базуються), які визначають зміст нормотворчої діяльності публічної адміністрації зі встановлення загальнообов'язкових правил поведінки в галузі публічного адміністрування публічним майном» [6, с. 15]. Очевидно, що будь-які обставини можуть бути підґрунтям для формування джерел прав і їх реалізації, проте бути джерелом права «обставини», адже це різнопорядкові явища. Нелогічним також видається й наступна теза цитованого автора про те, що «у формальному розумінні джерелом права у сфері правової охорони публічного майна є правотворча діяльність держави, способи, у яких публічна адміністрація бере участь у правотворенні, а також способи, форми виразу норм права (поняття розглядається з позиції буття, існування права)» [6, с. 16]. У межах правотворчої діяльності органи публічної влади створюють відповідні джерела, проте «діяльність» не є тотожною «джерелу».

Далі Н.Ю. Задирака робить висновок, що «джерела права у сфері правової охорони публічного майна є встановленими державою або визнані нею офіційні документальні форми зовнішнього виявлення й закріплення норм права, що мають загальнообов'язкове або локальне значення та є безпосередньою підставою для виникнення суб'єктивних прав і обов'язків у сфері дії правового режиму публічного майна» [6, с. 21]. Це твердження, на наш погляд, є таким, що відповідає сучасній дійсності, і не зрозуміло, для чого автор вище наводила нелогічні висновки й тези, які в підсумку ніяк не узгоджуються з її загальним висновком.

Коли говоримо про охорону власності, то варто звертати увагу й на охорону права власності. Так, структура охорони права власності загалом охоплює таке:

1) охорона права власності в найвужчому розумінні (захист права власності) – йдеться про динамічні (активні) дії суб'єктів права, що спрямовані на відновлення порушеного права власності, усунення перешкод у здійсненні ними права користування та розпоряджання своїм майном;

2) охорона права власності у вузькому розумінні – це позитивний статичний стан юридичних норм, спрямованих на попередження, запобігання протиправним посяганням на право власності;

3) охорона права власності в широкому розумінні складається з елементів захисту права власності й охорони права власності у вузькому розумінні (охорона права власності = охорона права власності у вузькому розумінні + захист права власності), іншими словами, охорона права власності в широкому розумінні – це система впорядкованої юридичними нормами діяльності суб'єктів права, спрямованої на попередження, запобігання та відновлення порушеного права власності [7, с. 7–8; 8, с. 7].

На думку О.І. Никитенко, «правова охорона власності передбачає встановлення законодавцем відповідних правил, що захищають власника майна від осіб, які заважають володіти, користуватися чи розпоряджатися своїм майном або іншими цінностями» [9, с. 11]. На наше переконання, охорона комунальної власності не є тотожною охороні права комунальної власності. Так, охорона власності передбачає вжиття заходів, спрямованих на збереження об'єктів відповідної власності, її поліпшення, відновлення; охорона права комунальної власності передбачає забезпечення безперешкодного володіння, користування та розпорядження об'єктами комунальної власності за допомогою норм матеріального і процесуального права. Науковець О.І. Никитенко, говорячи про «правову охорону власності», визначає поняття «охорона права власності». Вузьке трактування терміна «охорона» – це лише передбачені законом засоби, спрямовані на відновлення чи визнання прав і захист інтересів потерпілих від правопорушення, охорону у вузькому сенсі ще прийнято називати захистом прав [10, с. 240].

Виокремлюють приватно- й публічно-правові заходи охорони права власності. Поділяємо думку В.В. Галунька, що адміністративно-правова охорона права власності є цілісною упорядкованою свободою зберігання, переміщення товарів, іншого майна, послуг, фінансових ресурсів, інтелектуальної власності, а також підтримки конкуренції, свободи економічної діяльності, справедливості, поваги до власників майна інших осіб, яка забезпечується суб'єктами публічного управління. При цьому сутність адміністративно-правової охорони права власності розглядається через інтереси різноманітних суб'єктів зазначених правовідносин, а також правотворчого, правозастосовного та правоохоронного напрямів діяльності суб'єктів публічного управління [11, с. 14].

Існує думка, що адміністративно-правова охорона власності є виконавчо-розпорядчою діяльністю органів державного управління, що виявляється в запобіганні протиправним посяганням на власність і застосуванні в необхідних випадках заходів адміністративного примусу [12, с. 22]. Маємо до цього додати, що адміністративно-правову охорону власності здійснюють також органи місцевого самоврядування.

Охорона комунальної власності спрямована також на запобігання порушенням у галузі такої власності. Проте порушення таки трапляються й найчастіше вони пов'язані з неправильним застосуванням норм земельного та цивільного законодавства. Так, згідно

зі ст. 78 ЗК України, земля в Україні може перебувати у приватній, комунальній і державній власності. У зазначеному Кодексі передбачено відповідальність за порушення земельного законодавства, в тому числі й комунальної власності на землю. Відповідальність, згідно із законодавством, установлена за такі порушення: укладення угод із порушенням земельного законодавства; самовільне зайняття земельних ділянок; псування сільськогосподарських угідь та інших земель, їх забруднення хімічними й радіоактивними речовинами і стічними водами, засмічення промисловими, побутовими та іншими відходами; розміщення, проектування, будівництво, введення в дію об'єктів, що негативно впливають на стан земель; невиконання вимог щодо використання земель за цільовим призначенням; порушення строків повернення тимчасово займаних земель або невиконання обов'язків щодо приведення їх у стан, придатний для використання за призначенням. А ст. 156 ЗК України уточнює підстави відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам унаслідок:

- вилучення (викупу) сільськогосподарських угідь, лісових земель і чагарників для потреб, не пов'язаних із сільськогосподарським і лісогосподарським виробництвом;
- тимчасового зайняття сільськогосподарських угідь, лісових земель і чагарників для інших видів використання;
- установлення обмежень щодо використання земельних ділянок;
- погіршення якості ґрунтового покриву та інших корисних властивостей сільськогосподарських угідь, лісових земель і чагарників;
- приведення сільськогосподарських угідь, лісових земель і чагарників у непридатний для використання стан; неодержання доходів за час тимчасового невикористання земельної ділянки.

Також установлена відповідальність за знищення межових знаків; приховування від обліку й реєстрації та перекручення даних про стан земель, розміри й кількість земельних ділянок; непроведення рекультивациі порушених земель; знищення або пошкодження протиерозійних і гідротехнічних споруд, захисних насаджень; невиконання умов знімання, збереження й нанесення родючого шару ґрунту; самовільне відхилення від проектів землеустрою; ухилення від державної реєстрації земельних ділянок і подання недостовірної інформації щодо них; порушення строків розгляду заяв щодо відведення земельних ділянок.

За більшість із наведених вище діянь законодавець установив адміністративну відповідальність (ст. ст. 52–55 КУпАП). Однак, як зазначає Р.О. Денчук, не всі діяння, які посягають на комунальну власність на землю, захищені нормами адміністративно-деліктного законодавства. Як приклад вона наводить ст. 53 КУпАП, яка передбачає відповідальність за перекручення даних державного земельного кадастру і приховування інформації про наявність земель запасу або резервного фонду, водночас у пункті «є» ст. 211 ЗК України йдеться про відповідальність за приховування від обліку й реєстрації та перекручення даних про стан земель, розміри й кількість земельних ділянок; ст. 54 КУпАП установлює відповідальність за несвоєчасне повернення тимчасово займаних земель, а в п. «д» ст. 211 ЗК України говориться про порушення строків повернення тимчасово займаних земель. Поміж цього дослідниця зазначає, що адміністративну відповідальність потрібно було б установити не тільки за діяння, що зараз передбачені в КУпАП, а й за інші дії, які зараз визнаються ЗК України як правопорушення: укладення угод із порушенням земельного законодавства; ухилення від державної реєстрації земельних ділянок і подання недостовірної інформації щодо них; порушення строків розгляду заяв щодо відведення земельних ділянок [13, с. 88] тощо. Доповнення переліку правопорушень, на нашу думку, позитивно вплине на адміністративну охорону землі.

Ще однією загальною проблемою є розкрадання комунального майна, якого місцеві ради та їх виконкоми не мають допускати. У ст. 51 КУпАП установлена відповідальність за дрібне розкрадання державного або колективного майна без урахування майна комунальної власності. Проте за більшість дрібних крадіжок майна з об'єктів, які перебувають у власності територіальних громад, також застосовують санкції ст. 51 КУпАП. Науковець Р.О. Денчук пропонує внести зміни в зазначену статтю, назву якої пропонує викласти в такій редакції: «Дрібне розкрадання державного, комунального або колективного майна, а в

гіпотезах норм, передбачених частиною першою та другою вказаної статті після слова «державного» вставити слово «комунального» [13, с. 162–163]. Дослідниця наводить відмінності дрібного розкрадання від злочину, передбаченого ст. 312 КК України. Вона зазначає, що розкрадання, передбачені в ст. 312 КК України, особливі тим, що вони характеризуються як спеціальним предметом (це прекурсори), так і певною ознакою суб'єктивної сторони цього виду злочину. Суб'єктивна сторона цього злочину характеризується прямим умислом і наявністю спеціальної мети – збуту. Отже, викрадення, привласнення прекурсорів або заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем без наявності мети подальшого їх збуту, а також їх збуту для виробництва або виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів у невеликих розмірах, цебто вартістю до трьох неоподатковуваних доходів громадян, є дрібним розкраданням і щодо державного й колективного майна воно кваліфікується за ст. 51 КУпАП [13, с. 82]. Ми також уважаємо, що зазначене доповнення до ст. 51 КУпАП установить адміністративну відповідальність за посягання на комунальну власність і посилить її захист.

На практиці трапляється чимало випадків, коли ті чи інші особи докладають чимало зусиль задля отримання комунального майна у власність незаконними способами (здебільшого такі дії підпадають під ч. ч. 3, 4 ст. 190 КК України («Шахрайство, вчинене у великих розмірах або особливо великих розмірах»), ст. 365-2 КК України («Зловживання повноваженнями особами, які надають публічні послуги»)). Так, у м. Львові у 2017 р. набули гучного розмаху випадки, коли особи шахрайським способом заволоділи понад 20 об'єктами нерухомості, що перебували в комунальній власності. У липні 2017 року до Сихівського районного суду міста Львова скеровано обвинувальний акт стосовно жителя Луганської області, який обвинувачується в учиненні кримінальних правопорушень, передбачених ч. 4 ст. 358, ч. 4 ст. 190, ч. 1 ст. 209 КК України (використання завідомо підробленого документа; шахрайство, вчинене в особливо великих розмірах; легалізація доходів, одержаних злочинним шляхом). У ході досудового слідства встановлено, що особа – переселенець із Луганська – за попередньою змовою з невстановленими особами подав одному з приватних нотаріусів підроблені документи для здійснення реєстрації за ним права власності на об'єкт нерухомого майна, власником якого була Львівська міська рада. Для набуття права власності на зазначену нерухомість зловмисник використав підроблені рішення та розпорядження органів місцевого самоврядування, а також органів влади. Саме на підставі цих документів нотаріус провів реєстрацію права власності на вказане нерухоме майно на підозрюваного. Місяць потому шляхом укладення договору купівлі-продажу в того самого нотаріуса зловмисником відчужено зазначену нерухомість, отриману злочинним шляхом [14].

У березні 2017 р. за розкрадання комунального майна територіальної громади та заволодінні коштами комунальних підприємств затримано Першого заступника голови Шевченківської райдержадміністрації м. Києва В.І. Андреева. Правоохоронці встановили, що заступник-посадовець причетний до створення злочинної організації, яка привласнила майно територіальної громади Шевченківського району на суму понад 27 млн грн. Механізм заволодіння вказаним майном полягав у підробленні правовстановлювальних документів, які використовувалися надалі в нотаріальних конторах для зміни власника. Після цього комунальне майно переоформлювалось на підконтрольні В.І. Андрееву підприємства та відчужувалось іншим власникам. За даними слідства, за такою схемою з комунальної власності незаконно вибули 5 об'єктів нерухомості (нежитлові будівлі та квартири), що розташовані на території Шевченківського району м. Києва. Нині підозрюваний тимчасово відсторонений від виконання своїх посадових обов'язків відповідно до розпорядження голови Шевченківської районної в місті Києві державної адміністрації О.О. Гаряги «Про тимчасове відсторонення від обов'язків першого заступника голови Андреева В.І.» від 27 березня 2017 р. № 78-к/тр [15]. Додамо, що ще у 2015 р. В.І. Андреева разом із заступником директора одного комунального підприємства затримували, коли ті вимагали хабар у розмірі 73,5 тис грн за надання ордеру на службове житло та можливість його подальшої приватизації. Проте справа не була доведена до логічного завершення й В.І. Андреев надалі продовжував пра-

цювати аж до березня 2017 р. Залишається чекати, чим завершиться нова справа проти нечистого на руку чиновника.

Недоліком вітчизняної судової практики є те, що сьогодні відсутнє узагальнення судової практики у справах про злочини проти комунальної власності.

Висновки. З урахуванням наведеного вище можна резюмувати, що в Україні заходи адміністративної відповідальності недостатньо сформовані для повноцінного захисту об'єктів комунальної власності від неефективного та нецільового використання. Виникає необхідність проведення жорсткої державної політики щодо питань обліку, контролю, утримання, ремонту й використання об'єктів комунальної власності та встановлення відповідальності за правопорушення в цій сфері.

У зв'язку з цим для усунення недоліків і порушень необхідно посилити контроль за веденням реєстру комунальної власності; проводити в строки, встановлені законодавством, інвентаризацію та оцінку об'єктів комунальної власності; проводити перевірки збереження й використання за призначенням комунального майна; підвищити ефективність діяльності балансової комісії у вирішенні питань управління комунальним майном.

Список використаних джерел:

1. Бобровська О.Ю. Комунальна власність як економічний базис формування, існування й розвитку місцевого самоврядування / О.Ю. Бобровська, О.І. Замковий // Актуальні проблеми державного управління. – 2011. – № 1. – С. 246–258.
2. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 р. № 8073-Х // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 2004. – № 51. – Ст. 1122.
3. Лук'янець Д.М. Адміністративно-деліктні відносини в Україні: теорія та практика правового регулювання : [моногр.] / Д.М. Лук'янець. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2006. – 367 с.
4. Антонюк Н.О. Кримінально-правова охорона власності : [навчальний посібник] / Н.О. Антонюк. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2012. – 514 с.
5. Про охоронну діяльність : Закон України від 22 березня 2012 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 2. – Ст. 8.
6. Задирака Н.Ю. Сутність джерел права у сфері правової охорони публічного майна / Н.Ю. Задирака // Адміністративне право і процес. – 2016. – № 1(15). – С. 13–22.
7. Саунін Р. Адміністративно-правова охорона права на комп'ютерні програми в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 / Р. Саунін. – К., 2012. – 18 с.
8. Галуцько В.В. Охорона права власності: методологія змісту / В.В. Галуцько // Охорона права власності: проблеми та напрямки їх вирішення : збірник наукових праць / за ред. В.В. Галуцько. – Херсон : ХМД, 2012. – С. 7–8.
9. Никитенко О.І. Адміністративно-правовий захист власності в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / О.І. Никитенко. – К., 1996. – 182 с.
10. Шишка Р.Б. Охорона прав суб'єктів інтелектуальної власності у цивільному праві України : дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.03 / Р.Б. Шишка. – Харків, 2002. – 427 с.
11. Галуцько В.В. Адміністративно-правова охорона права власності в Україні : дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.07 / В.В. Галуцько. – Харків, 2009. – 497 с.
12. Голосниченко И.П. Административно-правовые аспекты организации и деятельности вневедомственной охраны системы органов внутренних дел : дисс. ... канд. юрид. наук / И.П. Голосниченко. – К. : КВШ МВД СССР, 1980. – 206 с.
13. Денчук Р.О. Адміністративно-правова охорона комунальної власності : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 / Р.О. Денчук. – К., 2005. – 193 с.
14. За розкрадання комунального майна у Львові судитимуть мешканця Луганщини [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zik.ua/news/2017/08/04/za_rozkradannya_komunalnogo_mayna_u_lvovi_sudytymut_meshkantsya_luganshchyny_1144835.
15. Заступника голови Шевченківського району затримали за привласнення 27 мільйонів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://kiev.pravda.com.ua/news/58d52fce9f47d/>

КОЛОМОЄЦЬ Т. О.,

доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент
Національної академії правових
наук України,
заслужений юрист України,
декан юридичного факультету
(Запорізький національний університет)

ЛЮТИКОВ П. С.,

доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри адміністративного
та господарського права,
заступник декана
юридичного факультету
(Запорізький національний університет)

УДК 342.9

**ОБМЕЖЕННЯ ЩОДО ОДЕРЖАННЯ ПОДАРУНКІВ
ПУБЛІЧНИМИ СЛУЖБОВЦЯМИ: ДЕЯКІ ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ
НОРМАТИВНОГО ЗАКРІПЛЕННЯ В ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ**

У статті аналізуються положення чинного антикорупційного законодавства, які безпосередньо присвячені обмеженням публічних службовців щодо одержання подарунків. Звертається увага на те, що, незважаючи на певну максимальну наближеність у використанні як регуляторів суспільних відносин заборон і обмежень, їх не варто ототожнювати, оскільки заборони передбачають абсолютне унеможливлення будь-яких діянь з боку особи, тоді як обмеження визначають рамки, межі, ліміти відповідної поведінки особи. Відповідне розмежування є важливим не тільки для юридичної науки під час проведення прикладних досліджень, а й для нормотворення та правозастосування з метою уніфікації нормотворення та правозастосування. Зосереджується увага на тому, що за загальної позитивної оцінки намагань законодавця врегулювати суспільні відносини, безпосередньо пов'язані з обмеженням щодо одержання подарунків публічними службовцями, є чимало дискусійних положень, застосування яких зумовлює проблеми практичного характеру. Автори звертають увагу на використання оцінних положень під час формулювання нормативного визначення подарунка та його різновидів, розмаїття підходів до використання «вартісної ознаки» подарунка під час визначення правил поводження з ним. Виділяється кілька авторських варіантів класифікації подарунків і формулюються пропозиції щодо їх нормативного закріплення. Звертається увага на особливість визначення кола суб'єктів, на яких поширюються обмеження щодо одержання подарунків, і формулюються пропозиції щодо узгодження відповідних положень із положеннями антикорупційного законодавства загалом. Детально аналізується процедурний аспект дотримання обмежень щодо одержання публічними службовцями подарунків і поводження з ними, виокремлюються дискусійні положення й формулюються конкретні пропозиції щодо їх удосконалення.

Ключові слова: антикорупційне законодавство, обмеження, подарунок, публічний службовець, процедура, пропозиції.

В статье анализируются положения действующего антикоррупционного законодательства, которые непосредственно посвящены ограничениям публичных служащих в получении подарков. Обращается внимание на то, что, несмотря на определенную максимальную приближенность в использовании в качестве регуляторов общественного поведения запретов и ограничений, их не следует отождествлять, поскольку запреты предполагают абсолютную невозможность любых деяний со стороны лица, тогда как ограничения определяют рамки, границы, лимиты соответствующего поведения лица. Соответствующее разграничение является достаточно важным не только для юридической науки при осуществлении прикладных исследований, но и для нормотворчества и правоприменения. Сосредотачивается внимание на том, что при общей позитивной оценке стремлений законодателя урегулировать общественные отношения, непосредственно связанные с ограничениями по получению подарков публичными служащими, в то же время в наличии много дискуссионных положений, применение которых обуславливает проблемы практического характера. Авторы обращают внимание на использование оценочных понятий при формулировании нормативного определения подарка и его разновидностей, разнообразии подходов к использованию «стоимостного признака» подарка при определении правил обращения с ним. Выделяется несколько авторских вариантов классификации подарков и формулируются предложения по их нормативному закреплению. Обращается внимание на особенность определения круга субъектов, на которых распространяются ограничения по получению подарков, и формулируются предложения по согласованию соответствующих положений с положениями антикоррупционного законодательства в целом. Детально анализируется процедурный аспект соблюдения ограничений по получению публичными служащими подарков, выделяются дискуссионные положения и формулируются конкретные предложения по их усовершенствованию.

Ключевые слова: антикоррупционное законодательство, ограничения, подарок, публичный служащий, процедура, предложения.

The article analyzes the provisions of the current anti-corruption legislation, which are directly devoted to restrictions on the receipt of gifts by public servants. Attention is drawn to the fact that, in spite of a certain maximum approximation to the use of prohibitions and restrictions as regulators of public relations, they should not be equated, since the prohibitions imply the absolute impossibility of any acts on the part of the person, while the restrictions determine the limits, limits, limits of the person's behavior. The appropriate delimitation is important not only for legal science in applied research, but also for standardization and enforcement in order to unify rule-making and enforcement. The focus is on the fact that, with the overall positive assessment of the legislator's attempts to regulate social relations, which are directly related to the restrictions on the receipt of gifts by public servants, at the same time, there are many controversial provisions, the application of which leads to problems of a practical nature. The authors draw attention to the use of valuation provisions in the formulation of the normative definition of the gift and its varieties, the variety of approaches to using the "value" of the gift in determining the rules of treatment with him. Several authors' variants of the classification of gifts are distinguished in the work and the proposals on their normative consolidation are formulated. Attention is drawn to the peculiarity of determining the circle of subjects subject to restrictions on the receipt of gifts, and formulates proposals for the harmonization of the relevant provisions with the provisions of the anti-corruption legislation as a whole. The procedural aspect of adherence to restrictions on the receipt and handling of gifts by

public servants is analyzed in detail, discussions are set out and concrete proposals are made for their improvement.

Key words: anticorruption legislation, restriction, gift, public servant, procedure, proposals.

Вступ. В умовах пошуку оптимальної нормативної моделі закріплення засад запобігання корупції в Україні, максимального використання ресурсу різноманітних інструментів такого запобігання увага має концентруватися на ґрунтовному дослідженні потенціалу кожного з цих інструментів, серед яких своє чільне місце посідають обмеження в діяльності публічних службовців. Одразу ж варто зазначити, що обмеження передбачають певну «рамкову поведінку», а отже, їх не варто ототожнювати із заборонами, які взагалі передбачають повне унеможливлення будь-яких дій, будь-якої активності. Варто підтримати А.В. Басова в тому, що таке чітке відмежування має бути не тільки у вітчизняній правовій доктрині, а й у законодавстві [1, с. 27], задля усунення термінологічної плутанини, яка, у свою чергу, негативно впливає й на процес тлумачення нормативних положень, і на правозастосування. Отже, чітке розмежування заборон та обмежень дасть змогу відмежувати унеможливлені діяння та «рамкові» діяння (діяння, обмежені певними нормативними «параметрами», «лімітами», «межами»), що безпосередньо має стосунок і до подарунків, пов'язаних із діяльністю публічних службовців. Незважаючи на те що окремі питання проблематики обмежень щодо одержання подарунків відтворено в роботах К.В. Берднікової, М.І. Хавронюка, О.М. Бандурки, В.К. Колпакова, В.В. Доненка, Д.Д. Заброди, Л.Р. Білої-Тіунової, С.В. Ківалова, Г.І. Ткач, Т.Є. Кагановської, Є.В. Додіна, Є. Невмержицького, М.І. Мельника та ін., усе ж таки комплексно відповідна проблематика, на жаль, і до цього часу поглиблено не досліджувалася, що й актуалізує відповідне дослідження й зумовлює її мету.

Постановка завдання. Мета статті полягає у виокремленні деяких дискусійних питань нормативного визначення обмежень щодо одержання подарунків публічними службовцями й формулюванні можливих варіантів їх вирішення.

Результати дослідження. Так, аналіз вітчизняного антикорупційного законодавства дає змогу виокремити кілька базових дискусійних питань нормативного закріплення обмежень щодо одержання подарунків публічними службовцями. По-перше, нормативна фіксація предмета обмежень, а саме одержання подарунків, відзначається доволіністю використання оцінних понять під час формулювання визначення, видового розмаїття. Аналіз положень Закону України «Про запобігання корупції» від 14.10.2014 свідчить про те, що під подарунком законодавець розуміє «грошові кошти, інше майно, переваги, пільги, послуги, нематеріальні активи, які надаються (одержуються) безоплатно або за ціною, нижчою мінімальної ринкової» (ст. 1 Закону) [2], пропонуючи надмірне видове розмаїття зовнішніх форм вияву, в т. ч. й відносно визначених («інше майно»), та прив'язку до вартісних ознак підстав отримання («безоплатно або за ціною, нижчою мінімальної ринкової»). Окрім того, пропонуючи нормативне закріплення т. зв. «дозволених подарунків» (ч. 2 ст. 23 Закону), законодавець передбачає їх відповідність «загально визнаним уявленням про гостинність» і прив'язку знову ж таки до вартісних ознак («одноразово ... вартість яких не перевищує один прожитковий мінімум, а сукупна вартість ... протягом року не перевищує двох прожиткових мінімумів ...»). Використання оцінних понять дає змогу по-різному тлумачити одні й ті самі нормативні положення в різних випадках правозастосування, що знижує в кінцевому підсумку ефективність запобігання корупції правопорушенням і правопорушенням, пов'язаним із корупцією, зокрема щодо одержання подарунків публічними службовцями. Одночасно й певна визначеність вартісних ознак подарунків на практиці, з огляду на мобільність суспільних процесів, змінність якісних показників останніх, також не виключає підстав для вияву суб'єктивного ресурсу щодо визначення саме цієї ознаки подарунку в кожному конкретному випадку. Більше того, певну плутанину зумовлює й ч. 7 ст. 46 Закону та п. 45 Роз'яснення щодо застосування окремих положень Закону України «Про запобігання корупції» від 14.10.2014

стосовно заходів фінансового контролю, затвердженого Рішенням НАЗК від 11.08.2016 № 3 (з наступними змінами та доповненнями), щодо вартісної ознаки подарунків, які підлягають обов'язковому декларуванню публічними службовцями, а саме «... якщо розмір отриманих подарунків ... протягом року сукупно перевищує 5 прожиткових мінімумів...» [3, с. 421]. Отже, цікавим є питання відмінності розмірів вартісної ознаки подарунку в частині обмеження щодо його подарунку та обмеження щодо його декларування, хоча, як свідчить аналіз зарубіжного досвіду нормативного закріплення засад запобігання різним виявам корупційних діянь і правопорушень, пов'язаних із корупцією, ресурс обов'язкового декларування подарунків обмежень щодо їх одержання використовується паралельно, доповнюючи один одного, узгоджуючи свої нормативні формати. Отже, вартісна ознака подарунку в поєднанні з використанням оцінних понять під час його визначення, на жаль, створює широкі межі для вияву суб'єктивного розсуду суб'єкта застосування в кожному конкретному випадку вирішення питання дотримання обмежень щодо одержання подарунків [4, с. 59].

По-друге, нормативна модель визначення «рамкової поведінки» публічного службовця щодо подарунку. Аналіз законодавства свідчить про те, що вітчизняний законодавець обрав «заборонно-обмежувальну» модель регламентації відповідних відносин. Тобто ч. 1 ст. 23 Закону передбачає заборону щодо одержання подарунків публічними службовцями, втім ч. 2 цієї самої статті вже передбачає обмеження щодо одержання таких подарунків, тобто межі для одержання т. зв. «дозволених подарунків». Останні, у свою чергу, умовно варто поділити на дві групи: а) абсолютно дозволені, тобто одержання яких дозволено без дотримання будь-яких обмежень (від близьких осіб і такі, що одержуються як загальнодоступні знижки на товари, послуги, загальнодоступні виграші, призи, премії, бонуси); б) дозволені «у визначених межах», а саме: відповідність загальновизнаним уявленням про гостинність і вартісним ознакам з акцентом на періодичність отримання та джерело надходження [5, с. 59]. Такі подарунки можна одночасно поділити на дві групи з акцентом на безпосередній зв'язок із особою, якій подарунок пропонується (надано), а саме: особисті подарунки, а також ті, які пропонуються (одержані) публічним службовцем як вияв гостинності, дотримання традицій налагодження співпраці, тобто службові подарунки (при цьому варто пам'ятати, що такі подарунки не мають бути такими, які можуть певним чином вплинути (або створити враження такого впливу) на публічного службовця в процесі його службової діяльності). Визнати обрану законодавцем модель нормативної регламентації відповідних суспільних відносин ефективною в повному обсязі не можна, оскільки «заборона пом'якшена обмеженням, яке визначене із використанням оціночних понять», створює передумови для суб'єктивного розсуду в процесі правозастосування, у процесі запобігання різним правопорушенням, пов'язаним із корупцією. У цьому аспекті доцільно запозичити позитивний зарубіжний досвід нормативного врегулювання таких відносин із максимальним використанням ресурсу заборони (абсолютного унеможливлення будь-яких діянь), тим самим усунувши підґрунтя для «роздумів про межі дозволеного, рамки поведінки, ліміти діяння тощо». Абсолютна заборона щодо одержання подарунків публічними службовцями, пов'язаних із публічною службовою діяльністю, забезпечить абсолютну визначеність моделей поведінки публічних службовців, усуне будь-які підстави для «дозволених дій», які слугують причиною вчинення правопорушень, пов'язаних із корупцією. Тим більше, що аналіз зарубіжного досвіду нормотворення та правозастосування в зазначеній сфері суспільних відносин свідчить про ефективність використання саме заборонної моделі визначення поведінки публічних службовців щодо одержання подарунків та істотне зниження кількості вчинених діянь відповідного змісту.

По-третє, визначення кола осіб, на яких поширюються обмеження щодо одержання подарунків. Аналіз ст. 23 Закону свідчить, що такі обмеження поширюються не на всіх суб'єктів, на яких поширюються базовий антикорупційний законодавчий акт, а саме поза дією обмежень залишаються особи, які «постійно або тимчасово обіймають посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих та адміністративно-господарських, або спеціально уповноважені на виконання таких обов'язків у юридичних особах приватного

права незалежно від організаційно-правової форми, а також інші особи, які не є службовими особами та які виконують роботу або надають послуги відповідно до договорів з підприємствами, установами та організаціями» [6]. Ці самі положення дублюються й у примітці до ст. 172-5 Кодексу про адміністративні правопорушення (далі – КпАП) України «Порушення встановлених законом обмежень щодо одержання подарунків». Отже, вищезазначені особи не можуть бути суб'єктом адміністративного правопорушення, передбаченого ст. 172-5 КпАП України, відповідно, обмеження щодо них не дають стосовно одержання подарунка на потреби дотримання алгоритму дій, визначеного в ст. 24 Закону, у разі виявлення, одержання подарунку. Безперечно, порівняно з особами, визначеними в пп. 1, 2 ч. 1 ст. 3 Закону України «Про запобігання корупції» від 14.10.2014, особи, зазначені в п. 3 ч. 1 ст. 3 Закону, відрізняються специфікою статусу, сфери діяльності, а отже, залишення їх поза увагою законодавцем під час регламентації засад обмежень щодо одержання подарунків є цілком виправданим. Однак водночас виникає питання, чому обмеження щодо використання службового становища та службових повноважень (ст. 22 Закону) на цих осіб поширюються, а обмеження щодо одержання подарунків – ні? Якщо ці особи виконують організаційно-розпорядчі й адміністративно-господарські обов'язки або надають послуги за договором установі та не є службовими особами, вони все ж таки дотичні до «сфери з корупційними ризиками», а отже, незрозумілим є те, чому на них не поширюються відповідні заборони й обмеження. Якщо вони у визначених Законом випадках можуть розглядатися суб'єктами, на яких поширюється антикорупційне законодавство, вони мають бути й суб'єктами, на яких поширюється обмеження спеціального характеру протягом того періоду, протягом якого вони перебувають у «сфері з корупційними ризиками».

По-четверте, закріплення алгоритму дій, спрямованих на запобігання одержаного подарунка. Одразу ж варто зазначити, що, загалом позитивно оцінюючи зусилля законодавця детально визначити послідовність дій, які необхідно вчинити особі в реальній ситуації задля усунення підстав для порушення визначених обмежень, у ст. 23 Закону України «Про запобігання корупції» від 14.10.2014, водночас варто зазначити, що ця стаття містить чимало положень, тлумачення яких передбачає можливість вияву суб'єктивного розсуду суб'єкта застосування. Так, ч. 1 ст. 24 Закону містить алгоритм дій особи, якій надійшла пропозиція щодо подарунку, а саме: 1) відмовитися від пропозиції; 2) ідентифікувати особу, яка зробила пропозицію, якщо це можливо; 3) залучити свідків, якщо це можливо; 4) письмово повідомити про пропозицію безпосереднього керівника або керівника відповідного органу, установи, підприємства, організації, спеціально уповноважених суб'єктів у сфері протидії корупції. З 4-х запропонованих дій 2 дії здійснюються, за задумом законодавця, у «разі можливості». При цьому, якщо зі свідками та їх залученням до відповідної процедури більш-менш зрозуміло, з «ідентифікацією особи, яка зробила пропозицію подарунку», чимало питань. Окрім того, уважний аналіз п. 4 ч. 1 ст. 24 Закону не дає змоги з'ясувати чіткі строки для письмового повідомлення особою, яка отримала пропозицію про подарунок, безпосереднього керівника про відповідний факт. Жодних уточнень не містять і роз'яснювальні документи, в т. ч. й Методичні рекомендації щодо запобігання та врегулювання конфлікту інтересів, затверджені Рішенням НАЗК від 29.09.2017 № 839, що визнати виправданим не можна. Цікавим є те, що законодавець намагається визначити модель поведінки публічного службовця в різних ситуаціях, а саме: у разі надходження пропозиції про подарунок (про це вже зазначалося), у разі «виявлення подарунку у службовому приміщенні чи отримання майна, яке може бути подарунком» (ч. 2 ст. 24 Закону), «виявлення за місцем свого проживання або під час перебування у громадських місцях» (п. 1.2.1 Методичних рекомендацій щодо запобігання та врегулювання конфлікту інтересів, затверджених Рішенням НАЗК від 29.09.2017 № 839). У прив'язці «подарунку до службового місця публічного службовця обов'язковим є письмове повідомлення останнім свого безпосереднього керівника або керівника відповідного органу, підприємства, установи, організації невідкладно, але не пізніше одного робочого дня» (п. 2 ст. 24 Закону). У «прив'язці» до місця проживання чи перебування в громадському місці публічний службовець зобов'язаний «невідкладно повідомити про це правоохо-

ронні органи» (п. 1.2.1. Методичних рекомендацій НАЗК), щоправда тлумачення терміна «невідкладно» може залежати від багатьох факторів. Отже, до відповідальності до порушення обмежень щодо одержання подарунків можна притягнути у випадку недотримання «встановлених рамкових правил» публічним службовцем: 1) щодо «дозволених подарунків» – стосовно вартісних ознак подарунку; 2) щодо «заборонених подарунків» – стосовно їх зв'язку зі службовою діяльністю особою, з підпорядкованістю особи дарувальника, дотриманням правил поведінки з подарунком. При цьому варто зазначити, що будь-який подарунок безпосередньо пов'язаний із правомірними діями публічного службовця, інакше це вже не подарунок, а неправомірна вигода. Варто також звернути увагу й на особливий порядок поведінки з т. зв. «офіційними подарунками», тобто «подарунками державі, територіальній громаді, державним або комунальним установам чи організаціям, у яких працюють або які представляють публічні службовці, яким ці подарунки надані» [7], як правило, «під час віршів, урочистостей, інших офіційних заходів» (п. 1.2.1 Методичних рекомендацій НАЗК від 29.09.2017 № 839). Такі подарунки публічний службовець зобов'язаний передати органу, установі, організації за певною процедурою протягом одного місця з дня одержання. Отже, за недотримання відповідної процедури публічний службовець також може бути притягнутий до відповідальності, оскільки має місце недотримання обмежень, визначених в особливому порядку, враховуючи специфіку подарунків і підстави їх отримання. Щоправда, уважний аналіз Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку передачі дарунків, одержаних як подарунки державі, Автономній Республіці Крим, територіальній громаді, державним або комунальним установам чи організаціям» від 16.11.2011 № 1195 свідчить про те, що увага безпосередньо приділяється визначенню саме процедури передачі, а ознаки самого подарунка, як і його визначення, відсутні. Цілком логічно, що варто використовувати загальні нормативні положення щодо розуміння подарунку, його ознак, які визначені в Законі України «Про запобігання корупції» від 14.10.2014, втім «характер подарунків» під час офіційних віршів, урочистостей та інших офіційних заходів може бути різним (квіти, канцелярські прилади тощо). Саме тому бажано було б, враховуючи специфіку т. зв. «офіційних подарунків», унести відповідні доповнення до Постанови Кабінету Міністрів України від 16.11.2011 № 1195, яка регламентує порядок передачі «офіційних подарунків» державі, територіальній громаді, підприємству, установі, організації й деталізувати правила поведінки щодо т. зв. «офіційних подарунків» і «подарунків, які надаються всім учасникам протокольних офіційних заходів» з метою виконання публічними службовцями своїх службових обов'язків (квіти, канцелярські прилади тощо) або як заохочення (нагорода) й зорієнтовані безпосередньо на відповідних осіб. Це сприятиме усуненню довільного тлумачення ознак подарунка в кожному конкретному випадку, уніфікації правозастосування загалом. До того ж зарубіжний досвід нормативного врегулювання цього питання свідчить про позитивні тенденції у правозастосуванні саме з урахуванням запровадження визначеності щодо ознак «офіційного подарунку» та його видового розмаїття [8, с. 93].

Варто звернути увагу й на специфіку регламентації ситуації наявності сумнівів у публічного службовця щодо можливості одержання подарунка задля дотримання вимог «спеціальних обмежень». Аналіз законодавства України свідчить про те, що в разі наявності таких сумнівів публічний службовець має право (а не обов'язок) звернутися в письмовій формі для одержання консультації із цього питання до територіального органу НАЗК (ч. 5 ст. 24 Закону України «Про запобігання корупції» від 14.10.2014, п. 1.2.1 Методичних рекомендацій НАЗК від 29.09.2017 № 839). Це виглядає цілком логічним, однак невизначеними залишилися строк, протягом якого публічний службовець може реалізувати відповідне право, а також незрозумілим є алгоритм дій у випадку, коли публічний службовець письмово повідомив безпосереднього керівника про пропозиції подарунка, подарунок уже передано до уповноваженої особи, а територіальний орган НАЗК надає роз'яснення про можливість одержання відповідним публічним службовцем подарунка.

Висновки. Отже, узагальнюючи все вищезазначене, варто констатувати, що загалом законодавець визначив моделі поведінки публічних службовців щодо одержання подарун-

ків, обмеження щодо одержання ними подарунків. Утім задля усунення проблемних питань, пов'язаних із тлумаченням положень, безпосередньо присвячених обмеженням щодо одержання подарунків публічними службовцями, доцільним убачається вдосконалення положень визначення подарунка, нормативного закріплення різновидів подарунка та особливих ознак кожного виду, узгодження положень щодо суб'єктного складу відповідних правовідносин із положеннями антикорупційного законодавства України, а також деталізація деяких процедурних аспектів поводження з подарунками з боку публічних службовців.

Список використаних джерел:

1. Басов А.В. Поняття «обмеження» як юридична категорія: теоретичний аспект / А.В. Басов // *Адміністративне право і процес.* – 2013. – № 1 (3). – С. 27–33.
2. Про запобігання корупції : Закон України від 14.10.2014 // *Відомості Верховної Ради України.* – 2014. – № 49. – Ст. 2056 (з наступними змінами та доповненнями).
3. Роз'яснення щодо застосування окремих положень Закону України від 14.10.2014 року «Про запобігання корупції» стосовно заходів фінансового контролю : Рішення НАЗК від 01.08.2016 № 3 (з наступними змінами та доповненнями) // *Державне регулювання антикорупційної діяльності. Законодавство. Коментар. Роз'яснення / за заг. ред. О.С. Саснка, за наук. ред. М.І. Хавронюка.* – К. : Юрінком Інтер, 2017. – С. 390–433.
4. Коломоєць Т.О. Поняття «подарунок» у вітчизняному антикорупційному законодавстві: питання нормативного визначення та видового розмаїття / Т.О. Коломоєць // *Інтеграція юридичної науки і практики як основа сталого розвитку вітчизняного законодавства : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпро, 24–25 листопада 2017 року).* – Дніпро : Дніпропетровський гуманітарний університет, 2017. – С. 56–60.
5. Коломоєць Т.О. Указ. праця.
6. Про запобігання корупції : Закон України від 14.10.2014 // *Відомості Верховної Ради України.* – 2014. – № 49. – Ст. 2056 (з наступними змінами та доповненнями).
7. Про затвердження Порядку передачі подарунків, одержаних як подарунки державі, Автономній Республіці Крим, територіальній громаді, державним або комунальним установам чи організаціям : Постанова Кабінету Міністрів України від 16.11.2011 № 1195.
8. Гулидов П.В. Новые правила получения подарков лицами, заменяющими муниципальные должности, и муниципальными служащими / П.В. Гулидов // *Практика муниципального управления.* – 2014. – № 5. – С. 92–97.

КОНЄВА С. О.,

здобувач кафедри адміністративного
та господарського права
(ДВНЗ «Запорізький національний
університет»)

УДК 342.92

СИСТЕМА ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ПОСАДОВИХ ОСІБ ПУБЛІЧНОЇ СЛУЖБИ ЗА ПОРУШЕННЯ ВИМОГ ЗАКОНОДАВСТВА У СФЕРІ ЗАПОБІГАННЯ КОРУПЦІЇ

У статті автором аналізується система юридичної відповідальності посадових осіб публічної служби за порушення вимог законодавства у сфері запобігання корупції. Обґрунтовується доцільність запровадження відповідальності юридичних осіб за вчинення корупційних правопорушень. Як висновок автором робиться пропозиція з приводу необхідності кодифікації законодавства з питань проходження публічної служби.

Ключові слова: адміністративна відповідальність, антикорупційне законодавство, державна служба, дисциплінарна відповідальність, корупційні правопорушення, кримінальна відповідальність, публічна служба, юридична відповідальність.

В статье автором анализируется система юридической ответственности должностных лиц публичной службы за нарушение требований законодательства в сфере предотвращения коррупции. Обосновывается целесообразность введения ответственности юридических лиц за совершение коррупционных правонарушений. Как вывод автором делается предложение по поводу необходимости кодификации законодательства по вопросам происхождения публичной службы.

Ключевые слова: административная ответственность, антикоррупционное законодательство, государственная служба, дисциплинарная ответственность, коррупционные правонарушения, уголовная ответственность, публичная служба, юридическая ответственность.

In the article the author analyzes the system of legal responsibility of officials of the public service for violating the requirements of the legislation in the field of preventing corruption. The author proves the expediency of introducing the responsibility of legal entities for the commission of corruption offenses. As a conclusion, the author makes a proposal on the need for codification of legislation on the issues of passing a public service.

Key words: administrative responsibility, anticorruption legislation, state service, disciplinary responsibility, corruption offenses, criminal liability, public service, legal responsibility.

Вступ. Одним із головних способів припинення тих чи інших негативних явищ у різних сферах суспільного життя, які суперечать моральним і соціальним нормам, що втілені в правовій формі (у тому числі й корупційним проявам), є заходи юридичної відповідальності.

Юридична відповідальність – це заходи державного примусу, що ґрунтуються на юридичному й громадському осуді правопорушника, або встановлення щодо нього пев-

них негативних наслідків у формі обмеження чи позбавлення особистих або майнових прав [1, с. 412].

Питання юридичної відповідальності, у тому числі публічних службовців, розглядаються в працях учених-адміністративістів, представників науки управління, конституційного, трудового та інших галузей права. Різні аспекти юридичної відповідальності висвітлено в роботах О.Ф. Андрійко, С.В. Ківалова, Н.Р. Нижник, О.Ф. Скакун, С.Т. Стеценко, М.В. Хавронюка та інших авторів.

Постановка завдання. Метою статті є визначення системи юридичної відповідальності посадових осіб публічної служби за порушення вимог законодавства у сфері запобігання корупції.

Результати дослідження. У теорії права існування юридичної відповідальності пов'язується з необхідністю не лише покарання винного, а й попередження правопорушень шляхом загальної та індивідуальної превенції, відновлення порушених прав. Виділяють два аспекти реалізації механізму юридичної відповідальності – активний (перспективний) і пасивний (ретроспективний). Перший виник наприкінці 1960-х рр. та характеризується «дедалі більшим розширенням і проникненням елементів морального впливу у сферу юридичної відповідальності» [2, с. 521]. Змістом перспективної відповідальності є усвідомлювана та прийнятна для особи соціальна необхідність ініціативного виконання покладеного на неї обов'язку [3, с. 14]. Усвідомлення особою можливості застосування заходів впливу в разі порушення правових норм спонукає її до активних дій на виконання правових приписів. Для державних службовців така «активність», як правило, є обов'язком, невиконання якого може бути визнане протиправною бездіяльністю. Саме через це іноді в науковій літературі використовується поняття «активна відповідальність» [4, с. 55]. Як зазначає О.І. Щербак, у цьому разі відбувається «особистісна орієнтація поведінки, самопідпорядкування бажань, прагнень, діяльності посадової особи приписам, адресованим їй правовими нормами» [5, с. 12]. Вивчаючи питання юридичної відповідальності посадових осіб, О.О. Горницький наголошує на тому, що перспективна відповідальність є моральним обов'язком виконати відповідний правовий припис без застосування санкції [6, с. 110–113].

Сама назва «ретроспективна відповідальність» говорить про сутність цього виду відповідальності, який є наслідком вчинення державним службовцем протиправного діяння та передбачає застосування до нього певних санкцій.

Як слушно зазначає Л.Є. Кисіль, юридична відповідальність має сенс тільки тоді, коли вона «персоніфікована в конкретній формі» [4, с. 54]. Здатність суб'єкта нести юридичну відповідальність за порушення адміністративно-правових норм у юридичній літературі визначають як службову деліктоздатність [7, с. 97]. Поняття «службова деліктоздатність» уперше було вжите В.Г. Чмутовим під час характеристики посадової особи як спеціального суб'єкта юридичної відповідальності [8, с. 64]. Службова деліктоздатність працівника прокуратури зумовлена статусом державного службовця. Окрім загальних ознак, цей вид деліктоздатності характеризується обов'язковим зв'язком негативних наслідків зі службовою діяльністю особи та порушенням юридично визначеної службової поведінки працівника відповідного державного органу. Відрізняє службову деліктоздатність і момент її настання, адже її суб'єкт – спеціальний. З набуттям особою статусу державного службовця вона стає суб'єктом службової відповідальності. Зміст останньої залежить від виду службової діяльності чи характеру виконуваних службових завдань і функцій конкретним службовцем.

Однак варто наголосити на тому, що з набуттям статусу державного службовця особа набуває статус працівника відповідного органу. Неможливо розглядати службову відповідальність окремо від відповідальності за трудовим законодавством, суб'єктом якої є працівник.

Існують такі основні види юридичної відповідальності, як дисциплінарна, адміністративна, цивільна та кримінальна. При цьому застосування цивільної й дисциплінарної відповідальності може бути поєднане з державно-владним впливом, тоді як адміністративна та кримінальна виникає лише внаслідок його застосування [9, с. 121].

Загальновідомо, що правопорушення поділяються на дві групи: 1) корупційні правопорушення; 2) правопорушення, пов'язані з корупцією. При цьому до правопорушень першої групи, як правило, застосовуються заходи кримінальної чи адміністративної відповідальності, а до правопорушень другої – заходи дисциплінарної відповідальності.

Дослідження кримінальної відповідальності за корупційні правопорушення лежить за межами предмета цієї роботи, однак деякі моменти необхідно зазначити для визначення сутності адміністративної й дисциплінарної відповідальності у відповідній сфері правовідносин.

У примітці до ст. 45 Кримінального кодексу України встановлено, що корупційні злочини відповідно до чинного законодавства поділяються на дві групи, що у свою чергу класифікуються на види, а саме:

I. Злочини, вчинені шляхом зловживання службовим становищем:

1) привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем (ст. 191);

2) викрадення, привласнення, вимагання вогнепальної зброї, бойових припасів, вибухових речовин чи радіоактивних матеріалів або заволодіння ними шляхом зловживанням службовим становищем (ст. 262);

3) викрадення, привласнення, вимагання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів чи заволодіння ними шляхом зловживання службовим становищем (ст. 308);

4) викрадення, привласнення, вимагання прекурсорів або заволодіння ними шляхом шахрайства чи зловживання службовим становищем (ст. 312);

5) викрадення, привласнення, вимагання обладнання, призначеного для виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, чи заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем (ст. 313);

6) порушення встановлених правил обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів (ст. 320);

7) викрадення, привласнення, вимагання документів, штампів, печаток, заволодіння ними шляхом шахрайства чи зловживання службовим становищем або їх пошкодження (ст. 357);

8) викрадення, привласнення, вимагання військовослужбовцем зброї, бойових припасів, вибухових або інших бойових речовин, засобів пересування, військової та спеціальної техніки чи іншого військового майна, а також заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем (ст. 410).

II. Злочини у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг:

1) нецільове використання бюджетних коштів, здійснення видатків бюджету чи надання кредитів із бюджету без встановлених бюджетних призначень або з їх перевищенням (ст. 210);

2) підкуп працівника підприємства, установи чи організації (ст. 354);

3) зловживання владою або службовим становищем, тобто умисне, з метою одержання будь-якої неправомірної вигоди для самої себе чи іншої фізичної або юридичної особи використання службовою особою влади чи службового становища всупереч інтересам служби, якщо воно завдало істотної шкоди охоронюваним законом правам, свободам та інтересам окремих громадян, або державним чи громадським інтересам, або інтересам юридичних осіб (ст. 364);

4) зловживання повноваженнями, тобто умисне, з метою одержання неправомірної вигоди для себе чи інших осіб використання всупереч інтересам юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми службовою особою такої юридичної особи своїх повноважень, якщо це завдало істотної шкоди охоронюваним законом правам або інтересам окремих громадян, або державним чи громадським інтересам, або інтересам юридичних осіб (ст. 364-1);

- 5) зловживання повноваженнями особами, які надають публічні послуги (ст. 365-2);
- 6) прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою (ст. 368);
- 7) незаконне збагачення (ст. 368-2);
- 8) підкуп службової особи юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми (ст. 368-3);
- 9) підкуп особи, яка надає публічні послуги (ст. 368-4);
- 10) пропозиція, обіцянка або надання неправомірної вигоди службовій особі (ст. 369);
- 11) зловживання впливом (ст. 369-2).

Фактично Кримінальний кодекс України не містить визначення поняття «корупційний злочин», встановлюючи лише перелік таких злочинів.

В основу віднесення злочинів до корупційних може бути покладено застосування санкцій до винних осіб у встановленні до них обмежень права обіймати відповідні посади відповідно до визначеного строку. Така відповідність стосується злочинів у сфері службової діяльності, тоді як злочини, вчинені за умови зловживання службовим становищем, нами умовно віднесені до першої групи, і з огляду на таку ознаку до корупційних злочинів належать злочини у сфері службової діяльності, тоді як перша умовно виділена група може бути визначена як злочини, що сприяють поширенню корупції.

Що стосується випадків, коли вимагається застосування такого заходу дисциплінарної відповідальності, як звільнення, то воно вимагається в разі визнання особою винною у вчиненні названих складів корупційних злочинів, що визначено Законом України «Про державну службу».

Невирішеними є численні проблеми застосування адміністративної відповідальності за вчинення корупційних деліктів. Зокрема, неодноразово ставилось питання визначення юридичної особи як суб'єкта вчинення адміністративного правопорушення. Законодавством окремих зарубіжних країн (Республіки Білорусь, Російської Федерації) встановлюється адміністративна відповідальність юридичних осіб. Як правило, обстоюються підходи, за яких притягнення до адміністративної відповідальності юридичної особи допускається без її вини, якщо особа не дотрималась виконання встановлених нормативів, стандартів, вимог тощо, що фактично є відповідальністю за ухилення від вчинення дій, однак при цьому вимагається доведення вини не конкретної посадової особи, а загалом усіх працівників, які діють від імені організації [10; 11, с. 132–133].

Глобальне порушення корупції в Україні пов'язується також із некараністю юридичних осіб, зокрема, за пропозицію неправомірної винагороди посадовій особі органу державної влади чи місцевого самоврядування (наприклад, за отримання спеціальних дозволів або ліцензій). Однак наскільки вірогідна можливість, наприклад, доведення вини гірничовидобувного підприємства за пропозицію неправомірної винагороди за надання спеціального дозволу на геологічне вивчення надр із можливістю в подальшому промислової розробки родовища корисних копалин? Підкреслюємо, що мова йде про припущення такої пропозиції неправомірної винагороди. Відтак за умови запровадження інституту адміністративної відповідальності за вчинення корупційного правопорушення необхідно довести колективне психічне винне відношення всіх працівників гірничого підприємства про надання неправомірної винагороди. Наскільки ефективно це з позиції правового регулювання в разі притягнення до адміністративної відповідальності та які санкції мають бути передбачені за надання неправомірної винагороди? Однак пошуку ефективного механізму притягнення до адміністративної відповідальності юридичних осіб у сфері запобігання корупції необхідно приділити набагато більше уваги, ніж це відбувається зараз. За діями окремих посадових осіб часто стоїть корпоративний інтерес засновників юридичних осіб, до яких за відсутності інституту адміністративної відповідальності за вчинення корупційного правопорушення не може бути застосовано відповідні заходи державного примусу. Вважаємо за доцільне передбачити застосування до юридичних осіб відповідних адміністративно-господарських санкцій, зокрема, застосування штрафних санкцій, зупинення діяльності підприємства

тощо. При цьому застосування адміністративної відповідальності за корупційні правопорушення до юридичної особи не виключає обов'язок притягнути до відповідальності винних фізичних осіб.

У системі деліктів складів адміністративних правопорушень необхідно заповнювати проміжок між корупційними злочинами, що характеризуються високим ступенем суспільної небезпеки, та корупційними дисциплінарними правопорушеннями.

Адміністративна відповідальність визначається як різновид державного примусу, що втілюється в застосуванні адміністративного покарання до суб'єктів права, які вчинюють адміністративне правопорушення та вина яких встановлена під час здійснення адміністративно-деліктного провадження [12, с. 112]. С.Г. Стеценко обстоює підхід, за яким реалізація застосування адміністративної відповідальності передбачає як результат застосування адміністративних стягнень [13, с. 223].

Визначаючи адміністративну відповідальність як різновид юридичної відповідальності, І.П. Голосніченко розуміє під нею «сукупність адміністративних правовідносин, які виникають у зв'язку із застосуванням уповноваженими органами (посадовими особами) до осіб, які вчинили адміністративний проступок, передбачених нормами адміністративного права особливих санкцій – адміністративних стягнень» [14, с. 430–431].

Заслуговує на увагу підхід С.А. Денисова, який з огляду на низький рівень ефективності дисциплінарної відповідальності через диспозитивний принцип її застосування підкреслює доцільність розширення меж адміністративної відповідальності в службових правовідносинах [15].

Главою 13-А Кодексу України про адміністративні правопорушення визначається сукупність протиправних діянь, що пов'язані з корупцією. Виходячи із запропонованої нами класифікації такі правопорушення умовно можуть бути поділені на безпосередньо корупційні та правопорушення, що сприяють поширенню корупції.

До першої групи належать такі адміністративні правопорушення:

- 1) порушення обмежень щодо сумісництва та суміщення з іншими видами діяльності (ст. 172-4);
- 2) порушення встановлених законом обмежень щодо одержання подарунків (ст. 172-5);
- 3) порушення вимог фінансового контролю (ст. 172-6);
- 4) порушення вимог щодо запобігання та врегулювання конфлікту інтересів (ст. 172-7);
- 5) незаконне використання інформації, що стала відома особі у зв'язку з виконанням службових повноважень (ст. 172-8);
- 6) невжиття заходів щодо протидії корупції (ст. 172-9).

До правопорушень, які сприяють поширенню корупції, належать такі:

- 1) порушення законодавства з фінансових питань (ст. 164-2);
- 2) неподання державному реєстратору інформації про кінцевого бенефіціарного власника (контролера) юридичної особи (ст. 166-1);
- 3) невиконання законних вимог (приписів) Національного агентства з питань запобігання корупції (ст. 188-46);
- 4) невиконання законних вимог посадових осіб Національного антикорупційного бюро України (ст. 185-13);
- 5) порушення права на інформацію та права на звернення (ст. 212-3);
- 6) порушення порядку подання фінансового звіту про надходження коштів виборчого фонду, звіту партії (ст. 212-21).

Перспективним вважаємо запровадження адміністративної відповідальності за порушення заборони посадовим особам публічної служби здійснювати підприємницьку діяльність та за неналежне виконання посадовою особою публічної служби покладених на неї обов'язків, неефективне використання бюджетних засобів (нецільове використання фондів державного й місцевого бюджетів).

Аналіз норм чинного адміністративно-деліктного законодавства дає змогу зробити висновок, що за вчинення корупційних правопорушень та правопорушень, які сприяють

поширенню корупції, як правило, передбачається застосування адміністративних штрафів, які в окремих випадках можуть поєднуватись із встановленням заборони обіймання відповідних посад у системі публічної влади. Застосування такого адміністративного стягнення ставить очевидні питання щодо визначення його меж, його відповідності встановленим Конституцією України правам людини, зокрема й праву на працю.

У цьому аспекті доцільно для додаткової аргументації висновків дослідження навести позицію С.Є. Чаннова, який зазначає, що публічна служба має на меті забезпечення належного виконання функцій держави; відповідно, дисциплінарна відповідальність у службових відносинах не є приватною, за своєю сутністю вони є публічними правовідносинами, і функцією цього типу відповідальності є не поновлення порушеного права, а насамперед попередження й припинення відповідних можливих корупційних ризиків. Відповідно, застосування заходів дисциплінарної відповідальності до публічного службовця має стати не правом «роботодавця» (зокрема, керівника органу державної влади чи місцевого самоврядування), а його обов'язком, за умови невиконання якого порушується публічний інтерес [16, с. 40–42]. Таким чином, варто говорити про формування спеціальної категорії «дисциплінарна відповідальність публічних службовців», яку умовно можна назвати «публічною дисциплінарною відповідальністю», ознакою якої є виключення диспозитивної можливості її застосування. Тобто публічна дисциплінарна відповідальність може бути визначена як сукупність правовідносин, які виникають у зв'язку з імперативним застосуванням уповноваженими органами (посадовими особами) до осіб, винних у неналежному виконанні чи невиконанні службових обов'язків.

Зведення юридичної відповідальності публічних службовців лише до ретроспективної реалізації з приводу правопорушення виявляється однобічним. Як і будь-яка інша соціальна відповідальність, юридична відповідальність публічних службовців також має перспективний напрям, ефективність якого передбачає оперування не лише примусовими санкціями, а й методами переконання та заохочення.

Отже, підставами відповідальності посадовців публічної служби у визначених випадках є діяння, які не завжди кваліфікуються як правопорушення. Прагнучи охопити в одному визначенні особливості різних видів відповідальності посадовців, науковці формулюють такі підстави відповідальності: а) невиконання або неналежне виконання органами й посадовцями своїх обов'язків щодо інших учасників правовідносин; б) порушення належного виконання посадовцями службових обов'язків під час вирішення питань державного значення.

До публічних службовців можуть застосовуватись, крім стягнень, передбачених чинним законодавством про працю України (догана, звільнення), інші заходи дисциплінарного впливу, які при цьому встановлюються, як правило, спеціальними законодавчими актами. Зокрема, ч. 1 ст. 109 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» визначається, що дисциплінарними стягненнями, що можуть бути застосовані до суддів, є попередження, догана (з позбавленням права на отримання доплат до посадового окладу судді протягом одного місяця), сувора догана (з позбавленням права на отримання доплат до посадового окладу судді протягом трьох місяців), подання про тимчасове (від одного до шести місяців) відсторонення від здійснення правосуддя (з позбавленням права на отримання доплат до посадового окладу судді та з обов'язковим направленням судді до Національної школи суддів України для проходження курсу підвищення кваліфікації, визначеного органом, що здійснює дисциплінарне провадження щодо суддів, та подальшим кваліфікаційним оцінюванням для підтвердження здатності судді здійснювати правосуддя у відповідному суді), подання про переведення судді до суду нижчого рівня, подання про звільнення судді з посади.

У юридичній науці немає єдності щодо класифікації дисциплінарних стягнень, які застосовуються до публічних службовців. Так, В.Я. Малиновський поділяє дисциплінарні стягнення, що застосовуються до державних службовців, на такі три групи: 1) заходи морально-правового характеру (догана, попередження про неповну службу відповідність); 2) заходи матеріально-правового характеру (затримка до одного року в присвоєнні черго-

вого рангу або призначенні на вищу посаду, зменшення розміру чи зняття премій, надбавок за високі досягнення в праці та виконання особливо важливої роботи, інших надбавок і доплат); 3) припинення державної служби [17, с. 466].

Крім цього, перелік дисциплінарних стягнень розширюється локальним нормативно-правовим регулюванням (дисциплінарними статутами, відомчими інструкціями, положеннями тощо). Як зазначають фахівці Центру політико-правових реформ, варто «відзначити негативні наслідки такої проблеми, як відсутність єдиного публічно-правового регулювання питань публічної служби» [18, с. 123]. Автори проекту Закону України «Про державну службу в органах виконавчої влади» пропонували свого часу такі види дисциплінарних стягнень, як зауваження, догана, затримка до одного року в присвоєнні чергового рангу, попередження про неповну службу відповідність, звільнення з державної служби [19, с. 14]. Це, на думку розробників проекту, дало б змогу уникнути вказаної суперечності, оскільки регулювання здійснювалося б за рахунок норм одного закону. Однак, на жаль, досі зберігається відсутність законодавчої систематизації дисциплінарних стягнень, що застосовуються до публічних службовців, зокрема, доцільно було б законодавцю диференціювати дисциплінарні стягнення на основні та додаткові.

О.В. Литвин зауважує: «Дисциплінарна відповідальність є одним із найбільш затребуваних практикою видів юридичної відповідальності, що застосовується до державних службовців». При цьому вчений зазначає, що однією з найбільш важливих проблем у цій сфері є відсутність в українському законодавстві систем контролю за відповідністю накладеного дисциплінарного стягнення тяжкості проступку державного службовця [20, с. 149]. Підстави для поділу дисциплінарної відповідальності на види є такими: 1) наявність спеціального кола суб'єктів; 2) ступінь і характер протиправного діяння, яка пов'язане з виконанням службових повноважень; 3) тяжкість наслідків протиправного діяння для управлінських відносин; 4) порядок накладення дисциплінарних стягнень; 5) порядок оскарження адміністративних актів про застосування дисциплінарної відповідальності.

Висновки. Отже, необхідне проведення кодифікації законодавчих актів про відповідальність посадових осіб публічної служби, що сприятиме запровадженню принципу прозорості діяльності публічних службовців, а результатом буде підвищення ефективності виконання покладених на них службових обов'язків.

Список використаних джерел:

1. Прокопенко В.І. Трудове право України : [підручник] / В.І. Прокопенко. – 2-ге вид., стереотип. – Х. : Консум, 2000. – 480 с.
2. Теория государства и права : [учебник] / под ред. А.И. Королева, А.С. Явича. – 2-е изд., перераб. и доп. – Л. : Изд-во Ленинградского ун-та, 1987. – 551 с.
3. Агеева А.Е. Юридическая ответственность в государственном управлении (социально-правовой аспект) / А.Е. Агеева. – Л. : Изд-во Ленинградского ун-та, 1990. – 144 с.
4. Кисіль Л.Є. «Під'юрисдикційні» обов'язки в правовому статусі посадових осіб / Л.Є. Кисіль // Відповідальність у державному управлінні та адміністративне право : зб. наук. доповідей / за заг. ред. В.Б. Авер'янова. – К., 2001. – С. 54–56.
5. Щербак А.И. Механизм юридической ответственности должностных лиц / А.И. Щербак. – К. : Наукова думка, 1986. – 64 с.
6. Горницкий А.А. Государственная дисциплина / А.А. Горницкий. – К. : Изд-во полит. лит. Украины, 1989. – 191 с.
7. Колпаков В.К. Адміністративне право України : [підручник] / В.К. Колпаков. – К. : Юрінком Інтер, 1999. – 736 с.
8. Чмутов В.Г. Административная ответственность служащих / В.Г. Чмутов // Служба в государственных и общественных организациях : межвуз. сб. науч. трудов. – Свердловск, 1988. – С. 63–67.
9. Легеза Ю.О. Розуміння цивільно-правової відповідальності / Ю.О. Легеза // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2013. – № 2. – С. 118–125.

10. Удод М.В. Адміністративна відповідальність юридичних осіб / М.В. Удод, О.Г. Літус // Вісник Академії митної служби України. – 2010. – № 1(4). – С. 90–95.
11. Колесниченко Ю.Ю. Некоторые вопросы административной ответственности юридических лиц / Ю.Ю. Колесниченко // Журнал российского права. – 1999. – № 10. – С. 132–137.
12. Колпаков В.К. Адміністративна відповідальність (адміністративно-деліктне право): [навч. посібник] / В.К. Колпаков. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 256 с.
13. Стеценко С.Г. Адміністративне право України: [навч. посібник] / С.Г. Стеценко. – К.: Атіка, 2007. – 624 с.
14. Адміністративне право України. Академічний курс: [підручник]: в 2 т. / за ред. В.Б. Авер'янова. – К.: Юридична думка, 2004–2004. – Т. 1: Загальна частина. – 2004. – 584 с.
15. Денисов С.А. Возможности применения института административной ответственности для борьбы с коррупцией государственных служащих / С.А. Денисов // Административная ответственность: вопросы теории и практики. – М., 2005. – С. 200.
16. Чаннов С.Е. Публичная дисциплинарная ответственность государственных служащих: проблемы построения модели / С.Е. Чаннов // Государственная власть и местное самоуправление. – 2011. – № 2. – С. 40–42.
17. Малиновський В.Я. Державне управління: [навч. посібник] / В.Я. Малиновський. – 2-ге вид., доп. та перероб. – К.: Атіка, 2003. – 576 с.
18. Публічна служба. Зарубіжний досвід та пропозиції для України / за заг. ред. В.П. Тимощука, А.М. Школика. – К.: Конус-Ю, 2007. – 735 с.
19. Проект Закону України «Про державну службу в органах виконавчої влади» (внесено до Кабінету Міністрів України) // Бюрократ. – 2006. – № 4–7. – С. 2–15.
20. Литвин О.В. Юридична відповідальність державних службовців / О.В. Литвин // Науковий вісник Національного університету ДПС України. Серія «Економіка, право». – 2010. – № 2. – С. 144–150.

МАКАРЕНКОВ О. Л.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри історії і теорії
держави та права
юридичного факультету
(Запорізький національний університет)

УДК 34.01

СТАН АНТРОПОВИМІРНОСТІ АНТИКОРУПЦІЙНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ СЛУЖБОВОГО ПРАВА У ВІДКРИТОМУ СУСПІЛЬСТВІ

У статті концептуально досліджено стан антроповимірності антикорупційного законодавства України в умовах трансформації службового права у відкритому суспільстві. Встановлено позитивні й негативні ефекти корупції. Проаналізовано основні визначення поняття «корупція». Окреслено чинники, які дали змогу Україні покращити місце у світовому рейтингу вільних від корупції країн. Доведено, що антропні виміри антикорупційного законодавства в умовах розбудови відкритого суспільства являють собою характеристики різного рівня культур, проте визначальними для соціального прогресу залишаються високорозвинені правові та інші духовні цінності, соціальні практики, культурні коди пасіонарних людей. Наголошено на тому, що корупція – явище соціальне, яке гальмує розвиток або розкладає соціальну організацію тих суспільств, де ігноруються культурні характеристики людей, відкритих для соціального прогресу. Антропологічна відсталість вітчизняного антикорупційного законодавства зумовлена низькою якістю законів, у тому числі невиправданим використанням оціночних понять, обтічністю, правовою позаконтекстуальністю тощо. Підкреслено, що проблемою є технічно перенесені зразки західних країн, які не відповідають існуючим соціорегуляційним практикам, культурним цінностям і кодам, не спираються на відповідні бюрократичні цінності. Наведено результати соціологічних досліджень автора з питань корупції за чотири роки.

***Ключові слова:** антроповимірність, відкрите суспільство, відповідальність, держава, корупція, культурний код, публічна влада, службове право.*

В статье концептуально исследовано состояние антропоизмеримости антикоррупционного законодательства Украины в условиях трансформации служебного права в открытом обществе. Установлены положительные и отрицательные эффекты коррупции. Проанализированы основные определения понятия «коррупция». Определены факторы, которые позволили Украине улучшить место в мировом рейтинге свободных от коррупции стран. Доказано, что антропные измерения антикоррупционного законодательства в условиях развития открытого общества представляют собой характеристики различного уровня культур, однако определяющими для социального прогресса остаются высокоразвитые правовые и другие духовные ценности, социальные практики, культурные коды пассионарных людей. Отмечено, что коррупция – явление социальное, которое тормозит развитие или разлагает социальную организацию тех обществ, где игнорируются культурные

характеристики людей, открытых для социального прогресса. Антропологическая отсталость отечественного антикоррупционного законодательства обусловлена низким качеством законов, в том числе неоправданным использованием оценочных понятий, обтекаемостью, правовой внеконтекстуальностью и так далее. Подчеркнуто, что проблемой являются технически перенесенные образцы западных стран, которые не соответствуют существующим социорегуляционным практикам, культурным ценностям и кодам, не опираются на соответствующие бюрократические ценности. Приведены результаты социологических исследований автора по вопросам коррупции за четыре года.

Ключевые слова: антропоизмеримость, открытое общество, ответственность, государство, коррупция, культурный код, публичная власть, служебное право.

The article analyzes the state of anthropomorphism of anticorruption legislation of Ukraine in the context of the transformation of the service law into an open society. Positive and negative effects of corruption are established. The main definitions of “corruption” are analyzed. The factors, which allowed Ukraine to improve the place in the world ranking of countries free of corruption, were outlined. It is proved that the anthropic measures of anticorruption legislation in conditions of building an open society are characteristics of different levels of cultures, but highly developed legal and other spiritual values, social practices, cultural codes of passionate people remain crucial for social progress. It is stressed that corruption is a social phenomenon that inhibits the development or decomposes the social organization of those societies where cultural characteristics of people open to social progress are ignored. The anthropological backwardness of domestic anti-corruption legislation is conditioned by low quality of laws, including unjustified use of appraisal concepts, streamlining, legal non-contextuality, etc. It is emphasized that the problem is technically transposed examples of western countries that do not correspond to existing socio-regulatory practices, cultural values and codes, do not rely on relevant bureaucratic values. The results of sociological researches of the author on issues of corruption for four years are given.

Key words: anthropomorphism, open society, responsibility, state, corruption, cultural code, public authority, service law.

Вступ. Феномен корупції характерний для всіх етапів розвитку людської цивілізації від стародавніх часів до сьогодення. Відповідно, він являє собою закономірність соціального прогресу. Проблема полягає в ступені корупції, який уможливорює розвиток. З одного боку, корупція покращує роботу бюрократичної системи в умовах об'єктивно перманентно недосконалого законодавства, виконуючи роль компенсатора прогалин, кострубатості, архаїчності, штучності, політизованості правових норм. З іншого боку, перебір корупції має наслідком розкладання соціального ладу й колапс попередньої системи політичної взаємодії. У зв'язку із цим вітчизняний досвід переконує, що кінець 2013 р. став саме таким моментом критичного рівня корупції, вище якого не існувало нормальних соціальних зв'язків, а залишились тільки вігіталізм¹, очищення влади та рефор-

¹ З лат. *vigilo* – пильнувати, спостерігати, наглядати, піклуватися; італ. *vigilare all'adempimento del regolamento* – стежити за виконанням статуту; нім. *überwachen*; англ. *supervise, watch over*; позначуване цим терміном поняття має прикладне значення в контексті постійної боротьби громадян за свої права, стримування держави, утвердження конструктивного демократичного впливу народу на державу, забезпечення реального обмеження правом держави й відкритості суспільства.

ми. Наразі триває динамічне реформування державних органів і низки супутніх правових інститутів (банків, політичних партій тощо). Наприклад, структурно-функціональні зміни у сфері правосуддя та правоохоронної діяльності 2014–2017 рр. формально і юридично об'єктивовані у формі змін до Конституції України та більш ніж 17 концептуально нових законів.

Постановка завдання. Мета статті – концептуально розкрити стан антроповимірності антикорупційного законодавства України в умовах трансформації службового права у відкритому суспільстві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З теоретичної позиції корупційні відносини та їх антиподи ставали предметом пильної уваги великої кількості правників різних спеціальностей, філософів, економістів, управлінців та інших учених. Так, лише впродовж останніх років динамічне реформування вітчизняної правової системи було ґрунтовно опрацьовано на рівні дисертаційних робіт. Зокрема, в Україні знайшли відображення проблеми адміністративної відповідальності за корупційні правопорушення в Україні (О. Панфілов); адміністративно-правові заходи запобігання та протидії корупції в органах виконавчої влади й місцевого самоврядування в Україні (О. Мусієнко); протидія корупційній злочинності в Україні в контексті сучасної антикорупційної стратегії (О. Бусол); адміністративно-правові засади запобігання корупції в органах національної поліції України (С. Шатрава); адміністративно-правове забезпечення участі громадськості в протидії корупції (Є. Глушко) тощо. В інших країнах розглядалися корупція та міжнародне співробітництво в боротьбі з нею (Г. Богуш, 2004 р.), стратегії попередження безкарності за корупцію ресурсами Міжнародного кримінального суду (Е. Ава, 2015 р.), функціонування Національної агенції добросесності Румунії у сфері розслідування адміністративних корупційних правопорушень (Н. Гінеа, А-Л. Мойлат, 2015 р.) та інші питання. Проте проблеми антропних складників антикорупційного законодавства України в умовах розбудови відкритого суспільства та інші суміжні питання залишилися розкритими недостатньо.

Результати дослідження. Корупція – це обов'язкова негативна ознака, яка притаманна будь-якій державі й соціуму та є характеризуючим складником цих явищ [1, с. 21]. М. Мельник підкреслив багатоаспектність феномена корупції, вказавши, що це складне економічне, політичне, правове, морально-психологічне явище, яке віддзеркалює чистоту цих відносин суспільства; у ній знаходять своє відображення найбільш значущі для держави й суспільства проблеми [2, с. 28]. Погоджуючись із багатоаспектністю корупції, Є. Невмержицький наголосив на тому, що корупція являє собою соціально небезпечне явище, змістом якого є система негативних поглядів, настанов і діянь службових осіб інститутів влади та управління, державних і недержавних підприємств, організацій та установ, політичних партій і громадських організацій, спрямованих на задоволення особистих, групових або корпоративних інтересів шляхом використання свого службового становища всупереч інтересам суспільства й держави [3, с. 44]. В. Сташис корупцію визначив як украй небезпечне для держави негативне соціально-правове явище, тому що вона підриває авторитет державного апарату, дискредитує його діяльність, завдає економічної й політичної шкоди, гальмує розвиток реформ, практично знижує ефективність розроблених програм [4, с. 167].

Як бачимо, домінуюча правова позиція вчених засновується на визнанні суспільної небезпеки (шкідливості) корупції та залученні до змісту цього поняття не тільки підкупу державних службовців, а й зловживання владою у власних чи інших кон'юнктурних інтересах, у тому числі як наслідків такого підкупу. Наведені поняття корупції перебувають у дискурсі, який можна образно окреслити відомим латинським прислів'ям «*male parta, male dilabuntur*» – «ганебно придбане ганебно й пропаде». Водночас закони діалектичної логіки дають змогу припустити наявність позитивних впливів корупції на розвиток правових відносин; зокрема, на них звернули увагу П. Верд і Т. Сиссенер: корупція поряд із негативними наслідками гуманізує роботу апарату держави, виявляє логіку да-

рування, домовленостей і посередництва, мереж соціальної солідарності, перерозподілу накопичень [5, с. 61].

За ст. 5 Конвенції ООН проти корупції від 31 жовтня 2003 р., ратифікованої Україною законом № 251-V від 18 жовтня 2006 р., кожна держава-учасниця згідно з основоположними принципами своєї правової системи розробляє та здійснює або проводить ефективну скоординовану політику протидії корупції, яка сприяє участі суспільства та відображає принципи правопорядку, належного управління державними справами й державним майном, чесності та непідкупності, прозорості й відповідальності (п. 1). Кожна держава-учасниця прагне періодично проводити оцінку відповідних правових інструментів та адміністративних заходів із метою визначення їх адекватності з позиції запобігання корупції та боротьби з нею (ч. 3).

У світовому Індексі сприйняття корупції за 2016 р. Україна отримала 29 балів зі 100 можливих і посідає 131 місце серед 176 країн. Цю сходинку з показником 29 балів разом із нами розділили Казахстан, Росія, Непал та Іран. Результати дослідження World Justice Project Rule of Law Index, що враховуються в побудові Індексу сприйняття корупції, доводять, що показник нашої держави в цьому індексі виріс на 10 балів порівняно з минулими роками, і найбільше балів Україні принесли такі зміни:

- зменшення використання службового становища в органах виконавчої влади (показник покращився на 14%), зокрема, у поліції та збройних силах (показник покращився на 6%); у судовій гілці зменшення рівня корупції не відбулося;

- упровадження підзвітності публічних закупівель через авторизований електронний майданчик/електронну систему публічних закупівель Prozorro та онлайн-платформу громадського контролю таких закупівель Dozorro (за Законом України «Про публічні закупівлі» від 25 грудня 2015 р. № 922-VIII);

- запровадження державного фінансування партій, якщо на останніх виборах народних депутатів України їх виборчий список кандидатів у загальнодержавному багатомандатному виборчому окрузі отримав не менше 2% голосів виборців від загальної кількості голосів, поданих за всі виборчі списки кандидатів у такому окрузі (за ст. ст. 17-1–17-9 розділу IV-1 «Державне фінансування політичних партій» Закону України «Про політичні партії в Україні» від 5 квітня 2001 р. № 2365-III);

- перші розслідування Національного антикорупційного бюро України;

- участь громадськості в антикорупційних реформах.

Учені наголошують на тому, що тривкість успішних трансформацій службового права, нестійкість і втрата державою репутації зумовлюються викликами, які включають зростання регіональних розбіжностей у розподілі багатства, постійно високий рівень бідності (особливо в сільській місцевості), обмежений людський капітал, нерівномірність здійснення верховенства права й демократичних процесів, обмежену участь громадян у політичних процесах та надмірну корупцію [6, с. 91]. Загальноправові антропні виміри антикорупційного законодавства в умовах розбудови відкритого суспільства (у тому числі в Україні) являють собою характеристики культур homo juridicus, політиків, підприємців та пересічних громадян. Їх перехрещення зумовлює винайдення в законодавстві балансу прийнятних для них уявлень про правомірне та неправомірне у сфері благ. Далі суб'єктивовані з питань правил обігу благ енергії об'єктивуються в соціальні практики, прогресивне корегування яких за пропозиціями науковців можливе рівно настільки, наскільки рівень культури інших широко сприймають, переймають і продовжують антикорупційний прогрес. На рівні індивідуальної свідомості прогрес триває й перетворює соціальні спільноти із закритих, транзитивних на відкриті в діяннях учених та/або інших пасіонарних лідерів. Як слушно зазначив Ю. Шевцов, «корупція – це соціальне явище, а не природа людини». Застосовані антропологічні методи дослідження (спостереження, інтерв'ювання, юридична практика автора, вивчення справ судової практики) виявили такі особливості:

- 1) засмученість і зневіру пересічних громадян унаслідок очевидної недолугості, нерівного ставлення та/або несправедливості з боку окремих державних службовців²;
- 2) налаштованість громадян вирішувати питання з органами публічної влади за рахунок передачі матеріальних благ, і навпаки³;
- 3) вимушеність через недофінансування добросесних посадових осіб окремих органів публічної влади отримувати матеріальні вигоди від сторонніх осіб для якісного виконання своїх професійних обов'язків⁴;
- 4) неоднозначність судової практики в справах про притягнення до юридичної відповідальності за корупційні правопорушення.

Однак здебільшого, як переконує логіка історії хижацького збагачення публічної влади, такий прогрес у сфері подолання неприйняттого рівня корупції відбувається в соціовимірних формах. Слабкість та/або життєві обставини більшості населення заважають людям діяти за найкращими зразками антикорупційної поведінки. Унаслідок цього зразкові антропні виміри антикорупційного законодавства втрачають свою силу, перетворюються на соціальні виміри культури та її колективні форми протидії корупції. Водночас природа ставлення до корупції змінюється відповідно до всіх науково обґрунтованих висновків соціологів права та кримінологів. Зокрема, індивідуальне несприйняття корупції кожним окремим громадянином стає більш аморфним в умовах інерції суспільства в напрямі протидії корупції. У такому суспільстві громадянин, який протистоїть корупції, додатково витрачає зусилля на боротьбу з лояльним ставленням до корупції інших членів суспільства, соціальних прошарків/груп. При цьому ресурси такого громадянина не збільшуються, а суспільство, його корумпована частина органічно здатна збільшуватися за рахунок соціально нестійких громадян – невігласів (непоінформованих), конформістів, маргіналів тощо. Відкрите суспільство зорганізоване на перманентний соціальний прогрес також тому, що акумулює в собі антикорупційну антропну волю, якій чітко підпорядковуються, у тому числі за рахунок використання методів стимулювання й заохочення [7, с. 139–140], люди з потенційно корупційною та іншою деконструктивною поведінкою. Наприклад, заробітна плата членів і працівників апарату Національного агентства з питань запобігання корупції повинна стимулювати досягнення високих результатів у службовій діяльності (згідно із ч. 1 ст. 16 Закону України «Про запобігання корупції» від 14 жовтня 2014 р. № 1700-VII (далі – профільний закон)).

² Наприклад, поширені практики, коли люди похилого віку не можуть отримати безоплатну правову допомогу через те, що в них немає часу, сил і грошей на збір документів, які чиновники з них вимагають у паперовому вигляді для доведення фінансової неспроможності таких громадян для оплати юридичних послуг. І це в умовах, коли за сучасного рівня інформатизації публічної служби в Україні декілька організаційних рішень та електронних запитів такого чиновника впродовж стислого строку (від 10 хвилин до 1 доби) дають повне уявлення про можливість надати таким людям якісну правову допомогу, не перекладаючи цю роботу на них. Після цього вони звертаються за допомогою до юридичної клініки, де викладач-консультант з'ясує (з розмови, документів, які є на руках у людини), що особа в дуже скрутному юридичному становищі, і разом зі здібними студентами докладає зусиль для надання якісної безоплатної юридичної допомоги. Інший приклад: громадяни, особливо соціально вразливі верстви, сплачують останні гроші за проїзд у муніципальному транспорті (останні, бо вони живуть за межею бідності), витрачають час і сили, дістаються в дуже спекотну погоду до місця надання сервісу з боку публічної влади, а їм у відповідь удруге відмовляють на тій підставі, що документи на 7 поверсі, або немає якогось чиновника, або щось подібне. «Горіть ви синім полум'ям», – говорить після такого самотня громадянка 80-річного віку (липень 2017 р.), у якій 2 роки тому помер чоловік і яка з 2011 р. позивається в пенсійній справі. Або ситуація голосної розмови двох громадян (з кримінальною та іншою ненормативною лексикою) у муніципальному транспорті наприкінці лютого 2014 р. про несправедливість відносин, коли звільнення Ю. Тимошенко з місць позбавлення волі відбулось без дотримання юридичних процедур, а вони відбували кримінальне покарання в суворій відповідності до закону. Вони намагалися знайти правильну відповідь на питання про те, яка із цих двох юридичних практик правильна.

³ Інколи в муніципальному транспорті чи інших громадських місцях можна почути рекомендації, які громадяни надають один одному щодо вирішення питань за матеріальну винагороду в конкретному органі публічної влади. Деякі службові особи налаштовані відмовитися стягувати накладений на підприємство штраф (у розмірі, еквівалентному 60 тис. доларів США) в обмін на неправомірну винагороду (у розмірі, еквівалентному 10 тис. доларів США).

⁴ Приклад із талонами на пальне, які дуже необхідні для підтримання ділових зв'язків, у тому числі на умовах конфіденційного співробітництва, у низці сільських та інших населених пунктах на відносно великій території, де немає іншої налагодженої транспортної комунікації, а єдиним прийнятним способом пересування залишається власний чи службовий транспорт.

Антропологічні засади громадянського суспільства виводять із буття громадянського соціуму та через нього. У глибинних сферах внутрішнього індивідуального життя людини, її духовно-моральної, підсвідомо-іраціональної, іраціонально-міфологічної, антробіологічної суб'єктивності містяться справжні основи людської свободи, що має креативне значення, репродукуючи людину як «соціальний атом», визначаючи форми індивідуального та соціального буття громадянського суспільства. Громадянське суспільство, що формується на антропологічних засадах, репрезентується в матрицях етнологічних, етнографічних, лінгвістичних, соціологічних, психологічних, психофізіологічних характеристик, детермінованих ментальними особливостями тих чи інших країн, народів, континентів [8, с. 144]. С. Сидоренко виділив такі антропологічні принципи громадянського суспільства:

Таблиця 1

Результати соціологічних досліджень, поєднаних у межах соціальних спільнот антикорупційних антропних енергій українських громадян

№	Рік проведення анкетування та кількість опитаних громадян	Отримані відповіді	
		Вітчизняне процесуальне законодавство скоріше (або зовсім) не сприяє громадянам у реалізації й захисті їхніх прав і свобод, кількість відповідей у відсотках від загальної кількості опитаних	Громадяни домагаються належної реалізації та захисту прав і свобод за рахунок корупції, кількість відповідей у відсотках від загальної кількості опитаних
1	2017 р. (60 експертів)	73,59%	92,45%
2	2016 р. (40 експертів і 120 пересічних громадян)	75% експертів, 27,5% пересічних громадян	80% експертів, 70% пересічних громадян
3	2012 р. (100 підприємців, експертів)	59%	76%
4	2010 р. (70 експертів)	84,29%	65,71%

1) принцип антропологічної редукції – пояснення об'єктивних утворень через віднесеність їх до людини в активних проекціях екзистенції;

2) принцип органону, який націлює на цілісне сприйняття сутності людини, що діє за умов розвитку громадянського суспільства, виходячи зі створених нею об'єктивних форм культури, процесів структурування соціоінститутів і соціоустанов, які являють собою функціонально-еволюційну консолідацію;

3) принцип антропологічної інтерпретації окремих явищ людського життя, необхідний для аналізу внутрішньокультурних феноменів громадянського суспільства: людської істоти, різних проявів її тілесної, почуттєвої й душевно-духовної організації, під час дослідження соціуму в іманентно-структурному порядку [8, с. 145].

Припускаємо, що антикорупційне законодавство стає дієвим після належного відображення в ньому цих основоположних ідей антроповимірної організації життя суспільства.

В окреслених відношеннях роль законодавця стає ключовою, адже від того, наскільки вміло й правильно йому вдасться виписати зрозумілою мовою антикорупційні правила на рівні законів, безпосередньо залежить подальша якість правотворчої діяльності органів виконавчої влади та їх спільне із судами правозастосування. Нині залишається актуальною визначена ще Цицероном норма-ціль «*legem brevem esse oportet*» («закон має бути коротким»). Європейський суд із прав людини в низці своїх рішень вказує на неприйнятну множинність трактувань положень законів України. Зокрема, його рішенням від 14 жовтня 2010 р. в справі «Щокін проти України» визначено концепцію якості закону: закон повинен бути доступним для заін-

тересованих осіб, чітким і передбачуваним у своєму застосуванні. Відсутність у національному законодавстві необхідної чіткості й точності порушує вимогу «якості закону». У разі, коли національне законодавство припустило неоднозначне або множинне тлумачення прав та обов'язків осіб, національні органи зобов'язані застосувати найбільш сприятливий для осіб підхід. Вирішення колізій у законодавстві завжди тлумачиться на користь особи.

Просте, лаконічне й зрозуміле законодавство полегшує його застосування та скорочує потребу у великому апараті чиновників. Спробою законодавця використовувати оціночні поняття в законах проблема вичерпується тільки частково, зокрема, для оперативного заповнення прогалін у праві за відсутності можливості створити формалізований текст або коли моральних оціночних термінів важко уникнути, а також у короткостроковій перспективі. Наприклад, норми «розумні строки розгляду справи судом» (п. 7 ч. 1 ст. 129 Конституції України), «бездоганна репутація, високі професійні та моральні якості, суспільний авторитет», «рівень професійної компетентності, особисті якості» (вимоги до членів поліцейської комісії (п. 3 ч. 2 ст. 51 Закону України «Про Національну поліцію» від 2 липня 2015 р. № 580-VIII), вимоги до поліцейських (ч. 2 ст. 52, ч. 1 ст. 57 Закону України «Про Національну поліцію» від 2 липня 2015 р. № 580-VIII)) стають бланкетними положеннями антикорупційного законодавства в разі, якщо їх порушення відбулось унаслідок корупційних дій, а їх однозначне застосування ускладнюється в силу наявності оціночних формулювань. Проте аналогічна проблема – оціночності антикорупційних положень законів – характерна також для профільного закону:

1) термін «загальновизнане уявлення про гостинність» під час визначення можливості прийняття подарунку (абз. 1 ч. 2 ст. 23);

2) терміни «спільний побут» і «сімейний характер» щодо взаємних прав та обов'язків із суб'єктом декларування під час визначення поняття «близькі особи» (абз. 4 ч. 1 ст. 1);

3) низка термінів правил етичної поведінки (ст. ст. 37–44), у тому числі деталізовані в Загальних правилах етичної поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування, затверджених Наказом Національного агентства України з питань державної служби від 5 серпня 2016 р. № 158;

4) термін «надмірне» під час визначення втручання в право на недоторканність особистого й сімейного життя особи під час моніторингу способу життя суб'єктів декларування (абз. 2 ч. 3 ст. 51) тощо.

Важливою антропологічною проблемою антикорупційного законодавства України на шляху розбудови відкритого суспільства стають також норми, які технічно перенесені за зразками західних країн, проте не відповідають існуючим соціорегуляційним практикам, культурним цінностям і кодам, не спираються на відповідні бюрократичні цінності. Наприклад, тільки формальною вимогою закону, а не результатом закономірного правового розвитку стали для абсолютної більшості службових осіб дії в разі отримання подарунка (акт, зберігання, сумніви щодо можливості одержання подарунка та письмове звернення за консультацією до територіального органу Національного агентства з питань запобігання корупції (далі – НАЗК) тощо), для абсолютної більшості юридичних осіб чинні в них антикорупційні програми (ст. ст. 24, 62 профільного закону) тощо.

Юридично й антропно невиправданими через обтічність, загальноправову/законодавчу позаконтекстуальність, дисфункціональність, загальносоціальну очевидність та/або конфліктну провокаційність стали такі норми профільного закону:

1) про здатність 5 атестованих та обраних відповідно до закону членів НАЗК своєчасно і якісно виконувати всі покладені на них повноваження без підміни їх роботи роботою працівників апарату, до яких у законі не висуваються відповідні високі кваліфікаційні вимоги, за відсутності реального антропо-юридичного відображення розподілу повноважень членів і працівників апарату НАЗК (ст. ст. 5, 11);

2) терміни «небезпечність роботи», «закріплення» в штаті апарату НАЗК кваліфікованих кадрів, «компенсація інтелектуальних затрат» працівникам під час обґрунтування розміру заробітної плати (ч. 1 ст. 16);

3) заборона використовувати свої службові повноваження або своє становище та пов'язані із цим можливості з метою одержання неправомірної вигоди (ст. 22);

4) вищезазначений термін «надмірне» втручання в право на недоторканність особистого й сімейного життя; неповне визначення процесу участі громадськості в заходах щодо запобігання корупції (ст. 21);

5) обмеження спільної роботи близьких осіб, що особливо неприйнятно для сіл та інших населених пунктів з обмеженою кількістю кваліфікованих кадрів (ст. 27).

Антропологічна природа сфери протидії корупції зумовлює варіативність низки суб'єктів відкритого суспільства, не обмежуючись парламентом та іншими органами публічної влади, а й залучаючи до нього також громадськість. Громадськість у сфері протидії корупції можна визначити як соціальне утворення, протилежне державі, яке спонукає останню до створення умов, необхідних для всебічного розвитку та існування членів такого суспільства у відносинах із приводу запобігання й протидії корупції на підставі та в спосіб, передбачені чинним законодавством України. Інакше кажучи, громадськість виступає своєрідною противагою державі, однак орієнтується на взаємовигідне та безконфліктне існування з нею. Зазначена форма взаємин у свою чергу вимагає формування інституту їх кореспондуючих прав та обов'язків із приводу запобігання й протидії корупції, оскільки інакше члени громадянського суспільства будуть розглядатись як підпорядковані державі суб'єкти, а не повноправні учасники відповідних відносин [9, с. 94]. Громадськість (у тому числі громадське об'єднання) – це суб'єкт права, не наділений публічно-владними повноваженнями та комерційною спрямованістю, що самостійно або спільно з іншими особами з метою оформлення політик, норм та/або поглиблення соціальних структур забезпечує формування соціального базису для демократії, заохочення політичної підзвітності, підтримку довіри та взаємодії, коли безперешкодно вдосконалюється асоціативність, свобода масових рухів і мирних зібрань, формується варіативний ряд колективних утворень залежно від зумовлюючих факторів їх антропологічної природи [9, с. 21].

Фото 1. Пам'ятник – символ негативного ставлення до корупції (встановлено 1 грудня 2017 р. в Чернівцях, автор – художник А. Федірко)

Висновки. Отже, уявлення й кваліфікація конкретних діянь як корупційних залежить від соціального (історичного) контексту, культурних цінностей і соціального досвіду людини. Тому суб'єктивна оцінка людьми діянь не заснована на сукупності універсальних і незмінних правових та інших культурних цінностей. Вважаємо, що пізнання природи людей – єдина важлива передумова для подолання розбіжностей (прірви) між законодавчо визначеною моделлю антикорупційної політики та свідомістю більшості громадян. Природа більшості людей чесна, добра й некорумпована, схильна до справедливості. Зумовлені природою антропні властивості складають основу антикорупційного законодавства й соціальних практик його застосування тільки в умовах зорієнтованого та чіткого зорганізованого на соціальних прогрес суспільства, яке являє собою націю, а в разі дотримання загальноправових принципів – відкрите суспільство. Інакше антропні виміри й культурні коди сприйняття антикорупційних правил вихолощуються соціумом, який за межами антропної пасіонарності – це інертний, безвекторний, закритий/транзитивний вияв колективної корумпованої свідомості.

Осмилення такої природи уможливить цілеспрямовану й успішну корекцію правової культури в бік конструктивної взаємодії учасників правовідносин без застосування інструментарію неправомірної вигоди. Варто враховувати, що роль моральних регуляторів (таких як, наприклад, добрі відносини з друзями та родичами, джентльменські (не паперові) домовленості) в українському суспільстві (його окремих регіонах) історично зросла. Вони застосовуються разом із правовими регуляторами щонайкраще на рівних, а в багатьох випадках – у більшості відносин. Цьому сприяли недовіра до судів і чиновників, відсутність віри в ефективність та дієвість законів, численні історичні приклади неоднакового застосування закону до різних громадян у схожих ситуаціях, бідність більшості українців, які не мають грошей на якісні юридичні послуги. Законні процедури не завжди виявляються раціональними, а тому люди різними способами, у тому числі через подарунки тощо, раціоналізують застосування неякісного (з причин архаїчності, помилок тощо) вітчизняного законодавства. Ми переконані, що кодифікація законодавства про корупцію та виписування процесуальних питань суттєво полегшать застосування антикорупційного закону, забезпечать вищу однамітність правореалізаційних практик і їх ефективність у підсумку.

Список використаних джерел:

1. Шатрава С. Адміністративно-правові засади запобігання корупції в органах національної поліції України : дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.07 / С. Шатрава. – Х., 2017. – 440 с.
2. Мельник М. Корупція – корозія влади (соціальна сутність, тенденції та наслідки, заходи протидії) : [монографія] / М. Мельник. – К. : Юридична думка, 2004. – 400 с.
3. Невмержицький Є. Корупція в Україні: причини, наслідки, механізми протидії : [монографія] / Є. Невмержицький. – К. : КНТ, 2008. – 368 с.
4. Сташис В. Проблеми боротьби з організованою злочинністю і корупцією в Україні / В. Сташис // Вісник Академії правових наук України : зб. наук. праць. – Х., 2001. – Вип. 2. – С. 163–168.
5. Сиссенер Т. Феномен корупции в антропологической перспективе / Т. Сиссенер // Борьба с ветряными мельницами? Социально-антропологический подход к исследованию коррупции. – СПб. : Алетейя, 2007. – С. 56–81.
6. Pelizzo R. Objective or Perception-Based: A Debate on the Ideal Measure of Corruption / R. Pelizzo, O. Baris, S. Janenova // Cornell International Law Journal. – 2017. – Vol. 50. – Iss. 1. – P. 77–106.
7. Лунев А. Теоретические проблемы государственного управления / А. Лунев. – М. : Наука, 1974. – 247 с.
8. Сидоренко С. Антропологічні засади громадянського суспільства як особливої сфери соціуму: теоретико-методологічний контекст / С. Сидоренко // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. – 2014. – Вип. 57. – С. 138–149.
9. Глушко Є. Адміністративно-правове забезпечення участі громадськості у протидії корупції : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 / Є. Глушко. – К., 2015. – 248 с.

СТАФІЙЧУК І. С.,
студентка 5 курсу
(Інститут підготовки кадрів
для органів юстиції України
Національного юридичного
університету
імені Ярослава Мудрого)

УДК 347.97/99

ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ЗДІЙСНЕННЯ ЗОВНІШНЬОЇ КОМУНІКАЦІЇ ОРГАНАМИ СУДОВОЇ ВЛАДИ

У статті проаналізовано питання щодо проблемних аспектів здійснення зовнішньої комунікації органів судової влади з іншими органами державної влади, громадськістю та засобами масової інформації.

Ключові слова: *судова влада, зовнішня комунікація, судді, органи державної влади, громадськість, засоби масової інформації.*

В статье проанализированы вопросы проблемных аспектов осуществления внешней коммуникации органов судебной власти с другими органами государственной власти, общественностью и средствами массовой информации.

Ключевые слова: *судебная власть, внешняя коммуникация, судьи, органы государственной власти, общественность, средства массовой информации.*

In this article problem aspects of implementation of external communication of judicial power and other public authorities, public and mass media are analyzed.

Key words: *judicial power, external communication, judges, public authorities, public, mass media.*

Вступ. Аналізуючи комунікації суду, більшість науковців спершу звертають увагу на питання налагодження продуктивної та ефективної комунікації судів із громадськістю та засобами масової інформації, на етичні засади їх взаємодії, легітимні підстави обмеження свободи висловлювання журналістів тощо.

Так, теоретичні й прикладні аспекти здійснення комунікації в судовій владі України було розглянуто в роботах А. Алексєєва, П. Гвоздик, О. Єрмака, М. Закаблук, М. Лашкіної, М. Логунової, В. Петренко, П. Соломона, Т. Якимця й інших учених.

Останніми роками на питаннях здійснення комунікацій органами судової влади акцентували увагу О. Овсяннікова, Ю. Горбань, П. Каблак, А. Решетник та інші. Крім того, 2016 р. медіаюристами Л. Опришко та Л. Панкратовою за підтримки проекту USAID «Україна: верховенство права» створено посібник «Основи судової журналістики». Однак питання здійснення зовнішньої комунікації органів судової влади все ще залишається недостатньо розробленим.

Постановка завдання. Метою статті є розгляд особливостей здійснення зовнішньої комунікації органів судової влади (суди – інші органи державної влади; суди – засоби масової інформації; суди – громадськість).

Результати дослідження. Без комунікації будь-яка організація як дерево без води. Вода прямує від коренів до листя, несе потрібні поживні речовини та підтримує життєдіяльність дерева. Так само без інформації та комунікації цілі будь-якої організації не можуть бути досягнуті [1, с. 83].

Для того, щоб уникнути ситуацій, за яких органи судової влади перебувають у конфронтації з іншими суб'єктами, варто зосередити увагу на формах їхньої взаємодії, переорієнтації контактів між ними із протистояння на конструктивне співробітництво, на виборі правильних каналів комунікації.

Сучасний термін «комунікація» походить від латинського *communicatio* (у перекладі означає «єдність, передачу, з'єднання, повідомлення»), пов'язане з дієсловом *communico* («робити спільним», «повідомляти», «з'єднувати») і є похідним від *communis* («спільний»). В українську мову даний термін прийшов через англійську (*communication*). Його українськими відповідниками є «сполучатися», «спілкуватися», «спілка», «спільнота», «спілкування» [2, с. 7]. У Словнику української мови слово «комунікація» має таке значення: 1) шляхи сполучення, лінії зв'язку тощо; 2) те саме, що спілкування: зв'язок [3]. А тому визначальною для його розуміння є ідея єдності, об'єднання, зв'язку зі спільнотою.

Кількість визначень поняття «комунікації» сьогодні становить понад сто [2, с. 7–8]. У найширшому контексті комунікація визначається як будь-який контакт з іншою людиною чи будь-яка взаємодія. У вузькому значенні слова – як процес взаємообміну змістом, передача і прийняття повідомлень. Але найчастіше комунікація трактується як процес обміну інформацією та змістовим значенням між двома або більше людьми (тобто передача інформації). Останнє відрізняє це поняття від інформування, яке являє собою надання інформації без зворотного отримання реакції та зворотного зв'язку. Однак варто зазначити, що будь-який вид комунікації не повинен сприйматися лише як технічний акт.

Крім того, поняття комунікації треба відрізнити від поняття партнерства, що є більш змістовною і соціально значущою формою комунікації, яка зазвичай розвивається протягом тривалого часу. Партнерство виникає між двома сторонами, що спілкуються, якщо між ними встановлюється більш глибокий зв'язок, наприклад, коли вони поділяють спільні цінності та/або коли загальні цілі становлять взаємний інтерес і вигоду. Партнерство зазвичай передбачає постійність контактів упродовж тривалого часу і ґрунтується на певній системі взаємовідносин [2, с. 8–9].

Головна ціль будь-яких комунікацій – створення довірливих відносин із зацікавленими сторонами, формування правильних очікувань із боку громадськості та налагодження партнерських відносин із зацікавленими сторонами, «досягнення соціальної злагоди за умови збереження індивідуальності кожного елемента» [2, с. 18].

Судова влада (в особі судів) здійснює різні соціальні комунікації для спілкування із суспільством, налагодження і підтримки контактів із партнерами й опонентами.

Необхідно розрізняти внутрішні та зовнішні комунікації органів судової влади. Так, внутрішня комунікація може розглядатися як: 1) комунікація в межах органу судової влади (комунікація зі своїми членами); 2) комунікація в межах всього суддівського загалу держави; 3) комунікація з міжнародними суддівськими організаціями.

Зовнішня комунікація відображає складні зв'язки, зокрема: 1) суди – інші органи державної влади; 2) суди – засоби масової інформації; 3) суди – громадськість.

Інакше кажучи, внутрішня комунікація спрямована на підтримку стосунків між членами суддівського співтовариства, сприяння в обміні інформацією між ними, на організацію спільної комунікаційної діяльності за межами судової влади. Натомість зовнішня комунікація спрямована на формування позитивного ставлення населення до судової влади та налагодження ефективної співпраці з українською та міжнародною громадськістю в досягненні спільних цілей по захисту прав, свобод громадян і здійснення справедливої правосуддя [2, с. 122].

На мою думку, зовнішня комунікація органів судової влади є більш складною та потребує більш детального дослідження.

Так, незважаючи на те, що в ст. 6 Основного закону України закріплено положення про здійснення державної влади в Україні на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову [4, ст. 6], поділ влади не варто розуміти як протистояння різних її гілок. Якою б самостійною та незалежною не вважалася судова гілка влади та як би це не було прописа-

но у всіх нормативно-правових актах держави, у сталому, розвиненому і цивілізованому суспільстві всі гілки влади повинні взаємно доповнювати одна одну, між собою вони мають зберігати необхідний зв'язок і взаємоузгодженість під час ухвалення рішень. Саме так, на думку І.В. Процюка, створюється єдиний «політичний організм», що функціонуватиме з найбільшим коефіцієнтом корисної дії на благо всього суспільства [5, с. 73]. Процес державотворення, зокрема й в Україні, може ефективно відбуватися, якщо він ґрунтується на консенсуальній, а не на конфронтаційній основі між гілками влади [6].

Так, комунікації судової та законодавчої гілок влади будуються виключно на нормах Конституції України і чинного законодавства, аналіз яких дозволяє виокремити надзвичайно велику кількість форм взаємодії, основними серед яких є такі:

1. Законодавча влада, представлена Верховною Радою України, визначає правові засади організації та функціонування органів судової влади. Так, можна виокремити цілу низку законів України, які регламентують організацію та діяльність органів судової влади в державі. На думку деяких науковців, серцевину цієї групи становлять три закони: Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 р. № 1402–VIII [7], Закон України «Про Конституційний суд України» від 13 липня 2017 р. № 2136–VIII [8], Закон України «Про Вищу раду правосуддя» від 21 грудня 2016 р. № 1798–VIII [9]. Водночас діяльність судових органів детально регламентована в Законах України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» від 23 грудня 1993 р. № 3781–XII [10], «Про судову експертизу» від 25 лютого 1994 р. № 4038–XII [11], «Про доступ до судових рішень» від 22 грудня 2005 р. № 3262–IV [12], «Про судовий збір» від 8 липня 2011 р. № 3674–17 [13] та інших, а також у чотирьох процесуальних кодексах України тощо. Вказані законодавчі акти містять основні елементи забезпечення відносин Верховної Ради України та судів [14, с. 37–38].

2. Як зазначили О.Н. Ярмиш і В.О. Серьогін, Конституція України закріпила універсальну юрисдикцію суду, зробивши предметом судового розгляду законність будь-яких актів і рішень органів публічної влади [15, с.602]. Науковці мають на увазі таку сутнісну ознаку комунікації органів судової влади, як те, що судова влада перевіряє законність і конституційність актів, прийнятих законодавчою владою.

3. Законодавчі органи беруть безпосередню участь у формуванні суддівського корпусу. Зокрема, Верховна Рада задіяна у формуванні вищих судових органів, що виражається, наприклад, у призначенні третини складу Конституційного Суду України [4, п.26 ст.85].

Однак законодавча влада не завжди встигає своєчасно впроваджувати зміни, яких вже давно очікує суспільство.

Щодо взаємодії виконавчих і судових органів, то у найбільш загальному вигляді можна виокремити такі форми зовнішньої комунікації суду з органами виконавчої влади:

1. Контрольні відносини, що складаються у сфері контролю судами за діями або бездіяльністю органів виконавчої влади. Так, суди, здійснюючи судову владу і розглядаючи скарги, покликані забезпечувати контроль за законністю в країні, гарантувати пріоритет прав і свобод людини і припиняти будь-яке їх порушення.

2. Відносини у сфері виконання рішень судів. Виконавча влада необхідна для виконання судових актів після набуття ними законної сили, тобто після набуття ними властивості незмінюваності, що забезпечується унеможливленням їх зміни та невідворотності (обов'язковості) виконання.

Що стосується останнього, то сьогодні існує досить важлива проблема збільшення кількості невиконаних судових рішень, що призводить до утиску конституційних прав громадян, дискредитує правову і судову владу в державі, спричиняє соціальну напруженість у суспільстві [14, с. 39].

Відкритий зв'язок між громадськістю та судами є надзвичайно важливим аспектом у здійсненні зовнішньої комунікації органів судової влади. Судова влада є інститутом соціальним, тому вона повинна здійснювати комунікації для налагодження зв'язків із народом.

Незважаючи на те, що можливість громадськості брати участь у здійсненні правосуддя передбачена Конституцією України (зокрема, п. 4 ст. 124 встановлює, що народ безпосе-

редньо бере участь у здійсненні правосуддя через присяжних [4, п. 4 ст. 124], а в ч. 2 ст. 129 Конституції України закріплено, що судочинство провадиться суддею одноособово, колегією суддів чи судом присяжних [4, ч. 2 ст. 129]), одним із першочергових завдань судової влади в Україні, відповідно до Стратегії розвитку судової влади в Україні на 2015–2020 рр., затвердженої Радою суддів України 11 грудня 2014 р. [16], залишається підвищення довіри суспільства до судової влади, адже «судова система України повинна спиратися на повагу, довіру та впевненість всіх громадян в її незалежності, безсторонності та ефективності». Це завдання також прямо впливає і підтверджується визнаними міжнародною спільнотою Бангалорськими принципами поведінки суддів: «Довіра суспільства до судової системи, а також до авторитету судової системи в питаннях моралі, чесності та непідкупності судових органів посідає першочергове місце в сучасному демократичному суспільстві» [17].

Безсумнівно, становлення незалежної та неупередженої судової системи в Україні неможливе без довіри громадян до судових процесів і рішень, без підтримки громадськості, що сприятиме виробленню ефективного зворотного зв'язку між державою та суспільством [18, с. 215]. Необхідною умовою налагодження взаємодії громадськості та судової влади є транспарентність судової влади. Транспарентність судової влади, як зазначає О.О. Овсянникова, – «це стан організації судової системи і юридичної діяльності суду в демократичному суспільстві, який задовольняє потреби громадськості в отриманні інформації про механізм функціонування судових інстанцій, про ухвалені судами рішення, структуру, порядок формування та діяльності органів суддівського самоврядування, про підбір та процедуру призначення суддів, їх відповідальність та відповідає закріпленим у міжнародно-правових актах вимогам» [19].

Ключовим у даному визначенні є те, що громадяни повинні отримувати належну інформацію про організацію та функціонування установ судової системи. Інформаційний стан суспільства став визначальним чинником розвитку. Процес комунікативної взаємодії органу державної влади та громадян реалізується здебільшого через посередника – засоби масової інформації (далі – ЗМІ) [20, с. 14].

Судова влада і ЗМІ мають спільні цілі та завдання, їх взаємодія спрямована на те, щоб населення правильно розуміло призначення і дії суду, а ЗМІ могли точно, акуратно та правдиво донести інформацію до громадян [21, с. 174]. Для повноцінної взаємодії даних суб'єктів правовідносин необхідно налагодити систему зв'язку між ними. Європейський суд з прав людини сформулював роль судів і ЗМІ так: тоді як місією судів є вирішення спорів, ЗМІ виступають комунікаційним каналом, яким громадськість отримує інформацію про діяльність суду, про перебіг справ, що він розглядає [22].

Стандарти взаємодії судів і ЗМІ зафіксовано в міжнародних актах. Так, відповідно до Резолюції № 1296 Економічної та соціальної ради Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН) від 11 лютого 1994 р. поширено Мадридські принципи взаємодії ЗМІ та суддівської незалежності [23]. Основним положенням документа є твердження про те, що «<...> функцією та правом ЗМІ є збір та поширення серед громадськості інформації, висловлювань та критичних тверджень про судочинство, а також висвітлення судових справ до, після та під час судового розгляду без порушення водночас презумпції невинуватості».

Обставини, за наявності яких публіка й преса можуть бути не допущені до суду, є однаковими як у Міжнародному пакті про громадянські й політичні права [24, ч. 1 ст. 14], так і в Європейській конвенції про захист прав людини й основоположних свобод [25, ч. 1 ст. 6].

Велике значення для України має й позиція Ради Європи, що знайшла закріплення в Європейській конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Так, відповідно до п. 2 ст. 10 вказаної Конвенції, свобода виявлення поглядів (а отже, і свобода ЗМІ) може підлягати обмеженням, запроваджуваним із такою метою: для захисту репутації та прав інших людей, для підтримання авторитету суду, для забезпечення безсторонності та неупередженості суду [25, п. 2 ст. 10].

Принципи продуктивної співпраці суддів і журналістів, на перший погляд, сформулювати дуже просто: суддям треба, щоб журналісти об'єктивно і повно висвітлювали їхню

роботу, а журналістам, у свою чергу, украй необхідно, щоб судді їм у цьому не перешкождали, однак на практиці знайти взаєморозуміння буває достатньо складно [21, с. 177], але водночас в Україні існує низка не врегульованих проблем щодо організації та реалізації даного процесу.

Так, вважається, що судді висловлюють свою позицію лише через ухвалювані рішення, етичні ж норми обмежують можливість суддів публічно захищати свої рішення. Ст. 12 Кодексу суддівської етики прямо забороняє українським суддям робити публічні заяви, коментувати у ЗМІ справи, які перебувають у провадженні суду, та піддавати сумніву судові рішення, що набрали чинності. Судді не дозволяється розголошувати інформацію, що стала йому відома у зв'язку з розглядом справи [26, ст. 12]. До того ж суддя не має права давати інтерв'ю та коментарі щодо справ, які перебувають у його провадженні і щодо яких ще не прийнято й не оголошено рішення. І це стосується не тільки етичних міркувань, передусім це стосується неупередженості судді (ст. 20 Цивільного процесуального кодексу України [27, ст. 20], ст. 75 Кримінального процесуального кодексу України [28, ст. 75]).

Зважаючи на це, у судах і установах судової влади призначаються особи для роботи із пресою та по зв'язках із громадськістю (прес-секретарі), а також рекомендується обирати суддів-речників. Так, багатьма судами України були розроблені відповідні Положення про суддю-спікера, адже на потребі запровадження посади судді-спікера наголошувалося і в Рішенні Ради суддів України від 12 березня 2015 р. № 14 [29], яким схвалено рекомендації міжнародної конференції «Зміцнення довіри до судової гілки влади через покращення комунікації».

Не лише судді зобов'язані дотримуватися етичних стандартів. Журналісти так само повинні діяти етично під час збору та поширення інформації на судову тематику.

Згідно з декількома Рішеннями Європейського суду з прав людини («Санді Таймс» проти Сполученого Королівства», 1979 р.; «А. Проти Франції», 1995 р.) стало зрозуміло, якщо інформація про судовий процес поширюється у такій формі, що веде до формування в громадськості власної думки про винуватість чи невинуватість ще перед оголошенням судового рішення, то це може спричинити неповагу до суду. У рішенні «Ворм проти Австрії» суд наголосив «<...> преса має обов'язок інформувати суспільство про суспільно важливі судові справи, але за жодних обставин не повинна підміняти собою суд» [30].

До того ж ст. 62 Основного закону України вказує, що особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено законним порядком і встановлено обвинувальним вироком суду. Обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, отриманих незаконним шляхом, а також на припущеннях. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь [4, ст. 62].

Парламентська Асамблея Ради Європи в Резолюції № 1003 (1993) «Про етичні принципи журналістики» [31] виклала норми журналістської поведінки, які мають застосовуватися в усій Європі. У них, зокрема, йдеться про те, що журналісти повинні чітко відокремлювати міркування від повідомлень про події та факти, не змінювати та не перекручувати правдиву й неупереджену інформацію та чесні думки, поважати презумпцію невинуватості та приватне життя особи.

Керуючись вищезазначеними положеннями, можемо сказати, що всі громадяни, зокрема й журналісти, мають підкоритися волі закону й утримуватися від оприлюднення інформації, що може негативно позначитися на справедливості судового розгляду. У разі розголошення інформації, що захищена законом, вони мають понести як кримінальну, так і цивільно-правову відповідальність.

Зазначені принципи відображені і в Етичному кодексі українського журналіста, який, зокрема, передбачає, що «висвітлення судових процесів має бути неупередженим щодо звинувачених. Журналіст не може називати людину злочинцем до відповідного рішення суду <...>» [32].

Сьогодні ЗМІ не завжди розповсюджують повну, об'єктивну інформацію (97–98% законних і справедливих рішень залишається за межами гласності), і не завжди цілком

доступну для пересічного громадянина. Тому дуже часто трапляється, що певну подію ЗМІ висвітлюють неповноцінно, суб'єктивно, що обов'язково підкріплюється перекручуванням інформації з боку суспільства. Адже з багатьох справ громадськість зацікавить одна найрезонансніша, завдяки якій і буде формуватися враження про судову систему загалом. Тому наразі одним із першочергових завдань для судів є забезпечення найвищого рівня публічності в діяльності.

Висновки. Отже, на підставі вищенаведеного можна зробити висновок, що здійснення зовнішньої комунікації органами судової влади є надзвичайно важливим, однак в Україні, на жаль, залишається тенденція до занадто тривалих і складних, а в підсумку ще й не зовсім результативних комунікацій з іншими органами державної влади, двозначності поданої інформації журналістами або її відсутності, відмови від будь-яких комунікацій із боку органів судової влади. Натомість, як влучно зазначає професор М.М. Саф'ян, «суди в будь-якому випадку не повинні боятися громадської думки й не повинні бути звільнені від критики ЗМІ. Юридична сила та остаточність вироків не виключають можливості такої критики, оскільки правосуддя є одним із найважливіших учасників суспільної гри в демократичній правовій державі».

Виокремлення в теорії загальних правил спілкування суддів і працівників суду із представниками ЗМІ, як-от: чесність, точність інформації, повага, ініціативність у спілкуванні, простота, доступність, надання письмових матеріалів за необхідності, довіра, безумовно, є великим кроком до налагодження взаємодії між цими суб'єктами, однак такі вимоги можна застосовувати не лише до зв'язку «суд – ЗМІ», але й до здійснення зовнішньої комунікації органами судової влади загалом.

Список використаних джерел:

1. Сергієнко В.В. Кадрова політика в суді : [посібник] / В.В. Сергієнко. – Київ, 2012. – 236 с.
2. Логунова М.М., Лашкіна М.Г., Гвоздик П.О., Алексєєв А.Г. Комунікації судової влади : [науково-практичний посібник] / М.М. Логунова, М.Г. Лашкіна, П.О. Гвоздик, А.Г. Алексєєв. – С. 273 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.judges.org.ua/article/communications.pdf>.
3. Словник української мови : в 11-ти т. / за ред. І.К. Білодіда ; АН УРСР. Інститут мовознавства. – К. : Наукова думка, 1970–1980. – Т. 4. – С. 254.
4. Конституція України : Закон від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
5. Процюк І.В. Поділ та єдність державної влади / І.В. Процюк // Державне будівництво та місцеве самоврядування. – Вип. 14. – Х. : Право, 2007. – С. 70–76 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/2896/1/Procyuk_70.pdf.
6. Тацій В.Я., Тодика Ю.М. Функціонування державної влади в аспекті конфліктології / В.Я. Тацій, Ю.М. Тодика // Право України. – 1997. – № 8. – С. 29.
7. Про судоустрій і статус суддів : Закон від 2 червня 2016 р. № 1402–VIII // Відомості Верховної Ради. – 2016. – № 31. – Ст. 545 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1402-19>.
8. Про Конституційний Суд України : Закон від 13 липня 2017 р. № 2136–VIII // Відомості Верховної Ради. – 2017. – № 35. – Ст. 376 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2136-19>.
9. Про Вищу раду правосуддя : Закон від 21 грудня 2016 р. № 1798–VIII // Відомості Верховної Ради. – 2017. – № 7–8. – Ст. 50 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1798-19>.
10. Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів : Закон від 23 грудня 1993 р. № 3781–XII // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 11. – Ст. 50 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3781-12>.

11. Про судову експертизу : Закон від 25 лютого 1994 № 4038–XII // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 28. – Ст. 232 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/4038-12>.
12. Про доступ до судових рішень : Закон від 22 грудня 2005 р. № 3262–IV // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 15. – Ст. 128 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3262-15>.
13. Про судовий збір : Закон від 8 липня 2011 р. № 3674–VI // Відомості Верховної Ради України. – 2012. – № 14. – Ст. 87 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3674-17>.
14. Баронін Д.Б. Суд в системі органів державної влади / Д.Б. Баронін // National law journal: theory and practice. – 2014. – № 4 (8). – С. 36–41.
15. Ярмиш О.Н. Державне будівництво та місцеве самоврядування в Україні / О.Н. Ярмиш, В.О. Серьогін. – Х. : ХНУВС, 2002. – 672 с.
16. Стратегія розвитку судової влади в Україні на 2015–2020 рр. Рада суддів України. Рішення від 11 грудня 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.justicereformukraine.eu/wp-content/uploads/2015/02/Karen_ua.pdf.
17. Бангалорські принципи поведінки суддів. Економічна та Соціальна Рада ООН. Резолюція від 27 липня 2006 р. № 2006/23.
18. Каблак П.І. Судова влада та громадськість : проблеми вироблення взаємодії / П.І. Каблак // Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. – 2013. – Вип. 11. – С. 215–218 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzlubp_2013_11_56.
19. Овсяннікова О.О. Транспарентність судової влади : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.10 «Судоустрій; прокуратура та адвокатура» / О.О. Овсяннікова ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2009. – 20 с.
20. Решетнік А.Р. Адміністрування судових комунікацій та його значення для основної місії судової установи / А.Р. Решетнік // Право. – № 35. – Ч. 1. – 2015. – С. 13–17.
21. Овсяннікова О.О. Етичні проблеми взаємодії судової влади та засобів масової інформації / О.О. Овсяннікова // Вісник академії правових наук України. – 2012. – № 1. – С. 174–184 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/vapny_2012_1_19.
22. Рішення Європейського Суду з прав людини (ЄСПЛ) у справі «Санді Таймс» проти Сполученого Королівства» (1979) // веб-сайт Центру демократії та верховенства права [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://medialaw.org.ua/library/sprava-sandi-tajms-protu-spoluchenogo-korolivstva>.
23. Мадридські принципи взаємодії засобів масової інформації та суддівської незалежності, поширені відповідно до Резолюції 1296 (ХНУ) Економічної та соціальної Ради ООН 11 лютого 1994 р.
24. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/995_043.
25. Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод : зі змінами та доповненнями, внесеними Протоколом № 11 від 11 травня 1994 р. та Протоколом № 14 від 13 травня 2004 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_004.
26. Кодекс суддівської етики, ухвалений XI черговим з'їздом суддів України від 22 лютого 2013 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://court.gov.ua/userfiles/Kodex%20sud%20etiki\(1\).pdf](http://court.gov.ua/userfiles/Kodex%20sud%20etiki(1).pdf).
27. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон від 18 березня 2004 р. № 1618–IV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 40–42. – Ст. 492 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>.
28. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон від 13 квітня 2012 р. № 4651–VI // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № № 9–13. – Ст. 88 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.

29. Рішення Ради суддів України від 12 березня 2015 р. № 14 щодо рекомендацій міжнародної конференції «Зміцнення довіри до судової гілки влади через покращення комунікації» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://rsu.court.gov.ua/rsu/rishennya/qqqdwd>.

30. Рішення у справі «Ворм проти Австрії» 1997 р. // веб-сайт Європейського Суду з прав людини [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58087>.

31. Резолюція Парламентської Асамблеї Ради Європи № 1003 (1993) «Про етичні принципи журналістики» // веб-сайт Центру демократії та верховенства права [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://medialaw.org.ua/library/rezolyutsiya-1003-1993-pro-etychni-pryntsypu-zhurnalistyky>.

32. Етичний кодекс українського журналіста // веб-сайт Національної спілки журналістів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://nsju.org/page/203>.

ЛОГВИНЕНКО М. І.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри адміністративного,
господарського права
та фінансово-економічної безпеки
(Навчально-науковий інститут права
Сумського державного університету)

СТРЮКОВА Т. В.,
магістрант
(Навчально-науковий інститут права
Сумського державного університету)

УДК 342.98:351.74–051:343.6

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОСОБИСТОЇ БЕЗПЕКИ ПРАЦІВНИКІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ

У статті аналізуються адміністративно-правові засади регулювання гарантування особистої безпеки в органах Національної поліції України, їхні основні напрями, засоби та прийоми особистої безпеки, необхідні напрями вдосконалення.

***Ключові слова:** адміністративно-правове регулювання, безпека, особиста безпека, Національна поліція України.*

В статье анализируются административно-правовые основы регулирования обеспечения личной безопасности в органах Национальной полиции Украины, их основные направления, средства и приемы личной безопасности, необходимые направления совершенствования.

***Ключевые слова:** административно-правовое регулирование, безопасность, личная безопасность, Национальная полиция Украины.*

This article analyzes the administrative and legal principles of regulating the provision of personal security in the bodies of the National Police of Ukraine, their main directions, means and methods of personal security, the necessary directions of improvement.

***Key words:** administrative-legal regulation, safety, personal safety, National police of Ukraine.*

Вступ. За останні роки збільшилася чисельність поліцейських, що постраждали внаслідок виконання службових обов'язків. Однією з негативних причин цього є нестабільна політична, соціально-економічна ситуація та воєнний конфлікт на значній частині території нашої держави, що спричинює незаконне поширення зброї та боєприпасів, від яких неодноразово постраждали правоохоронці, виконуючи свої службові обов'язки. Тому соціальний захист працівників поліції та членів їхніх сімей за таких умов відіграє особливо важливу, суспільно необхідну роль. Безпека є однією із життєво необхідних потреб людини. Хоча безпека не є чимось матеріальним (предметним), це своєрідна характеристика і необхідна характеристика й умова життєдіяльності об'єктів реального світу.

Працівники Національної поліції щоденно відчують на собі протидію з боку злочинності та криміногенних елементів.

Постановка завдання. Сьогодні потребує вирішення проблема посилення правового забезпечення механізму гарантування особистої безпеки поліцейських як одного із життєво важливих питань, що стоять перед керівними органами Національної поліції України та перед Міністерством внутрішніх справ зокрема. Метою статті є вивчення окремих проблемних питань адміністративно-правового регулювання гарантування особистої безпеки поліцейських.

Результати дослідження. У науці адміністративного права є дослідження, присвячені особистій безпеці працівників органів внутрішніх справ, але у зв'язку з тим, що Національна поліція України є новоствореним органом, вивченню особистої безпеки саме працівників поліції присвячені лише поодинокі розвідки вітчизняних науковців. Так, зазначену тематику було згадано в дослідженнях В.Б. Авер'янова, О.М. Бандурки, Ю.П. Битяка, І.П. Голосніченка, М.І. Логвиненка, М.І. Мельника й ін.

Сучасні показники у сфері поліцейських, що постраждали під час несення служби, зумовлюють загострення питання про ефективність правового гарантування їхньої особистої безпеки. Запровадження нових заходів гарантування особистої безпеки поліцейського має відповідати, насамперед, Конституції та чинному законодавству, і в жодному разі водночас не зменшувати прав і свобод людини і громадянина. Для цього необхідно реально оцінити наявні загрози і ризики та наслідки, які вони можуть спричинити. Досягти ідеального рівня особистої безпеки неможливо, але можна створити підґрунтя, правові основи для зниження негативних наслідків виконання професійного обов'язку поліцейського. Через часті випадки, коли під час несення служби постраждали працівники Національної поліції, перед Міністерством внутрішніх справ України постало питання досягнення безпеки поліцейського під час виконання ним професійних обов'язків як гарантії прав людини.

Розгляд питання адміністративно-правового регулювання гарантування особистої безпеки поліцейських неможливий без розгляду питання самого розуміння правового регулювання. Так, правове регулювання О.Ф. Скакун пропонує розуміти як «здійснюване державою за допомогою права і сукупності правових засобів упорядкування суспільних відносин, їх юридичне закріплення, охорону та розвиток» [7, с. 448]. Погодимось з думкою Р.С. Ярошевської [10, с. 202], яка адміністративно-правове регулювання пропонує розуміти як «цілеспрямований вплив норм адміністративного права на суспільні відносини з метою забезпечення за допомогою адміністративно-правових засобів прав, свобод і публічних законних інтересів фізичних та юридичних осіб, нормального функціонування громадянського суспільства й держави». Отже, адміністративне регулювання гарантування особистої безпеки працівників Національної поліції – це здійснюваний за допомогою норм адміністративного права вплив на суспільні відносини, що виникають у зв'язку з організацією гарантування особистої безпеки поліцейського за допомогою адміністративно-правових засобів, з метою забезпечення нормального функціонування Національної поліції як правоохоронного органу.

Конституція України забезпечує кожному громадянину право на життя і захист його як державою, так і особисто громадянином. У ст. 27 Конституції України зазначено: «Кожна людина має невід'ємне право на життя. Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. Обов'язок держави – захищати життя людини. Кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя й здоров'я інших людей від протиправних посягань» [3]. Закріплення цього положення в Основному законі є основоположним принципом гарантування особистої безпеки поліцейських, членів їхніх сімей та інших осіб, тому що під час виконання покладених на поліцейського обов'язків він, навіть в умовах захисту життя інших осіб, має рівне право на захист власного життя, здоров'я тощо.

Безпека людини є складовою частиною безпеки держави. Держава має дбати про безпеку своїх громадян. Тому перед нею стоїть надзвичайно важливе завдання – пов'язати й узгодити інтереси кожного громадянина з інтересами держави, між якими в питанні безпеки

існує дуже тонка грань. Правове гарантування безпеки особистості в суспільстві є невід'ємною частиною прав, гарантованих Конституцією України, а також передбачених законами України, підзаконними нормативними актами, загальними та особистими правилами безпеки, діями органів державної влади, фахівцями у сфері безпеки, міжнародними зобов'язаннями держави. Досліджуючи питання гарантування особистої безпеки працівників органів внутрішніх справ, науковці наводять таке визначення: «Особиста безпека – це система організаційно-правових, фізичних і тактико-психологічних заходів, які дозволяють забезпечити збереження життя та здоров'я працівника органів внутрішніх справ і підтримувати високий рівень ефективності його професійних дій. Особиста безпека, перш за все, базується на достатньому рівні професійно-психологічної готовності працівника» [9, с. 11]. Зазначимо, що таке розуміння є актуальним і для органів Національної поліції України як складової частини загальної системи органів внутрішніх справ. Обираючи службу в органах Національної поліції, особа психологічно має бути готова до небезпечних моментів у реалізації своєї професійної службової функції. Важливу роль у даному аспекті держава відводить саме навчальним закладам, особливо відомчим, які готують майбутніх працівників правоохоронних органів і повинні також сприяти їхній психологічній підготовці. У ст. 59 Закону України «Про Національну поліцію» зазначено, що «служба в поліції є державною службою особливого характеру» [5]. На нашу думку, така характеристика, як «небезпечність», і є тією змістовною характеристикою, що закладена в розуміння «служба особливого характеру».

Загалом, поняття «безпека» досить складне, до основних його об'єктів належать: особа (її права і свободи), суспільство (його духовні й матеріальні цінності), держава (її конституційний лад, суверенітет і територіальна цілісність). Для створення та підтримання необхідного рівня захищеності об'єктів безпеки розробляється система правових норм, які регулюють відносини у сфері безпеки, визначаються основні напрями діяльності органів державної влади. Серед основних принципів гарантування безпеки науковці називають: законність, дотримання балансу життєво важливих інтересів особи, суспільства та держави, взаємну відповідальність особи, суспільства і держави під час гарантування безпеки; інтеграцію з міжнародними системами безпеки [1, с. 302].

На думку О.Г. Комісарова, «особиста безпека визначається специфікою умов, змісту і форм професійної діяльності; ступенем професійної захищеності працівника, у тому числі наявністю спеціальних заходів організаційно-правового, управлінського і матеріально-технічного характеру; рівнем професійно-психологічної підготовленості працівника і наявністю у нього спеціальних знань та вмінь із забезпечення особистої безпеки при вирішенні професійних завдань або у ситуаціях, пов'язаних із професійною діяльністю. Особиста безпека поліцейських спрямована на їх захист від небезпечних, екстремальних ситуацій, тому кожен працівник поліції має знати та самостійно визначати такі ситуації, швидко реагувати на них, з метою їх уникнення, усунення та ліквідації їх наслідків» [2, с. 84].

Як зазначає В.С. Трояновський, гарантування особистої безпеки працівника поліції зумовлюється його індивідуально-психологічними особливостями, рівнем фізичного розвитку й інтелекту, рівнем моральних якостей, рівнем і змістом фіктивності, професійними навичками і вміннями вирішувати конфліктні ситуації, здатністю до самостійного аналізу професійної діяльності з метою розроблення нових елементів стратегії і тактики, удосконалення засобів і прийомів ефективного виконання оперативно-службових завдань [8, с. 75].

Якщо аналізувати Закон України «Про Національну поліцію України», то можна знайти в ньому ті гарантії, які певним чином гарантують особисту безпеку, ці гарантії є правовими, законними. Наприклад, «законні вимоги поліцейського є обов'язковими для виконання всіма фізичними та юридичними особами». Тобто законодавець ставить під захист законні вимоги поліцейського, крім того, встановлена відповідальність за невиконання законних вимог поліцейського. Також вказаним Законом передбачено гарантію забезпечення поліцейського «належними умовами для виконання покладених на нього службових обов'язків». Крім того, важливою гарантією є «користування повноваженнями, передбаченими Законом, незалежно від посади, яку він займає, місцезнаходження і часу», тому що безпека може

бути в будь-який момент, навіть поза робочим часом. Водночас є навіть гарантія для колишніх службовців: «Правопорушення щодо поліцейського або особи, звільненої зі служби в поліції, її близьких родичів, вчинені у зв'язку з його попередньою службовою діяльністю, мають наслідком відповідальність відповідно до закону», адже такі випадки в діяльності поліцейських не виняток, з мотивів помсти досить часто здійснюються напади, погрози колишнім службовцям. Поліцейський у повному обсязі користується гарантіями соціального та правового захисту, передбаченими згаданим Законом та іншими актами законодавства, а також захищає свої права, свободи та законні інтереси всіма передбаченими законодавством способами. Такий комплекс гарантій не є вичерпним. Ці гарантії можна простежити в Законі крізь призму прав, наприклад, право «придбавати у власність пристрої для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами не смертельної дії, для забезпечення власної безпеки, використовуючи їх виключно з підстав, визначених Законом» [5].

На особливу увагу заслуговує соціальний захист поліцейського як гарантія особистої безпеки. Так, Законом передбачено «право одноразової грошової допомоги в разі загибелі (смерті) чи втрати працездатності поліцейського», права на медичне обслуговування, грошову допомогу. Такі права є саме тими гарантіями, що в разі настання небезпеки чи небезпечних наслідків для поліцейського держава подбає про нього та його сім'ю. Такі гарантії соціального захисту є цілком виправданими, з огляду на умови постійного ризику, небезпеки, загроз.

Окрім того, відповідно до ст. 6 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», реальна загроза життю, здоров'ю, житлу, майну працівників суду та правоохоронних органів у зв'язку з їхньою службовою професійною діяльністю є підставою для проведення оперативно-розшукових дій [6]. Законом України «Про державних захист працівників суду та правоохоронних органів» [4] Національна поліція віднесена до правоохоронного органу, на який поширюється дія зазначеного Закону. Окрім загальних гарантій безпеки поліцейського, які містяться в Законі «Про Національну поліцію України», Закон «Про державних захист працівників суду та правоохоронних органів» містить спеціальні заходи гарантування особистої безпеки поліцейського. До таких заходів, відповідно до ст. 5 Закону України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» [4], належать:

- особиста охорона, охорона житла і майна (що передбачає обладнання засобами протипожежної й охоронної сигналізації, заміни номерів їхніх квартирних телефонів і державних номерних знаків їхніх транспортних засобів);
- видача зброї, засобів індивідуального захисту і сповіщення про небезпеку (залежно від ступеня загрози працівнику суду чи його близьким родичам);
- використання технічних засобів контролю і прослуховування телефонних та інших переговорів, візуальне спостереження (за заявою та згодою осіб, взятих під державний захист);
- тимчасове розміщення в місцях, що гарантують безпеку;
- забезпечення конфіденційності даних про об'єкти захисту;
- переведення на іншу роботу, направлення на навчання, заміна документів, зміна зовнішності, переселення в інше місце проживання.

Окрім вищезазначеного, Законом передбачено чіткий механізм звернення поліцейського в разі загрози його безпеці. Визначено органи, що здійснюють захист у межах своїх повноважень; права й обов'язки як особи, яка перебуває під захистом, так і органів (посадових осіб), що здійснюють захист; порядок проведення заходів захисту та їх припинення в разі наявності визначених підстав, а також відповідальність органів і посадових осіб, що захищають працівників правоохоронних органів, за порушення вимог таємниці та розголошення інформації.

Висновки. Враховуючі той факт, що поліцейський завжди працює в умовах реально-го соціального простору, взаємодіє з людьми в особливо загострених обставинах, потрібно посилити психологічні, комунікативні напрями в професійній підготовці поліцейських, що дозволить діяти правильно в умовах небезпеки.

Отже, питання особистої безпеки поліцейського є питанням суспільним, оскільки від ефективності діяльності поліцейських залежить рівень законності, правопорядку, стабільності, безпеки в суспільстві та державі. Як і будь-який працюючий громадянин, поліцейський має право на безпечні умови праці й охорону праці. На нашу думку, для вдосконалення системи гарантування особистої безпеки поліцейських в Україні необхідно розробити низку програм підготовки як психологічної, так і фізичної, до дій у конкретних життєвих ситуаціях, особливо в екстремальних, щоб посилити психологічні навички, комунікативні навички та виробити психологічну готовність ефективно діяти в реальних життєвих обставинах. Законодавче гарантування особистої безпеки передбачає наявність конкретних норм і гарантій для поліцейського, що забезпечують необхідний рівень його захисту від небезпеки, яка загрожує йому під час виконання службових обов'язків. На нашу думку, специфіка професійної службової діяльності поліцейського полягає в її небезпечності, тому держава повинна забезпечити максимально можливий рівень захисту, звертаючись водночас і до міжнародного досвіду.

Список використаних джерел:

1. Кіслов О.І. Окремі питання забезпечення безпеки персоналу кримінально-виконавчих установ та шляхи їх вирішення / О.І. Кіслов, К.О. Рубан // Порівняльно-аналітичне право. – № 1. – 2016. – С. 302–305.
2. Комісаров О.Г. Інформаційне забезпечення особистої безпеки працівників сил охорони правопорядку : сучасний стан проблеми / О.Г. Комісаров, В.В. Богуславський // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету. – № 3. – 2014. – С. 82–89.
3. Конституція України від 28 червня 1996 р. : станом на 1 лютого 2011 р. / Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – С. 43.
4. Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів : Закон України від 23 грудня 1993 р. № 3781–XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3781-12>.
5. Про Національну поліцію : Закон України від 2 липня 2015 р. № 580–VIII // Відомості Верховної Ради. – 2015. – № 40–41. – Ст. 379.
6. Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України від 18 лютого 1992 № 2135–XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2135-12>.
7. Скакун О.Ф. Теорія держави і права : [підручник] / О.Ф. Скакун. – Х. : Консум, 2001. – 656 с.
8. Трояновський В.С. Особиста безпека поліцейського під час виконання службових обов'язків : зарубіжний досвід / В.С. Трояновський // Південноукраїнський правничий часопис. – 2016. – С. 74–76.
9. Юхновець Г.О. Забезпечення особистої безпеки працівників органів внутрішніх справ при виконанні службових обов'язків : науково-практичні рекомендації / Г.О. Юхновець ; під ред. М.І. Ануфрієва, Я.Ю. Кондратьєва. – К. : Національна академія внутрішніх справ України, 1999. – С. 11.
10. Ярошевська Р.С. Містобудівна діяльність як об'єкт адміністративно-правового регулювання / Р.С. Ярошевська // Порівняльно-аналітичне право. – № 2. – 2015. – С. 202.

ЦВІРКУН Ю. І.,

кандидат юридичних наук,
здобувач кафедри адміністративного та
господарського права
(Запорізький національний університет),
суддя
(Вищий адміністративний суд України)

УДК 342.9

**ДО ПИТАННЯ ПОВНОВАЖЕНЬ АДМІНІСТРАТИВНИХ СУДІВ
ПІД ЧАС ВИРІШЕННЯ СПРАВ ЩОДО ОСКАРЖЕННЯ РІШЕНЬ,
ДІЙ І БЕЗДІЯЛЬНОСТІ КОЛЕГІАЛЬНИХ СУБ'ЄКТІВ
ПУБЛІЧНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ**

Статтю присвячено дослідженню проблемних питань реалізації повноважень адміністративними судами під час вирішення справ щодо оскарження рішень, дій чи бездіяльності колегіальних суб'єктів публічної адміністрації.

Ключові слова: повноваження, адміністративні суди, межі та реалізація повноважень, компетенція суб'єкта владних повноважень, колегіальні суб'єкти публічної адміністрації.

Статья посвящена исследованию проблемных вопросов реализации полномочий административными судами при рассмотрении дел об обжаловании решений, действий или бездействия коллегиальных субъектов публичной администрации.

Ключевые слова: полномочия, административные суды, границы и реализация полномочий, компетенция субъекта властных полномочий, коллегиальные субъекты публичной администрации.

The article studies the issues that arise when administrative courts exercise their authorities while considering cases about decisions, actions or inaction of collective entities of public administration.

Key words: authorities, administrative courts, limits and realization of authorities, competence of public entities, collegial entities of public administration.

Вступ. Органи публічної влади, які за порядком функціонування й ухвалення рішень є колегіальними, до запровадження нових реформ державного апарату та місцевого самоврядування певною мірою були представлені в системі публічного управління нашої держави. Однак у зв'язку із процесами лібералізації та демократизації влади передбачено створення низки постійно діючих або тимчасових колегіальних органів публічної адміністрації. Тож у структурі органів публічної влади України кількість колегіальних органів публічної адміністрації ближчим часом зросте.

Поняття «суб'єкт публічної адміністрації» вже частіше зустрічається у вітчизняній юридичній літературі, але чинне законодавство України не містить його визначення. Так само законодавче поле не містить визначення поняття «колегіальний суб'єкт публічної адміністрації». Сутність, види, розмежування функцій та повноважень колегіальних суб'єктів публічної адміністрації практично не вивчалися. Проте кількість адміністративних справ, відповідачами в яких є колегіальні суб'єкти публічної адміністрації, в останній час теж збільшується.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження проблем, які виникають у зв'язку з діяльністю колегіальних суб'єктів публічної адміністрації, розширенням їхньої компетенції та зростанням публічно-правових спорів, в яких вони беруть участь.

Результати дослідження. До проблематики відповідних спорів частково зверталися такі вітчизняні вчені, як: В.М. Бевзенко, А.І. Берлач, Ю.П. Битяк, Т.О. Білозерська, І.Б. Коліушко, Т.О. Коломоєць, В.К. Колпаков, О.В. Кузьменко, Р.О. Куйбіда, В.П. Тимошук, А.В. Пухтецька, А.О. Селіванов, М.І. Смокович, В.І. Співак, В.І. Шишкін.

Ріст кількості невиконання або неналежного виконання органами державної влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими і службовими особами норм Конституції та законів України в період становлення інститутів влади після здобуття незалежності зумовив збільшення звернень фізичних і юридичних осіб до суду по захист прав, свобод та інтересів, що, своєю чергою, стало однією із причин прискорення запровадження адміністративного судочинства в нашій державі.

Створення адміністративних судів на законодавчому рівні вперше було закріплено в Законі України «Про судоустрій України» від 7 лютого 2002 р. [1]. Ст. 22 цього Закону загальним чином встановила повноваження адміністративних судів – розглядати адміністративні справи, пов'язані із правовідносинами у сфері державного управління та місцевого самоврядування.

З ухваленням Верховною Радою України 6 липня 2005 р. Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАСУ) [2], який набрав чинності 1 вересня 2005 р., обсяг повноважень адміністративних судів цим кодифікованим актом було розширено та відносно конкретизовано.

Ухвалення КАСУ уможливило реалізацію гарантій права особи на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб, що закріплені в ст. 55 Конституції України [3]. Водночас КАСУ визначив повноваження адміністративних судів щодо розгляду справ адміністративної юрисдикції, порядок звернення до адміністративних судів і порядок здійснення адміністративного судочинства. Зокрема, у ньому передбачено орієнтовний перелік повноважень адміністративного суду за наслідками розгляду і вирішення адміністративних справ.

На день ухвалення КАСУ ст. 17 цього Кодексу встановлювала компетенцію адміністративних судів.

Компетенція (юридичний термін) – сукупність юридично встановлених повноважень, прав і обов'язків конкретного органа чи посадової особи; визначає його місце в системі державних органів (органів місцевого самоврядування). Юридичний зміст поняття «компетенція» містить такі елементи: предмети підпорядкування (коло об'єктів, явищ, дій, на які розповсюджуються повноваження); права й обов'язки, повноваження органа чи особи: відповідальність; відповідність поставленим цілям, задачам і функціям [4].

Змінами, внесеними згідно із Законом України «Про судоустрій і статус суддів» від 7 липня 2010 р. № 2453–VI [5], у ст. 17 КАСУ «компетенцію» було замінено на «юрисдикцію».

Юрисдикція – компетенція судових органів із розгляду цивільних, кримінальних та інших справ; коло справ, які даний суд має право розглядати й вирішувати [6].

М.І. Смокович зазначає, що судова юрисдикція нерозривно пов'язана з поняттям «судова компетенція» – це сукупність юридично встановлених повноважень (владних прав і обов'язків) певного судового органу, зокрема й спеціалізованого суду, щодо визначеного законом кола питань, які підлягають вирішенню. Обсяг цієї компетенції обумовлюється здійсненням державної влади судовими органами в окремих сферах суспільного життя залежно від їхньої спеціалізації, територіального масштабу діяльності кожної ланки судової системи. Предметну компетенцію системи судових органів закріплено в ст. ст. 124, 125 Конституції України та в інших законодавчих актах, що не тільки встановлюють конкретні повноваження судів у певних галузях права, а й визначають функціональні повноваження (відповідні права й обов'язки) судів у галузі правосуддя [7].

На даний час ч. 1 ст. 17 КАСУ встановлює, що юрисдикція адміністративних судів поширюється на правовідносини, що виникають у зв'язку із здійсненням суб'єктом владних повноважень владних управлінських функцій, а також у зв'язку з публічним формуванням суб'єкта владних повноважень шляхом виборів або референдуму.

Згідно із ч. 2 ст. 17 КАСУ, юрисдикція адміністративних судів поширюється на публічно-правові спори, зокрема: 1) спори фізичних чи юридичних осіб із суб'єктом владних повноважень щодо оскарження його рішень (нормативно-правових актів чи правових актів індивідуальної дії), дій чи бездіяльності; 2) спори щодо прийняття громадян на публічну службу, її проходження, звільнення з публічної служби; 3) спори між суб'єктами владних повноважень щодо реалізації їхньої компетенції у сфері управління, зокрема й делегованих повноважень; 4) спори, які виникають щодо укладання, виконання, припинення, скасування чи визнання нечинними адміністративних договорів; 5) спори за зверненням суб'єкта владних повноважень у випадках, встановлених Конституцією та законами України; 6) спори щодо правовідносин, пов'язаних із виборчим процесом чи процесом референдуму; 7) спори фізичних чи юридичних осіб із розпорядником публічної інформації щодо оскарження його рішень, дій чи бездіяльності в частині доступу до публічної інформації; 8) спори фізичних чи юридичних осіб щодо оскарження рішень, дій або бездіяльності замовника в правовідносинах, що виникли на підставі Закону України «Про особливості здійснення закупівель товарів, робіт і послуг для гарантованого забезпечення потреб оборони», за виключенням спорів, пов'язаних з укладенням договору з переможцем переговорної процедури закупівлі, а також зміною, розірванням і виконанням договорів про закупівлю [2].

Аналізуючи зміни, які вносилися до ст. 17 КАСУ, незважаючи на критику адміністративних судів за перебирання на себе функцій органів державної влади й органів місцевого самоврядування, можемо говорити, що юрисдикція адміністративних судів у нормах процесуального права законодавцем не була звужена, а в окремих випадках навіть розширена.

За відсутності окремого законодавчого акта, предметом якого є регулювання адміністративної процедури, положення КАСУ вже тривалий час слугують за адміністративно-процедурні норми. До врегулювання адміністративної процедури відповідним актом основні критерії, на які мають орієнтуватися суб'єкти публічної адміністрації під час прийняття рішень чи вчинення дій, закріплені в ч. 3 ст. 2 КАСУ.

Ч. 3 ст. 2 КАСУ встановлює, що у справах щодо оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень адміністративні суди перевіряють, чи прийняті (вчинені) вони: 1) на підставі, у межах повноважень і в спосіб, що передбачені Конституцією та законами України; 2) з використанням повноваження з метою, з якою це повноваження надано; 3) обґрунтовано, тобто з урахуванням усіх обставин, що мають значення для прийняття рішення (вчинення дії); 4) безсторонньо (неупереджено); 5) добросовісно; 6) розсудливо; 7) з дотриманням принципу рівності перед законом, запобігаючи всім формам дискримінації; 8) пропорційно, зокрема й з дотриманням необхідного балансу між будь-якими несприятливими наслідками для прав, свобод та інтересів особи і цілями, на досягнення яких спрямоване це рішення (дія); 9) з урахуванням права особи на участь у процесі прийняття рішення; 10) своєчасно, тобто протягом розумного строку [2].

Водночас дані критерії слугують судам для оцінювання рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень. З огляду на судову практику, зокрема й Вищого адміністративного суду України (далі – ВАСУ), адміністративні суди під час розгляду адміністративних справ про оскарження рішення, дії (бездіяльності) незалежно від підстав, наведених у позовній заяві, зобов'язані перевірити їх відповідність усім вимогам, які містяться у викладеній вище статті КАСУ.

Ст. 162 КАСУ, яка регулює питання повноважень суду в адміністративному судочинстві під час вирішення справи по суті, із дня ухвалення в частині визначених повноважень суду практично не змінилася.

Так, у ч. 2 ст. 162 КАСУ закріплено, що в разі задоволення адміністративного позову суд може прийняти постанову про: 1) визнання протиправними рішення суб'єкта владних

повноважень чи окремих його положень, дій чи бездіяльності і про скасування або визнання нечинним рішення чи окремих його положень, про поворот виконання цього рішення чи окремих його положень із зазначенням способу його здійснення; 2) зобов'язання відповідача вчинити певні дії; 3) зобов'язання відповідача утриматися від вчинення певних дій; 4) стягнення з відповідача коштів; 5) тимчасову заборону (зупинення) окремих видів або всієї діяльності об'єднання громадян; 6) примусовий розпуск (ліквідацію) об'єднання громадян; 7) примусове видворення іноземця чи особи без громадянства за межі України; 8) визнання наявності чи відсутності компетенції (повноважень) суб'єкта владних повноважень.

Суд може прийняти іншу постанову, яка б гарантувала дотримання і захист прав, свобод, інтересів людини та громадянина, інших суб'єктів у сфері публічно-правових відносин від порушень із боку суб'єктів владних повноважень [2].

Крім того, Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення окремих положень адміністративного судочинства» від 17 листопада 2011 р. № 4054 ч. 2 ст. 162 КАСУ доповнено абз. 11 такого змісту: «Суд за адміністративним позовом суб'єкта владних повноважень може прийняти іншу постанову у випадках, встановлених законом» [8].

Повноваження – офіційно надане кому-небудь право певної діяльності, ведення справ. У теорії держави і права повноваження – засіб впливу суб'єкта на правову поведінку об'єктів [9].

З огляду на визначення понять «повноваження», «компетенція» та «юрисдикція», є підстави вважати, що юрисдикція є широким поняттям, яке охоплює комплекс інших понять. Зокрема, юрисдикція визначає компетенцію суб'єкта. Водночас компетенція вже визначає повноваження відповідного суб'єкта, які йому надаються як засіб впливу на правову поведінку об'єктів.

У п. п. 10.2 та 10.3 постанови Пленум ВАСУ від 20 травня 2013 р. № 7 «Про судові рішення в адміністративній справі» роз'яснено: зі змісту ст. 162 КАСУ випливає, що в разі задоволення позову про визнання протиправним рішення суб'єкта владних повноважень чи його окремих положень суд повинен зазначити це в судовому рішенні й одночасно застосувати один із встановлених законом способів захисту порушеного права позивача: про скасування або визнання нечинними рішення чи окремих його положень; у разі визнання судом неправомірними дій чи бездіяльності відповідача суд може зобов'язати його вчинити чи утриматися від вчинення певних дій у спосіб, визначений чинним законодавством, яким може бути захищено/відновлено порушене право. Суд може ухвалити постанову про зобов'язання відповідача прийняти рішення певного змісту, за винятком випадків, коли суб'єкт владних повноважень під час адміністративних процедур відповідно до закону приймає рішення на основі адміністративного розсуду [10].

Враховуючи повноваження адміністративного суду, закріплені в нормах КАСУ, встановлений процесуальним законодавством порядок вирішення спорів, що виникають із публічно-правових відносин, передбачає достатньо широкі гарантії захисту та поновлення прав, свобод та інтересів особи. Дані повноваження надаються суду в разі вирішення справ, в яких відповідачами є як одноособові, так і колегіальні суб'єкти, що наділені владними управлінськими функціями.

З посиланням на постанову Верховного Суду України від 5 грудня 2006 р. № 06/97/21–527во06, в якій зазначено, що суд не може підняти державний орган, рішення якого оскаржується, приймаючи замість рішення, яке визнається протиправним, інше рішення, яке б відповідало закону, та давати вказівки, які б свідчили про вирішення питань, які належать до компетенції такого суб'єкта владних повноважень [11], окремі суди (судді) відмовляють у задоволенні позовів, які містять вимогу про зобов'язання суб'єкта владних повноважень прийняти конкретне рішення. Особливо часто суди доходять висновку, що такий спосіб судового захисту не належить до повноважень адміністративного суду в справах, де відповідачами є такі колегіальні суб'єкти публічної адміністрації, як Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Вища рада правосуддя, Вища кваліфікаційна комісія суддів України,

Центральна виборча комісія та інші виборчі комісії, представницькі органи місцевого самоврядування – сільські, селищні, міські ради, а також обласні та районні ради тощо. Водночас, відмовляючи особі в задоволенні таких позовних вимог, суди мотивують свої рішення наявністю дискреційних повноважень у колегіального органу публічної влади.

Однак варто звернути увагу на те, що адміністративний суд наділений повноваженнями щодо зобов'язання відповідача прийняти рішення і це прямо передбачено в п. 3 ч. 2 ст. 162 КАСУ.

Крім того, останні законодавчі зміни щодо судоустрою і статусу суддів у законах, що містять норми матеріального права, викликають побоювання в експертів щодо звуження повноважень адміністративних судів, зокрема й під час вирішення справ, відповідачами в яких є такі колегіальні суб'єкти публічної адміністрації, як Вища рада правосуддя та Вища кваліфікаційна комісія суддів України.

Наприклад, ч. 21 ст. 79 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 р. № 1402–VIII встановлює, що рішення Вищої ради правосуддя про відмову у внесенні президентові України подання про призначення судді на посаду може бути оскаржене та скасоване виключно на таких підставах: 1) склад Вищої ради правосуддя, який ухвалив відповідне рішення, не мав повноважень його ухвалювати; 2) рішення не підписано членом Вищої ради правосуддя, який брав участь у його ухваленні; 3) рішення не містить посилання на визначені законом підстави відмови у внесенні президентові України подання про призначення судді на посаду або мотивів, з яких Вища рада правосуддя прийшла до відповідних висновків.

Також ч. 3 ст. 88 зазначеного Закону передбачає, що рішення Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, ухвалене за результатами проведення кваліфікаційного оцінювання, може бути оскаржене та скасоване виключно на таких підставах: 1) склад членів Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, який провів кваліфікаційне оцінювання, не мав повноважень його проводити; 2) рішення не підписано будь-ким зі складу членів Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, який провів кваліфікаційне оцінювання; 3) суддя (кандидат на посаду судді) не був належним чином повідомлений про проведення кваліфікаційного оцінювання – якщо було ухвалено рішення про непідтвердження здатності судді (кандидата на посаду судді) здійснювати правосуддя у відповідному суді через неявку для проходження кваліфікаційного оцінювання; 4) рішення не містить посилання на визначені законом підстави його ухвалення або мотиви, з яких Комісія дійшла відповідних висновків [12].

Зазначені обмеження щодо оскаржень і скасування рішень Вищої ради правосуддя містяться і в Законі України «Про Вищу раду правосуддя» від 21 грудня 2016 р. № 1798–VIII [13].

Вважаємо, що положення норм матеріального права, які містяться в нових законах України «Про судоустрій і статус суддів» і «Про Вищу раду правосуддя» щодо оскарження рішень відповідних колегіальних органів унеможливають повний і всебічний розгляд таких справ.

Водночас КАСУ, зокрема й ст. 171–1 цього Кодексу, яка визначає особливості провадження у справах щодо оскарження актів, дій чи бездіяльності Верховної Ради України, президента України, Вищої ради правосуддя, Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії прокурорів, передбачає широкі повноваження суду і не містить жодних обмежень щодо оскарження та скасування актів Вищої ради правосуддя та Вищої кваліфікаційної комісії суддів України.

Тобто норми КАСУ, а саме ст. 2, 17, 162, 171–1, наділяють ВАСУ повноваженнями щодо перегляду всіх рішень Вищої ради правосуддя та Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, без будь-яких обмежень. Враховуючи зміни в законодавстві, можемо констатувати, що нові норми матеріального права не узгоджуються із процесуальними нормами, які застосовувалися адміністративними судами понад 10 років.

Конституційний Суд України (далі – КСУ) у Рішенні в справі за конституційним зверненням громадян Р.М. Проценка, П.П. Ярошенка та інших щодо офіційного тлумачення ст. ст. 55, 64, 124 Конституції України (справа за зверненнями жителів міста Жовті Води)

від 25 грудня 1997 р. № 9-зп зазначив, що ч. 1 ст. 55 Конституції України треба розуміти так, що кожному гарантується захист прав і свобод судовим порядком. Суд не може відмовити в правосудді, якщо громадянин України, іноземець, особа без громадянства вважають, що їхні права і свободи порушені або порушуються, створено або створюються перешкоди для їх реалізації або мають місце інші ущемлення прав і свобод. Відмова суду в прийнятті позовних та інших заяв, скарг, оформлених відповідно до чинного законодавства, є порушенням права на судовий захист, яке згідно зі ст. 64 Конституції України не може бути обмежене [14].

Відповідно до ч. 1 ст. 55 Конституції України, кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. У ч. 1 ст. 64 Основного закону України закріплено, що конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України [3].

КСУ в названому Рішенні зауважує, що відмова суду в прийнятті позовних та інших заяв чи скарг, які відповідають встановленим законом вимогам, є порушенням права на судовий захист, яке відповідно до ст. 64 Конституції України не може бути обмежене [14]. В іншому Рішенні КСУ зазначає, що правосуддя по своїй суті визнається таким лише за умови, що воно відповідає вимогам справедливості та забезпечує ефективне поновлення в правах (п. 9 мотивувальної частини Рішення КСУ від 30 січня 2003 р. №3-рп/2003) [15].

Встановлюючи перепони щодо оскарження рішень окремих колегіальних суб'єктів публічної адміністрації, є підстави вважати, що законодавцем звужено раніше встановлені КАСУ повноваження адміністративного суду. Зокрема, унеможливлено повноцінне виконання ним завдань судочинства, визначених у ст. ст. 2, 17, 162, 171–1 цього Кодексу.

М.Д. Савенко зауважує, що під час визначення компетенції адміністративних судів не можна встановлювати як умову звернення до суду «у випадках, передбачених законом». Конституція України встановила право кожного оскаржити в суді рішення, дії чи бездіяльність органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб (ч. 2 ст. 55) і не допускає можливості обмеження цього права законом [16, с. 34].

З огляду на зазначені вище рішення КСУ, напрацьовану судову практику та висновки експертів у галузі адміністративного права і процесу, вважаємо, що закріплення в законодавстві України, зокрема й у нових процесуальних кодексах, які мають бути ухвалені парламентом у зв'язку із запровадженням судової реформи 2 червня 2016 р., положень із формулюваннями, які б встановлювали такі умови звернення до суду, є кроком назад у вітчизняній судово-правовій сфері.

Висновки. Отже, ключовим для розуміння сутності адміністративного судочинства є питання повноважності адміністративного суду та наявності способів судового захисту особи від порушень органів влади та їх посадових і службових осіб. Водночас важливим елементом ефективного судового захисту у сфері публічно-правових відносин є закріплення на законодавчому рівні гарантій відновлення порушеного права особи. Можемо констатувати, що чинні норми матеріального права, які регулюють питання оскарження рішень таких колегіальних суб'єктів публічної адміністрації, як Вища кваліфікаційна комісія суддів України та Вища рада правосуддя, не узгоджуються з нормами КАСУ щодо повноважень адміністративних судів під час розгляду та вирішення таких справ. На нашу думку, дані норми звужують встановлені КАСУ повноваження адміністративного суду й обмежують процесуальні права і гарантії особи, зменшують доступність до судового захисту, ставлять у нерівне становище відповідних учасників публічно-правових відносин. Обмеження процесуальних прав на звернення до адміністративного суду є таким, що перекреслює попередні досягнення в області захисту прав людини, а тому є неприйнятним. Сподіваємося, що через звернення до КСУ у порядку ч. 5 ст. 9 КАСУ відповідні перепони щодо оскарження рішень вказаних колегіальних суб'єктів публічної адміністрації будуть подолані або виправлені парламентом у законодавчих змінах до актів, які визначають порядок здійснення адміністративного судочинства.

Список використаних джерел:

1. Про судоустрій України : Закон України від 7 лютого 2002 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ligazakon.ua>.
2. Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 р. № 2747–IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ligazakon.ua>.
3. Конституція України : від 28 червня 1996 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ligazakon.ua>.
4. Компетенція [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://uk.wikipedia.org/wiki/Компетенція>.
5. Юрисдикція [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://uk.wikipedia.org/wiki/Юрисдикція>.
6. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 7 липня 2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0015760-13>.
7. Смокович М.І. Визначення юрисдикції адміністративних судів та розмежування судових юрисдикцій : [монографія] / М.І. Смокович. – К. : Юрінком-Інтер, 2012. – С. 39.
8. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення окремих положень адміністративного судочинства : Закон України від 17 листопада 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ligazakon.ua>.
9. Повноваження [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://uk.wikipedia.org/wiki/Повноваження>.
10. Про судові рішення в адміністративній справі : постанова Пленуму Вищого адміністративного суду України від 20 травня 2013 р. № 7 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/v0007760-13>.
11. Постанова Верховного Суду України від 5 грудня 2006 р. № 21–527во06 // Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/425294>.
12. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 2 червня 2016 р. № 1402–VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ligazakon.ua>.
13. Про Вищу раду правосуддя : Закон України від 21 грудня 2016 р. № 1798–VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ligazakon.ua>.
14. Рішення Конституційного Суду України від 25 грудня 1997 р. №9-зп у справі за конституційним зверненням громадян Р.М. Проценка, П.П. Ярошенка та інших щодо офіційного тлумачення ст. ст. 55, 64, 124 Конституції України (справа за зверненнями жителів міста Жовті Води) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-97>.
15. Рішення Конституційного Суду України від 30 січня 2003 р. № 3-рп/2003 у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень ч. 3 ст. 120, ч. 6 ст. 234, ч. 3 ст. 236 Кримінально-процесуального кодексу України (справа про розгляд судом окремих постанов слідчого і прокурора) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-03>.
16. Савенко М.Д. Питання компетенції адміністративних судів / М.Д. Савенко // Наукові записки. – Том 21: Юридичні науки – К : Національний університет «Києво-Могилянська академія», 2003. – С. 30–36.

ФІНАНСОВЕ ПРАВО

БОЛОТОВА Г. Д.,
молодший науковий співробітник
(Інститут економіко-правових
досліджень
Національної академії наук України)

УДК 346.1

**ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ІНВЕСТИЦІЙНОЇ ПРИВАБЛИВОСТІ УКРАЇНИ**

Розглянуто проблемні аспекти правового забезпечення інвестиційної привабливості України. Обґрунтована необхідність доопрацювання низки проєктів нормативно-правових актів, що містять положення щодо поліпшення інвестиційного клімату в Україні та захисту прав інвесторів.

Ключові слова: іноземна інвестиція, іноземний інвестор, інвестиційний клімат, інвестиційна привабливість, стимулювання інвестиційної діяльності.

Рассмотрены проблемные аспекты правового обеспечения инвестиционной привлекательности Украины. Обоснована необходимость доработок ряда проєктов нормативно-правовых актов, содержащих положения по улучшению инвестиционного климата в Украине и защите прав инвесторов.

Ключевые слова: иностранная инвестиция, инвестор, инвестиционный климат, инвестиционная привлекательность, стимулирования инвестиционной деятельности.

The problem aspects of legal support for Ukraine's investment attractiveness are considered. The necessity of finalizing a number of draft normative legal acts containing provisions for improving the investment climate in Ukraine and protecting the rights of investors is substantiated.

Key words: foreign investment, investor, investment climate, investment attractiveness, stimulation of investment activity.

Вступ. Залучення інвестицій є одним із ключових факторів, який може забезпечити зростання економіки України упродовж найближчих років. За статистичними даними, рівень інвестицій в Україні в основний капітал за другий квартал 2017 р. становив 15,4% від ВВП, що вище, ніж загалом за 2016 р. (15,1%) і за 2015 р. (13%) [1]. Це вказує на висхідну тенденцію. Однак рівень, необхідний для забезпечення економічного зростання, фінансові аналітики оцінюють не менше ніж в 20-25% від ВВП щорічно. Тобто нинішній рівень залучення інвестицій є недостатнім для забезпечення сталого розвитку. Найбільш перспективними галузями для інвестування упродовж найближчих двох років визнаються сільське господарство, інфраструктура та енергетика – сектори, в яких Україна володіє глобальною конкурентною перевагою та розвитку яких вона потребує для забезпечення довгострокової економічної стійкості. Державі варто створити необхідні умови для інвесторів, в першу чергу, гарантувати захист інвестицій, відсутність корупції, справедливий судову систему.

Дослідженню проблемних аспектів правового забезпечення інвестиційної привабливості України приділяли увагу багато вчених-правників: О.Р. Зельдіна [2], М.М. Чернуха [3], І.І. Павленко [4], В.В. Кудрявцева [5], С.О. Ішук [6], І.С. Герасименко [7] та інші. Однак нині ще не розроблена загальна стратегія інвестиційного розвитку з чітким механізмом реалізації на державному та місцевому рівнях. Законодавство в сфері залучення інвестицій розвивається швидкими темпами, водночас нормативно-правовій базі не вистачає системності. Окремі питання правового забезпечення інвестиційної привабливості не дістали належного висвітлення (зокрема, взаємини держави і суб'єктів господарювання щодо захисту прав останніх, проблеми альтернативного вирішення спорів тощо) та потребують подальшого детального розвитку та вдосконалення.

Постановка завдання. Метою дослідження є виявлення окремих проблемних аспектів правового забезпечення інвестиційної привабливості України та пошук шляхів удосконалення їх регулювання.

Результати дослідження. Зниження інвестиційної активності зарубіжних інвесторів протягом останніх років утворилося завдяки несприятливому інвестиційному клімату, який сформувався під впливом ряду чинників, серед яких: воєнні дії на сході країни, серйозна політична і економічна криза, високий рівень корупції, бюрократія, непрозорість ведення бізнесу та недосконалість законодавчих актів щодо питань залучення іноземних інвестицій. Україна ще далека від того, щоб умови в країні були прийнятними для інвесторів. Доки інформаційний простір переповнений повідомленнями про рейдерські захоплення зі зброєю або шляхом переоформлення та підробки документів на власність, країна не викликатиме довіри та розуміння зовнішніх інвесторів. Серед головних проблем правового регулювання залучення інвестицій зарубіжні експерти називають:

- відсутність доступу до землі сільськогосподарського призначення. Іноземні інвестори обмежені у праві володіння, а відсутність уніфікованої реєстраційної системи землі та нерухомості створює додаткові перешкоди;

- нечітке визначення обсягу «стратегічних» секторів, що закриті для іноземних інвестицій або підлягають процедурам авторизації, збільшує правову непевність та утримує іноземні компанії від діяльності в Україні;

- наявність додаткових перешкод прямим іноземним інвестиціям, що створюють довготривалі юридичні процеси з корупційною складовою частиною. Корупція вважається однією з головних проблем сучасності, яка здійснює негативний вплив на економічне зростання та інвестиційну привабливість держави. Формування та реалізація ефективної антикорупційної політики мають сприяти створенню іміджу України як держави, що активно протидіє корупційним проявам як у публічному, так і у приватному секторі.

Незважаючи на наявність вищезазначених обставин, Україна проводить реформи, спрямовані на покращення ситуації в країні. Здійснюється дерегуляція, реформа судів, правоохоронної системи, лібералізуються валютні обмеження. За останні 5 років у рейтингу Doing Business Україна зі 142-го місця піднялася на 83-тє, що свідчить про поліпшення бізнес-клімату. В Україні створюються умови для залучення інвестицій. Зокрема, наприкінці 2016 р. було створено створено Офіс підтримки і супроводу інвестицій (UkraineInvest). Метою його роботи заявлено збільшення обсягів прямих іноземних інвестицій в Україну шляхом взаємодії з інвесторами, які прагнуть вийти на український ринок. Офіс має співпрацювати з Міністерством економіки, Міністерством фінансів, МЗС, торговими представництвами, Американською торговою палатою, Європейською Бізнес Асоціацією, посольствами.

Нині для забезпечення сталого економічного зростання в Україні має вирішальне значення регіональний розвиток. Тому окремі кроки уряду зроблені в напрямі підвищення інвестиційної привабливості регіонів. Так, у 2017 р. представництво Офісу залучення та підтримки інвестицій відкрили на Західній Україні. На базі цього представництва надаватимуться послуги інвесторам у семи областях. Ця установа допомагатиме на місцях у підготовці регіональних інвестиційних програм та продуктів для залучення прямих іноземних інвестицій.

Із метою стимулювання сталого розвитку регіонів законодавцем було децентралізовано порядок прийняття рішень щодо інвестування та удосконалено механізм державної підтримки інвестиційних проектів (Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про інвестиційну діяльність» щодо державних інвестиційних проектів» від 23 березня 2017 р. № 1981–VIII). Так, у законодавство поряд із поняттям «державне інвестування» було введено поняття «місцеве інвестування». Згідно з п. 2 цього Закону, інвестиційна діяльність провадиться, зокрема, і на основі місцевого інвестування, що здійснюється органами місцевого самоврядування за рахунок коштів місцевих бюджетів, позичкових коштів, а також комунальними підприємствами та установами за рахунок власних і позичкових коштів. При цьому місцеве інвестування та підтримка реалізації інвестиційних проектів за рахунок коштів місцевого бюджету та/або кредитів (позик), залучених під місцеві гарантії, здійснюються в порядку, встановленому органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування відповідно до вимог бюджетного законодавства. Крім того, законодавчо уточнено правовий статус інвестицій, зокрема встановлено, що місцеве інвестування в об'єкти приватної власності здійснюється за умови закріплення в комунальній власності частки у статутному капіталі юридичної особи, яка отримує таке інвестування за рахунок бюджетних коштів, залежно від обсягу вкладених інвестицій [8].

Протягом останніх двох років запрацювало нове законодавство, націлене на спрощення процедур реєстрації бізнесу та очищення державних закупівель. Україна створила комплексну законодавчу базу регулювання державних закупівель. Це законодавство було розроблене в рамках Угоди про асоціацію ЄС–Україна, побудовано на положеннях директив ЄС щодо закупівель та спрямоване на уніфікацію та спрощення державних закупівель в Україні. Державні закупівлі відкриті на рівних засадах як іноземним, так і вітчизняним суб'єктам господарської діяльності.

Зазначимо, що активний розвиток законодавства у сфері інвестиційних відносин протягом останніх років призвів до значного збільшення нормативно-правового масиву. Разом із тим посилилася його нестабільність, виявилися суттєві недоліки законодавства. Однак нині проблеми на практиці створюють не тільки норми чинних законів та підзаконних актів. Ускладнити середовище ведення бізнесу, створити тиск на вітчизняних та іноземних інвесторів здатні і нові законопроекти. Формування неякісного законодавства становить небезпеку погіршення інвестиційної привабливості України загалом. Тому не лише звернемо увагу на покращення, але й спробуємо проаналізувати ризики, які можуть нести окремі законопроекти, спрямовані нібито на поліпшення інвестиційного клімату.

Наголосимо, що правосуддя та наявність стабільних правил у сфері господарювання виступає системним фактором для зростання інвестицій. Між тим, паралельно з реформуванням судової системи, відбуваються зміни в інших видах недержавної юрисдикційної діяльності, зокрема йдеться про третейські суди. Так, на розгляді у Верховній Раді України знаходиться законопроект № 6540 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо поліпшення інвестиційного клімату в Україні». Проте, на думку експертів, цей законопроект у частині розширення повноважень третейських судів розглядати господарські спори створює системні ризики зловживань і порушень прав суб'єктів господарювання [9].

Як відомо, третейські суди не входять до складу судової системи України, проте рішення третейського суду мають юридичну силу і можуть виконуватися органами державної виконавчої служби у порядку, встановленому законом. Крім того, рішення третейських судів не підлягають апеляційному чи касаційному перегляду. Вони підлягають лише обмеженому судовому контролю з питань дотримання належної правової процедури та наявності повноважень третейського суду. У 2009 р. було обмежено коло спорів, що можуть бути предметом третейського розгляду. Причиною цього стали численні зловживання з боку недобросовісних третейських судів та суддів. Зокрема, такі третейські органи використовувалися як знаряддя рейдерства, незаконного захоплення контролю над бізнесом чи активами суб'єктів господарювання інших осіб та легалізації незаконних угод тощо. П. 27 вищезазначеного законопроекту фактично пропонується повернути можливість реалізовувати незаконні схе-

ми через третейські суди поза ефективним контролем судової системи України. Повертаючи усім без винятку третейським судам надзвичайно широкі повноваження, цей законопроект не передбачає додаткового контролю за діяльністю дискредитованих третейських судів або механізмів притягнення до відповідальності за несправедливі рішення, або запобіжників для штучних «спорів», які використовуються для визнання фактів або легалізації правочинів в обхід встановлених законом процедур. Таке радикальне розширення повноважень третейських судів, за відсутності реальних механізмів забезпечення від зловживань, призведе до погіршення стану захисту прав учасників господарських правовідносин.

Варто підкреслити, що цей законопроект не враховує положень нової редакції Господарського процесуального кодексу України, прийнятого Верховною Радою України 3 жовтня 2017 р. Так, не враховані положення ч.ч. 1 та 2 ст. 23 щодо неможливості розгляду третейськими судами певних видів господарських спорів, зокрема, корпоративних спорів, спорів про державну реєстрацію або облік прав на нерухоме майно, прав інтелектуальної власності, прав на цінні папери, а також спорів, що виникають у разі укладання, зміни, розірвання та виконання договорів про державні закупівлі.

Отже, вищезазначене положення законопроекту несе значну загрозу господарському правому порядку в економіці, а його ухвалення буде сприяти не покращенню, а погіршенню інвестиційної привабливості України.

У парламенті зареєстровано проект закону № 6303 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо захисту інвесторів від зловживань на ринках капіталу» [10]. Цей законопроект також, на думку правників, має ряд суттєвих недоліків. У ньому пропонується розширити повноваження Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку (далі – НКЦПФР) та внести ряд змін до законів України «Про державне регулювання ринку цінних паперів в Україні», «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності», «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності», «Про цінні папери та фондовий ринок» та деяких інших законодавчих актів. Не проводячи детального аналізу цього законопроекту, зупинимось лише на його окремих спірних моментах.

По-перше, викликає заперечення положення, яким доповнюється Закон України «Про державне регулювання ринку цінних паперів в Україні»: «Рішення Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку не підлягають державній реєстрації Міністерством юстиції України» (абз. 5 ст. 81). Проте, з огляду на положення абз. 3 цієї статті, акти НКЦПФР нормативного характеру видаються у формі рішень. У свою чергу, реєстрація нормативно-правових актів запроваджена, зокрема, з метою забезпечення охорони прав, свобод і законних інтересів громадян, підприємств, установ та організацій. Таким чином, скасування державної реєстрації нормативно-правових актів НКЦПФР негативно вплине на рівень захисту прав та свобод учасників фондового ринку. Видається, нормативно-правові акти НКЦПФР мають підлягати державній реєстрації.

По-друге, є спірним положення ч. 1 нової ст. 152 Закону України «Про державне регулювання ринку цінних паперів»: «Голова, члени Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку та інші службовці Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку, залучені експерти не несуть відповідальності за будь-які дії або бездіяльність, пов'язані з виконанням завдань та повноважень Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку, якщо вони діяли на підставі, у межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України». На нашу думку, попри нібито «безпечний», на перший погляд, зміст цього положення, вбачається спроба якимось чином вивести з-під зони відповідальності посадових і службових осіб цього органу державного нагляду. Таке положення суперечить ст. 56 Конституції України, згідно з якою посадові та службові особи під час здійснення своїх повноважень несуть відповідальність за свої незаконні рішення, дії та бездіяльність.

Окрім вищезазначеного законопроекту, у парламенті на розгляді перебуває законопроект № 3498 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо регульованих

ринків та деривативів)», що пропонує встановити для працівників НКЦПФР спеціальний статус, за яким вони не будуть визнаватися державними службовцями, а голова і члени НКЦПФР матимуть необмежені повноваження [11]. Фахівці в галузі права вже зазначили, що такі зміни істотно виходять за межі цілей проекту і є загрозою для системи державного управління, оскільки безконтрольність діяльності Комісії створює значні корупційні ризики [12]. Вбачається, що підвищення інституційної незалежності Комісії – важливе питання, але обраний шлях не є прийнятним.

Як зазначають правники, основним завданням для законодавця є не допускати ухвалення законів, які містять норми права, що можуть бути використані у корупційних цілях. Нині всі законодавчі акти мають бути ретельно перевірені на наявність корупційної складової частини [2, с. 15]. Це також має стосуватись законопроектів. Чимало законодавчих ініціатив мають низьку якість, що призводить або до їхнього провалу, або ж, у разі прийняття, створює проблеми всій країні.

Висновки. Зважаючи на вищезазначене, безумовно, пріоритетом для законодавця є модернізація законодавства з метою покращення інвестиційного іміджу країни. Водночас нині активна законотворча діяльність має несистемний характер. Отримати цілісну інформацію про недавні зміни в законодавстві та регулюванні, передбаченому значним нормативно-правовим масивом, а також про можливі зміни в майбутньому, складно і внутрішньому інвестору, а тим паче зовнішньому. Основними шляхами вирішення цих проблем можуть бути створення системи інституцій і механізмів, що полегшують діяльність інвесторів в Україні та здійснення скоординованої державної політики. Багато нормативних-правових актів найчастіше не виконують повною мірою своїх регулятивних функцій через заплутаність або розкиданість по різних документах. Нині існує багато розрізаних законопроектів, що стосуються сфери покращення інвестиційної привабливості України, окремі з них мають суттєві недоліки. Правове забезпечення інвестиційної привабливості України потребує якісного удосконалення. Перегляду та доопрацюванню підлягає низка проектів нормативно-правових актів, що містять положення щодо поліпшення інвестиційного клімату в Україні та спрямовані за захист прав інвесторів (зокрема законопроекти № 6303, 6540, 3498). Це зумовлює необхідність їх вдосконалення з урахуванням запропонованих зауважень. Загалом це сприятиме покращенню правового забезпечення інвестиційної привабливості країни та покращенню її економічного становища.

Список використаних джерел:

1. Державна служба статистики України. Інвестиційна діяльність в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.
2. Зельдіна О.Р. Інвестиційна привабливість України: проблеми та напрямки модернізації законодавства / О.Р. Зельдіна // Економіка та право. – 2017. – № 2 (47). – С. 12–18.
3. Чернуха М.М. Проблема недосконалості інвестиційного законодавства в Україні та шляхи її вирішення / М.М. Чернуха // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – 2013. – Вип. 59. – С. 166–169 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/dip_2013_59_29.
4. Застосування іноземного досвіду у вдосконаленні інвестиційного законодавства України / І.І. Павленко, К.О. Удовиця // Проблеми і перспективи розвитку підприємництва. – 2015. – № 3(1). – С. 93–97 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://nbuv.gov.ua/UJRN/ripgr_2015_3\(1\)_20](http://nbuv.gov.ua/UJRN/ripgr_2015_3(1)_20).
5. Кудрявцева В.В. Концептуальні засади кодифікації інвестиційного законодавства України / В.В. Кудрявцева // Державне будівництво та місцеве самоврядування. – 2009. – Вип. 17. – С. 175–185.
6. Іщук С.О. Правове забезпечення реалізації Інвестиційної реформи в Україні / С.О. Іщук // Економіка та право. – 2013. – № 2. – С. 11–15 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/еспр_2013_2_4.
7. Герасименко І.С. Організаційно-правове забезпечення державної політики зростання інвестиційного потенціалу регіонів України / І.С. Герасименко // Наукові праці [Чорно-

морського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»]. Сер. : Державне управління. – 2012. – Т. 194. – Вип. 182. – С. 81–84 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdu_2012_194_182_17.

8. Про внесення змін до Закону України «Про інвестиційну діяльність» щодо державних інвестиційних проектів – Закон України від 23 березня 2017 р. № 1981–VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1981-19>.

9. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо поліпшення інвестиційного клімату в Україні : Проект закону від 06.06.2017 р. № 6540 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61950.

10. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо захисту інвесторів від зловживань на ринках капітал: Проект закону від 06.04.2017 р. № 6303 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61521.

11. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо регульованих ринків та деривативів) : Проект закону від 20.11.2015 р. № 3498 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=57159.

12. Ринки цінних паперів: НКЦПФР може отримати надширокі повноваження [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://ligazakon.net/lawnews/doc/EN162492-rynok-tsinnnykh-paperyiv?role=ALL&type=ep#!liga>.

ДОРОШЕНКО Д. П.,
докторант
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 342.9

ЗУПИНЕННЯ ВИДАТКОВИХ ОПЕРАЦІЙ ЯК СПЕЦИФІЧНИЙ ЗАХІД ПОДАТКОВОГО ПРИМУСУ

Стаття присвячена дослідженню сутності такого заходу податкового примусу, як зупинення видаткових операцій. На основі проведеного аналізу автору вдалося встановити, що зупинення видаткових операцій є стимулювальним заходом податково-правового примусу, який безпосередньо спрямований не на стягнення податкового боргу, а на стимулювання платника податків забезпечити реалізацію контролюючими органами своїх повноважень щодо застосування інших заходів примусу.

Ключові слова: примус, податковий примус, заходи податкового примусу, стимул у податковому праві, зупинення видаткових операцій.

Статья посвящена исследованию сущности такой меры налогового принуждения, как приостановление расходных операций. На основе проведенного анализа автору удалось установить, что приостановление расходных операций является стимулирующей мерой налогово-правового принуждения, которая непосредственно направлена не на взыскание налогового долга, а на стимулирование налогоплательщика обеспечить реализацию контролирующими органами своих полномочий по применению других мер принуждения.

Ключевые слова: принуждение, налоговое принуждение, меры налогового принуждения, стимул в налоговом праве, приостановление расходных операций.

The article is devoted to the study of the nature of such event, tax enforcement as suspension of debit transactions. On the basis of the conducted analysis the author was able to establish that the suspension of debit transactions is a stimulating event tax-legal coercion, which are not directly aimed at the recovery of tax debt, and is aimed at stimulating the taxpayer to ensure the implementation of the Supervisory authorities of their authority to impose other coercive measures.

Key words: enforcement, tax enforcement, tax enforcement measures, incentive in the tax law, suspension of debit transactions.

Вступ. У Податковому кодексі України (далі – ПК України) [1] закріплено низку заходів примусу, застосування яких завжди пов'язане з обмеженням прав платників податків. Разом із цим, незважаючи на проведення численних наукових досліджень примусу в податковому праві, й досі відсутнє цілісне уявлення про поняття й сутність останнього. Крім цього, нині в науці податкового права усталеними є підходи до поділу заходів податкового примусу на три групи: забезпечувальні, стягнення податкового збору (правопоновлення), відповідальність; а також на дві групи: правопоновлювальні та каральні. При цьому науковці по-різному зараховують той чи інший захід примусу до певної групи, тобто спостерігається відсутність цілісного, єдиного бачення системи заходів примусу у сфері оподаткування, що є безумовним недоліком, позаяк без цього неможливі ефективна реалізація та вдосконален-

ня податкового законодавства України. Така проблема має місце й із таким заходом податкового примусу, як зупинення видаткових операцій, позаяк науковці вважають, що цей захід є видом арешту майна, тоді як ми переконані, що цей захід є специфічним і відмінним від арешту майна.

Окремих проблемам податкового примусу присвячені дисертаційні роботи й монографічні дослідження, наприклад, таких науковців, як Н.А. Саттарова [2], Ю.О. Ровинський [3], О.М. Дуванський [4], А.М. Тимченко [5] та ін. Незважаючи на особливий науково-практичний інтерес, учені досить однобічно висловлюються щодо класифікації заходів примусу, не виокремлюючи особливостей деяких із них.

Постановка завдання. Метою статті є доведення необхідності виокремлення як специфічного заходу податково-правового примусу – зупинення видаткових операцій.

Результати дослідження. Заходи податково-правового примусу вирізняються в системі державно-правового примусу у сфері оподаткування тим, що їх застосування спрямоване на погашення податкової заборгованості. Проте за своєю спрямованістю все ж вони є неоднорідними. Так, за спрямованістю негативного впливу ми їх класифікуємо на (1) обтяжуючі (майнові), які безпосередньо спрямовані на зменшення майнового капіталу платника податків, (2) стимулювальні: (а) зупинення видаткових операцій (ст. ст. 89.4, 91.4 ПК України); (б) арешт коштів та інших цінностей, що знаходяться в банку (ст. ст. 20.1.32 і 20.1.33 ПК України).

Традиційно стимул у податковому праві пов'язується з податковими пільгами, заохоченнями, імунітетом. Податковий стимул є складним явищем, що уособлює способи впливу за допомогою норм права на платників податків з метою спонукати їх до правомірних дій як у сфері оподаткування, так і в інших сферах життєдіяльності (економічній, виробничій, інвестиційній, соціальній тощо) [6, с. 20].

Призначення правових стимулів полягає не стільки в тому, щоб запобігти можливості вчинення правопорушень (злочинів і проступків), скільки в тому, щоб викликати мотивацію, спрямовану на ефективну правову поведінку та високий результат дій.

Правовий стимул у податковому праві – це складне правове явище, виражене у вигляді особливого способу взаємозв'язку норм права, що регулюють здійснення податкового контролю, надання податкових пільг, норм, що закріплюють науково обґрунтований податковий тягар, спосіб створення правового режиму, спонукають до активної позитивної діяльності в інтересах самого індивіда, суспільства та держави [7, с. 140].

Варто зауважити, що будь-який примус уже за своєю сутністю є стимулом до дії, позаяк примус за своєю сутністю й направленістю спонукає платника вчинити як належить – виконати свій податковий обов'язок перед державою. Тому виокремлення як окремого виду заходів податково-правового примусу стимулювальних заходів має під собою цілком повноцінну ідею.

Стимулювальні заходи податково-правового примусу безпосередньо спрямовані не на стягнення податкового боргу, а на стимулювання платника податків забезпечити реалізацію податковими органами своїх повноважень щодо застосування інших заходів примусу. Уважаємо, що стимулювальні заходи в податковому праві є схожими за цільовим призначенням на заходи забезпечення позову в цивільному процесі. Так, забезпечення позову – це сукупність процесуальних дій, які гарантують виконання рішення суду в разі задоволення позовних вимог. Заходи забезпечення позову мають тимчасовий характер і діють до виконання рішення суду, яким закінчується розгляд справи по суті. Види забезпечення позову передбачені ст. 152 Цивільного процесуального кодексу України. Так, позов забезпечується: 1) накладенням арешту на майно або кошти, що належать відповідачеві й знаходяться в нього або в інших осіб; 2) заборонаю вчиняти певні дії; 3) установленням обов'язку вчинити певні дії; 4) заборонаю іншим особам здійснювати платежі або передавати майно відповідачеві чи виконувати щодо нього інші зобов'язання; 5) зупиненням продажу арештованого майна, якщо подано позов про звільнення майна з-під арешту; 6) зупиненням стягнення на підставі виконавчого документа, який оскаржується боржником у судовому порядку; 7) передачею речі, яка є предметом спору, на зберігання іншим особам. У разі необхідності

судом можуть бути застосовані інші види забезпечення позову. Суд може застосувати кілька видів забезпечення позову.

Умовою застосування заходів щодо забезпечення позову є достатньо обґрунтоване припущення, що майно (в тому числі грошові суми, цінні папери тощо), яке є у відповідача на момент висунення позову до нього, може зникнути, зменшитися за кількістю або погіршитися за якістю на момент виконання рішення. Указаний інститут є елементом права на судовий захист і спрямований на те, щоб не допустити незворотності певних наслідків відповідних дій щодо відновлення порушеного права. Він зарахований до механізму захисту прав і свобод людини, зокрема, в судовому порядку, є гарантією їх захисту й відновлення, а отже, елементом правосуддя. Забезпечення позову стосується всіх стадій судового провадження (підготовка, призначення, розгляд справи, виконання рішення) і є складником комплексу заходів, спрямованих на охорону публічно-правового та матеріально-правового інтересу в адміністративному судочинстві, а також однією з гарантій реального виконання можливого позитивного для людини рішення, оскільки дає можливість суду до ухвалення постанови в адміністративній справі вжити заходів щодо забезпечення реалізації позовних вимог. Застосування інституту забезпечення позову не повинно мати винятків щодо актів, дій чи бездіяльності окремих суб'єктів – учасників судового процесу, адже: 1) воно є дискреційним правом суду, а не його обов'язком, яке він реалізує залежно від обставин справи; 2) воно є елементом судового захисту; 3) цей інститут широко застосовується судами Європи.

Стимулювальні заходи податково-правового примусу можуть застосовуватися під час створення платниками податків перешкод у реалізації контролюючими органами законних повноважень задля припинення вчинення таких дій, тобто, як і заходи забезпечення позову в цивільному процесі, вони направлені на уникнення перешкод/запобігання перешкодам, які можуть виникнути під час здійснення контролюючими органами своїх безпосередніх повноважень зі стягнення податкової заборгованості.

Наприклад, якщо платник податків не допускає податкового керуючого для здійснення опису майна такого платника податків у податкову заставу та/або не подає документів, необхідних для такого опису, податковий керуючий складає акт відмови платника податків від опису майна в податкову заставу. Контролюючий орган звертається до суду щодо зупинення видаткових операцій на рахунках платника податків, заборону відчуження таким платником податків майна та зобов'язання такого платника податків допустити податкового керуючого для опису майна в податкову заставу. Зупинення видаткових операцій на рахунках платника податків і заборона відчуження таким платником податків майна діють до дня складення акта опису майна платника податків у податкову заставу податковим керуючим або акта про відсутність майна, що може бути описано в податкову заставу, або погашення податкового боргу в повному обсязі. Податковий керуючий не пізніше робочого дня, що настає за днем складення цих актів, зобов'язаний надіслати банкам, іншим фінансовим установам, а також платнику податків рішення про складення актів, яке є підставою для поновлення видаткових операцій і скасування заборони на відчуження майна (ст. 89.4 ПК України).

Якщо платник податків, що має податковий борг, перешкоджає виконанню податковим керуючим повноважень, визначених цим Кодексом, такий податковий керуючий складає акт про перешкоджання платником податків виконанню таких повноважень у порядку та за формою, що встановлюються центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування й реалізує державну податкову та митну політику. Контролюючий орган звертається до суду щодо зупинення видаткових операцій на рахунках платника податків і зобов'язання такого платника податків виконати законні вимоги податкового керуючого, передбачені цим Кодексом. Строк, на який можуть бути зупинені видаткові операції, визначається судом, але не більше ніж два місяці. Зупинення видаткових операцій на рахунках платника податків може бути достроково скасовано за рішенням податкового керуючого або суду (ст. 91.4 ПК України).

Відповідно до ст. 20.1.33 ПК України, контролюючий орган має право звертатися до суду щодо накладення арешту на кошти й інші цінності, що знаходяться в банку платника

податків, який має податковий борг, якщо в такого платника податків (1) відсутнє майно, та/або (2) його балансова вартість менша за суму податкового боргу, та/або (3) таке майно не може бути джерелом погашення податкового боргу. Контролюючий орган, згідно зі ст. 20.1.32 ПК України, має право звертатися до суду, якщо платник податків перешкоджає виконанню податковим керуючим повноважень щодо зупинення видаткових операцій на рахунках платника податків шляхом накладення арешту на цінні папери та/або кошти й інші цінності такого платника податків, що знаходяться в банку (крім операцій із видачі заробітної плати і сплати податків, зборів, єдиного внеску, а також визначених контролюючим органом грошових зобов'язань платника податків, погашення податкового боргу), та зобов'язання такого платника податків виконати законні вимоги податкового керуючого.

Висновки. Отже, зупинення видаткових операцій є стимулювальним заходом податково-правового примусу, який безпосередньо спрямований не на стягнення податкового боргу, а на стимулювання платника податків забезпечити реалізацію контролюючими органами своїх повноважень щодо застосування інших заходів примусу. Тобто під час створення платниками податків перешкод у реалізації контролюючими органами законних повноважень можуть бути застосовані стимулювальні заходи податково-правового примусу задля припинення створення платником податків таких перешкод.

Список використаних джерел:

1. Податковий кодекс України : Закон України від 02.12.2010 № 2755-VI // Відом. Верхов. Ради України. – 2011. – № № 13, 13–14, 15–16, 17. – Ст. 112.
2. Саттарова Н.А. Принуждение в финансовом праве : дисс. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.14 / Н.А. Саттарова ; Всерос. гос. налог. акад. – М., 2006. – 493 с.
3. Ровинський Ю.О. Державний примус у системі фінансового права України : [моногр.] / Ю.О. Ровинський ; Класич. приватний ун-т. – Запоріжжя, 2011. – 404 с.
4. Дуванський О.М. Примусові заходи, пов'язані з невиконанням обов'язку зі сплати податків і зборів : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 / О.М. Дуванський ; НУ «Юрид. акад. ім. Ярослава Мудрого». – Х., 2012. – 206 с.
5. Тимченко А.М. Види примусових заходів у податковому праві : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 / А.М. Тимченко ; Нац. ун-т держ. податк. служби України. – Ірпінь, 2011. – 210 с.
6. Лайченкова Н.Н. Стимулы в налоговом праве / Н.Н. Лайченкова. – Саратов, 2009. – 144 с.
7. Мирошник С.В. Правовые стимулы в российском законодательстве : дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / С.В. Мирошник ; Северокавказская акад. гос. службы. – Ростов-на-Дону, 1997. – 167 с.

ЛЕШАНИЧ Л. В.,кандидат юридичних наук,
доцент кафедри господарського права
(ДВНЗ «Ужгородський національний
університет»)

УДК 346.6

АКРЕДИТИВ ЯК НАЙКРАЩА ФОРМА БЕЗГОТІВКОВОГО РОЗРАХУНКУ

Нині Україна тримає курс на зміцнення своєї позиції на зовнішньому ринку, оскільки є країною з ринковою економікою. Набувають усе більшого значення зовнішньоекономічні відносини для діючих суб'єктів української економіки, зростає частка експорту, залучаються іноземні інвестиції в зовнішньоторговельних відносинах. Усі ці операції, зовнішня торгівля загалом не можуть існувати без безготівкової форми розрахунків.

Ключові слова: безготівкові розрахунки, форма розрахунків, акредитив, банк.

Сегодня Украина держит курс на укрепление своей позиции на внешнем рынке, поскольку является страной с рыночной экономикой. Приобретают все большее значение внешнеэкономические отношения для действующих субъектов украинской экономики, растет доля экспорта, привлекаются иностранные инвестиции во внешнеторговых отношениях. Все эти операции, внешняя торговля в целом не могут существовать без безналичной формы расчетов.

Ключевые слова: безналичные расчеты, форма расчетов, аккредитив, банк.

Now Ukraine is in the process of strengthening its position on the foreign market, as it is a country with a market economy. Foreign economic relations are gaining increasing importance for the operating entities of the Ukrainian economy, the share of exports is increasing, foreign investments are being attracted in foreign trade relations. All these operations, foreign trade, in general, can not exist without a cashless form of settlements.

Key words: cashless settlements, form of settlements, letter of credit, bank.

Вступ. Відомо, що найбільш поширеними формами безготівкових розрахунків в Україні є банківські перекази, інкасо, акредитив, розрахунки за відкритими рахунками, розрахунки з використанням чеків, розрахунки з використанням векселів [1].

Постановка завдання. Мета статті – надати характеристику сутності акредитивної форми розрахунку.

Результати дослідження. Необхідно зазначити, що термін «акредитив» є словом латинського походження, що означає *accre-ditivus* – довірчий [2].

Поняття акредитиву може вживатися в декількох значеннях: форма безготівкових розрахунків, банківська угода, платіжне зобов'язання банку, розрахунковий документ і валютна цінність [3, с. 7].

Відповідно до Інструкції «Про безготівкові розрахунки в Україні в національній валюті», акредитив – договір, що містить зобов'язання банку-емітента, за яким цей банк за дорученням клієнта (заявника акредитива) або від свого імені згідно з документами, які відповідають умовам акредитива, зобов'язаний виконати платіж на користь бенефіціара або доручає іншому (виконуючому) банку здійснити цей платіж [4].

Згідно з *Уніфікованими правилами та звичаями для документарних акредитивів*, акредитив за своєю природою являє собою угоду, відокремлену від договору купівлі-продажу або іншого контракту, на якому він може базуватися [5].

Зазначається, що в процесі розвитку цієї форми розрахунків вироблено дві основні їх форми – готівкові (грошові) й документарні. Але оскільки в світі більше ніж 90% розрахунків акредитивами здійснюється у формі документарного акредитиву, він і стане предметом дослідження [3, с. 11].

Документарний акредитив – це заповнений на формалізованому бланку договір, у якому банк, що відкриває акредитив (банк-емітент), бере на себе зобов'язання здійснити за розпорядженням і за рахунок покупця платіж зазначеної в ньому суми третій особі (бенефіціару) (при розрахунках готівкою) або акцептувати тратту (при розрахунках у кредит) проти подання продавцем передбаченого в зовнішньоторговельному контракті (далі – ЗТК) комплекту документів, які підтверджують поставку товарів згідно з умовами ЗТК.

Оскільки документарний акредитив є формою розрахунків, що поширена в міжнародній торгівлі, банківською практикою вироблено багато видів акредитиву залежно від різноманітних критеріїв. Так, акредитиви поділяються на безвідзивні та відзивні; підтверджені й непідтверджені; акредитиви, які виконуються шляхом платежу за пред'явленням, платежу з розстрочкою, акцепту й неогоціції; переказні та непереказні [3, с. 12], а також револьверні, акредитиви з «червоним застереженням» (red clause credit), резервні, чисті рамбурсні акредитиви тощо.

Для кращого розуміння сутності акредитивної форми розрахунку автор вважає за доцільне охарактеризувати деякі її переваги.

Передусім хочеться розпочати з того, що це самостійна від торгового контракту угода, яка містить як чітке зобов'язання платежу на користь експортера, так і можливість одержання кредиту імпортером.

Наступною дуже важливою перевагою акредитиву є те, що він усуває ризик неплатежу з боку покупця, оскільки оплата документів гарантується банком-емітентом.

Також до переваг можна зарахувати й можливість нейтралізувати деякі валютні, а також політичні ризики.

Переваг у цієї форми розрахунку більше ніж достатньо. Але, як і в усіх інших безготівкових розрахунках, є свої недоліки.

Автор вважає, що основним недоліком акредитиву є його вартість. Акредитивна форма розрахунку є чи не найдорожчою, оскільки тягне за собою низку витрат у вигляді комісій, зборів і відсотків у період його дії. Ураховуючи високу цінову вартість, відкривати акредитив на незначні суми недоцільно.

Оскільки банки мають справу лише з документами, а не з товарами й платіж здійснюється на підставі надання експортером документів згідно з умовами акредитива, характеристика товарів і кондиція самих товарів залишаються невідомими.

Звичайно, ці переваги стосуються переважно імпортера, оскільки акредитивна форма розрахунку – форма розрахунку, яка більше стоїть на стороні інтересів продавця, ніж покупця.

Висновки. Підсумовуючи вищезазначене, можна резюмувати, що в зовнішньоекономічній діяльності акредитивна форма розрахунку досить вигідна, оскільки зумовлює зменшення ризиків, відкриття можливостей щодо співпраці з новими партнерами, збільшення обсягів продажів.

Список використаних джерел:

1. Якобець Х.Г. Вплив різних форм безготівкових розрахунків на фінансовий стан підприємства / Х.Г. Якобець [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://intkonf.org/yakobets-hg-vpliv-riznih-form-bezgotivkovih-rozrahunkiv-na-finansoviy-stan-pidpriemstva/>.
2. Акредитив // Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://bit.ly/1zOM9Q24>.

3. Агафонова Н.В. Правовий режим акредитиву як форми безготівкових розрахунків : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Теорія управління; адміністративне право і процес; фінансове право» / Н.В. Агафонова. – Київ, 2002. – 15 с.

4. Про затвердження Інструкції про безготівкові розрахунки в Україні в національній валюті від 21 січня 2004 року : Постанова Національного банку України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0377-04>.

5. Правила Міжнародної торговельної палати. Уніфіковані правила та звичаї для документарних акредитивів (№ 500) від 1 січня 2004 року / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/988_003.

ПОЛЩУК Я. В.,
здобувач кафедри фінансового права
(Університет державної фіскальної
служби України)

УДК 347.73

ЕЛЕМЕНТИ ПОДАТКУ І ЗБОРУ ТА МІСЦЕ СТАВКИ В ЇХ СИСТЕМІ

Стаття присвячена визначенню і зіставленню таких понять, як «елементи податку» і «правовий механізм податку», а також характеристиці місця ставки податку в системі елементів податку. Підкреслено актуальність обраної тематики, оскільки, зважаючи на постійну динаміку податкових відносин, особливого значення набувають питання як формування концептуального, цілісного підходу до визначення сукупності елементів податку, так і безпосередньо ставки податку і збору як його елемента. Визначення системи тих елементів податку і збору, що дозволять його схарактеризувати як цілісний, єдиний механізм, і мають бути встановлені в законі, є конституційною вимогою, що стосується якості податкових законів також.

Зважаючи на положення ст. 7 Податкового кодексу України, доведено, що сукупність елементів, притаманних саме податку як правовому явищу, має охоплюватися поняттям «елементи податку чи збору». До них належать: платники податку, об'єкт оподаткування, база оподаткування, ставка податку, порядок обчислення податку, податковий період, строк і порядок сплати податку, строк і порядок подання звітності про обчислення і сплату податку, податкові пільги. Саме такі елементи мають знаходити своє закріплення у відповідних нормах податкового закону. Підкреслено необхідність використання й більш ширшого за змістом поняття, яким визнано «правовий механізм податку». До його складу органічно входять: по-перше, елементи податку, по-друге, принципи встановлення податку, відповідальність за порушення норм податкового закону, заходи забезпечення виконання податкового обов'язку та стягнення податкового боргу тощо. Водночас ставка є неодмінним елементом податку, який обов'язково присутній під час характеристики будь-якого податкового платежу.

Ключові слова: податок, елементи податку, правовий механізм податку, ставка податку.

Стаття посвящена определению и сопоставлению таких понятий, как «элементы налога» и «правовой механизм налога», а также характеристике места ставки налога в системе элементов налога. Подчеркнута актуальность тематики, поскольку, несмотря на постоянную динамику налоговых отношений, особое значение приобретают вопросы как формирования концептуального, целостного подхода к определению совокупности элементов налога, так и непосредственно ставки налога и сбора как его составляющей. Определение системы элементов налога и сбора, позволяющее охарактеризовать его как целостный, единый механизм, и должно быть установлено в законе, что является конституционным требованием и касается также качества налоговых законов.

Учитывая положения ст. 7 Налогового кодекса Украины, доказано, что совокупность элементов, присущих именно налогу как правовому явлению, охватывается понятием «элементы налога или сбора». К ним относятся: нало-

гоплательщик, объект налогообложения, база, ставку налога, порядок исчисления налога, налоговый период, срок и порядок уплаты налога, срок и порядок представления отчетности об исчислении и уплате налога, налоговые льготы. Именно такие элементы должны находить свое закрепление в соответствующих нормах налогового закона. Подчеркнута необходимость использования и более широкого по содержанию понятия, которым признан «правовой механизм налога». В его состав органично входят: во-первых, элементы налога, во-вторых, принципы установления налога, ответственность за нарушение норм налогового закона, меры обеспечения исполнения налоговых обязательств и взыскания налогового долга и др. При этом ставка является неперенным элементом налога и обязательно присутствует при характеристике любого налогового платежа.

Ключевые слова: налог, элементы налога, правовой механизм налога, ставка налога.

The article is devoted to the definition and implementation of the correlation of such concepts as “elements of the tax” and “legal mechanism of the tax”, as well as the description of the place of the tax rate in the system of elements of the tax. It is emphasized, the relevance of the chosen theme, because, given the constant dynamics of tax relations, the issue of forming a conceptual, holistic approach to determining the totality of elements of the tax, and, directly, the tax rate and collection a sits element, are of particular importance. Defining and out lining the system of those elements of tax and collection that will al low it to be characterized as a holistic, unified mechanism, and to be established in the law, is a constitutional requirement, including the quality of tax laws.

Given the provisions of Art. 7 of the Tax Code of Ukraine proved that the combination of elements inherent in the tax it self as a legal phenomenon should be covered by the notion of “elements of tax or duty”. The tax payer, the tax object, the tax base, the tax rate, the tax calculation procedure, the tax period, the time period and the procedure for paying tax, the time and procedure for submitting tax reporting and payment reporting, and tax privileges are included in their circle. It is the elements that must find their attachment to the relevant tax law. It was emphasized that the necessity of using the concept of “legal mechanism of the tax” as well as the broader meaning of the content was emphasized. Its composition organically includes: first, the elements of the tax, and secondly, the principles of establishing a tax, responsibility for violating the norms of the tax law, and measures to ensure the implementation of tax liability, and the collection of tax debt, etc. At the same time, the rate is an indispensable element of the tax, which is necessarily present at the characterization of any tax payment.

Key words: tax, tax elements, legal mechanism of tax, tax rate.

Вступ. Сьогодні наука податкового права, як і практика правового регулювання податкових відносин і правозастосування, непинно розвиваються. Податкова реформа стала певною ознакою останніх десяти років. За цей час багато категорій, сформованих науковцями, набули законодавчого закріплення і визначення. Водночас, незважаючи на доволі значні напрацювання і досягнення в цій сфері, багато питань потребують ґрунтовного аналізу. До кола останніх цілком справедливо можна віднести елементи податку чи збору, а також місце ставки податку і збору серед таких елементів. Зазначимо, що тематика, пов'язана з характеристикою елементів податку і збору, привертала увагу таких науковців, як: К.О. Гетьман, В.М. Іванова, О.Ю. Ліпко, К.В. Кальян, М.П. Кучерявенко, В.Ю. Хомутильник та інших. Однак, зважаючи на постійну динаміку податкових відносин, на порядку денному постало питання формування концептуального, цілісного підходу

до визначення сукупності елементів податку, зокрема й ставки податку і збору як його елемента.

Постановка завдання. Отже, метою статті є аналіз наукових здобутків вчених-фінансистів стосовно елементів податку і збору, а також ставки податків в їх системі.

Результати дослідження. Наразі в наукових джерелах можна зустріти різні підходи до того, як можна схарактеризувати сукупність тих елементів, що дозволяють створити цілісне уявлення щодо певного податку чи збору, які елементи дозволять найповніше визначити податок чи збір, як назвати такий набір елементів. Зокрема, І.Є. Криницький зазначає, що у фінансово-правовій доктрині напрацьовані різні підходи до інтерпретації цього явища (як сукупності елементів податку, елементного складу податку, юридичної конструкції податку, системи елементів оподаткування, юридичної конструкції елементів оподаткування, юридичного складу податку, елементів закону про податок тощо).¹ Дійсно, такий неоднозначний підхід властивий науковим доробкам фахівців, що свідчить про надзвичайну складність позначеного питання і підкреслює нагальну необхідність його вирішення.

У ст. 67 Конституції України закріплено, що «кожен зобов'язаний сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом». Наведене положення корелює зі ст. 1 Основного закону, згідно з якою Україна є правовою державою, в якій панує верховенство права. Одним з елементів верховенства права є принцип правової визначеності, в якому стверджується, що обмеження основних прав людини та громадянина і втілення цих обмежень на практиці допустиме лише за умови забезпечення передбачуваності застосування правових норм, встановлюваних такими обмеженнями. Тобто обмеження будь-якого права повинне базуватися на критеріях, які дозволять особі відокремлювати правомірну поведінку від протиправної, передбачати юридичні наслідки своєї поведінки. За справедливим зауваженням О.Е. Лукашевої, позначені конституційні положення необхідно тлумачити з урахуванням практики Європейського суду з прав людини, за якої в умовах необхідності дотримання принципів верховенства права і правової визначеності конструкція «встановлений законом» має бути пов'язана з вимогою якості закону². Отже, визначення і окреслення системи тих елементів податку і збору, що дозволять його схарактеризувати як цілісний, єдиний механізм, і мають бути встановлені в законі, є конституційною вимогою, що стосується якості податкових законів також. Тож очевидно, що цей набір елементів має бути визначено законодавцем під час ухвалення відповідних податкових законів.

Показово, що ще І.Т. Тарасов, розмірковуючи стосовно встановлення податків і зборів, писав: «Закони, що встановлюють податки, мають різнитися суворою послідовністю, внутрішнім зв'язком, повнотою, визначеністю, зрозумілістю і ясністю, так, щоб платник з точністю знав свої обов'язки, щоб свавілля не було місця <...>. Закон має визначити з точністю платника, предмет, податну дію, за настанням якої настає платіж, форми об'яви, обчислення, податний контроль, погашення, справляння, стягнення <...>».³ Як бачимо, І.Т. Тарасов, підкреслюючи значущість якості закону під час встановлення податків, називає досить різноманітні явища, які мають бути зазначені в такому законі. Водночас позитивно, що вже в ті часи вчені намагалися через встановлення відповідних елементів податку чи збору зокрема й оподаткування загалом забезпечити визначеність правового регулювання податкових відносин.

У такому контексті викликає науковий інтерес аналіз міркувань вчених у часовому вимірі. Зазначимо окремі етапи. Показово, що позначене питання привертало увагу вчених як в ХІХ–ХХ ст., так і сьогодні. Наприклад, над виділенням і характеристикою елементів подат-

¹ Криницький І.Є. Про матеріально-процесуальну природу податкового правового механізму / І.Є. Криницький // Вороновські читання: співвідношення матеріального та процесуального в регулюванні фінансових відносин: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Чернівці, 4–5 жовтня 2017 р. / редкол.: А.П. Гетьман, М.П. Кучерявенко, Т.А. Латковська та ін. – Харків : Асоціація фінансового права України, 2017. – С. 95.

² Лукашева О.Е. Конституційно-правові засади публічної фінансової діяльності в Україні: дис. ... канд. юрид. наук.: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право» / О.Е. Лукашева; Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. – Харків, 2016. – С. 6.

³ Финансы и налоги: очерки теории и политики. – М.: Статут, 2004. – С. 127, 128.

ку замислювалися С.І. Іловайський, І.Х. Озеров, М.І. Тургенев, І.І. Янжул.⁴ Так, І.І. Янжул 1898 р., вдаючись до розгляду основних начал фінансової науки й аналізуючи суть оподаткування, звертає увагу на три основних елемента: суб'єкт податку, об'єкт або джерело податку, міра податку. Зважаючи на запропонований підхід вченого, обов'язковому визначенню підлягають такі аспекти: «хто за правильної системи оподаткування повинен нести податок, з якої частини народного майна податки мають черпатися, в якому розмірі контрибуент зобов'язаний платити податки».⁵ Як бачимо, І.І. Янжул цілком справедливо вказував на необхідність встановлення відповідних елементів, хоча він не об'єднував їх будь-яким чином у систему.

Певним етапом на шляху визначення позначеного питання можна вважати наукові здобутки радянських вчених. Найяскравішими прикладом у цьому контексті є робота С.Д. Ципкіна. Так, 1973 р. С.Д. Ципкін писав: «Своєрідність податкових правовідносин знаходить своє відбиття в законах про податки. По кожному податку законодавство передбачає коло осіб, зобов'язаних його сплачувати (коло суб'єктів податкових правовідносин), визначає фактичні умови, що породжують обов'язок зі сплати (об'єкт оподаткування), встановлює одиницю оподаткування, ставки, пільги і строки, відповідальність за невиконання передбачених обов'язків». «У законах про деякі податки, – далі пише С.Д. Ципкін, – можуть міститися й інші правила, наприклад, про порядок оподаткування, стягненні недоїмки, процедури оскарження».⁶ Як бачимо, за такого підходу йдеться про відповідні положення, які стосуються як безпосередньо податку, так і його справляння. І водночас мають визначатися у відповідних законах. Погляди цього вченого, як зазначає В.М. Іванова,⁷ дістають розвиток у напрацюваннях С.Г. Пепеляєва, який теж твердить про елементи законів про податки, зокрема, про відповідність кожного елемента податку елементу закону про податок.⁸ Н.В. Іванова виділяє юридичну конструкцію податку, елементи складу податку та структуру моделі податку.⁹

Дещо відмінною від наведених є думка М.П. Кучерявенка, який 1997 р. чи не вперше під час окреслення сукупності елементів податку останні став розглядати як правовий механізм податку.¹⁰ Квінтесенцією подальших наукових пошуків цього правника стало формулювання визначення введеного ним поняття «правовий механізм податків». Зокрема, М.П. Кучерявенко, стверджуючи, що вся сукупність елементів податку становить правовий механізм податку, який є певним чином співпорядкованою системою, що охоплює обов'язкові і факультативні елементи. Обов'язкові елементи вчений поділив на два блоки: основні та додаткові. За словами М.П. Кучерявенка, основні елементи визначають фундаментальні, сутнісні характеристики податку, які формують головну уяву про зміст податкового механізму, а додаткові елементи – деталізують специфіку конкретного платежу, створюють завершену і повну систему податкового механізму, забезпечують логічний і раціональний режим його закріплення.¹¹ Показово, що, незважаючи на використання принципово відмінного від наведених раніше термінів (йдеться про правовий механізм податку), вчений все-таки підкреслює, що законодавчі акти по окремим податкам і зборам різняться відносною стабільністю, традиційною структурою. Як складові частини виступають елементи правового

⁴ Іловайський С.І. Учебник фінансового права С.І. Іловайського / С.І. Іловайський. – 4-е издание. – Одесса, 1904. – 383 с.; Озеров И.Х. Основы финансовой науки / И.Х. Озеров. – Вып. 1: Учение об обыкновенных доходах. – 3-е изд. – М., 1909. – 520 с.; Тургенев Н.И. Опыт теории налогов. У истоков финансового права / Н.И. Тургенев. – М.: Статут (в серии «Золотые страницы российского финансового права»), 1998. – С. 107–274.

⁵ Янжул И.И. Основные начала финансовой науки / И.И. Янжул. – М.: Статут, 2002. – С. 247.

⁶ Цыпкин С.Д. Доходы государственного бюджета СССР. Правовые вопросы / С.Д. Цыпкин. – М.: Юридическая литература, 1973. – С. 57.

⁷ Иванова Н.В. Юридическая конструкция налога как фактор совершенствования налогового законодательства / Н.В. Иванова. – Ульяновск: В.Н. Тухтаров, 2009. – С. 11.

⁸ Пепеляев С.Г. Законы о налогах: элементы структуры / С.Г. Пепеляев. – М.: СВЕА, 1995. – С. 5–7.

⁹ Иванова Н.В. Правовая характеристика системно-структурного анализа налоговой системы / В.Н. Иванова. – Ульяновск: В.Н. Тухтаров, 2006. – С. 51, 53.

¹⁰ Кучерявенко Н.П. Теоретические проблемы правового регулирования налогов и сборов в Украине. – Харьков: Фирма «Консум», 1997. – 256 с.

¹¹ Кучерявенко Н.П. Курс налогового права: в 6-ти т. / Н.П. Кучерявенко. – Т. III: Учение о налоге / Н.П. Кучерявенко. – Х.: Легас; Право, 2005. – С. 135–141.

механізму податку чи збору.¹² Інакше кажучи, ми стикаємося з необхідністю визначення тих елементів, які будуть характеризувати безпосередньо податок чи збір, а також тих аспектів, які певними чином забезпечують належне виконання податкового обов'язку платником. Водночас і одні, й інші мають закріплюватися в податковому законі.

Надалі фінансово-правовою наукою стрімко розвивалася концепція визначення елементів, якими має пов'язуватися встановлення податку чи збору. Водночас наукові пошуки не завжди були такими, які ми можемо підтримати. Так, І.І. Бабін, наслідуючи погляди С.Г. Пепеляєва, обстоює позицію щодо доцільності використання такої категорії, як юридична конструкція податку. Водночас виокремлює дві її складові частини: ідеальну та реальну. Ідеальна юридична конструкція податку, за його словами, – це конструкція, реальним відображенням якої є перерозподільні відносини між платником податків і публічним суб'єктом, в яких кожна зі сторін належним чином виконує свої обов'язки. Ідеальна юридична конструкція загалом збігається з визначенням у ст. 3 Закону України «Про систему оподаткування» переліком елементів (платник, об'єкт оподаткування, джерела сплати податку і збору, податковий період, ставки податку і збору, строки та порядок сплати податку, підстави для надання податкових пільг). Що стосується реальної юридичної конструкції податку, то, за словами І.І. Бабіна, вона складається з елементів, що відображають всі перерозподільні відносини, як ті, що складаються в процесі належного виконання обов'язків суб'єктами, так і ті, що виникають в процесі неналежного виконання ними своїх обов'язків. Вона є більш повною і закріплює всі можливі ситуації, які можуть виникнути між платником податків і публічним суб'єктом у процесі перерозподілу власності.¹³ Аналізуючи погляди вченого, ми бачимо, що І.І. Бабін наголошує на тому, що юридичну конструкцію податку можна розглядати не тільки як внутрішню будову податку, але і з погляду законодавчої техніки, як спосіб закріплення податку, надання йому юридичної сили, оскільки наявність законодавчо визначених елементів юридичної конструкції податку визначає встановлення самого податку.¹⁴ Зважаючи на це, родове поняття «юридична конструкція податку» в структурному аспекті охоплює платника податку і публічного суб'єкта, представленого відповідним бюджетом (фондом) надходження податку, та елементи оподаткування (фіскальні елементи, організаційні елементи, захисні елементи), а в більш повному, функціональному зрізі охоплює також внутрішні та зовнішні вертикальні й горизонтальні зв'язки як окремих елементів, так і їх груп, між собою та із середовищем.¹⁵ Як вбачається, такий підхід дещо обтяжливий і може провокувати певні складнощі під час практичного застосування. Водночас необхідно підтримати вченого в його намаганні виробити концепцію щодо елементів податку, яка б стала орієнтиром для законодавця. Безумовно, ми маємо прагнути до того, аби наукова ідея, зважаючи на її доцільність і обґрунтованість, була підтримана законодавцем. Останній, здійснюючи нормотворчу діяльність, розробляючи проекти податкових законів, буде спиратися на такі теоретичні концепції, результатом чого стане поява логічних, визначених, ясних і зрозумілих податково-правових норм.

До розгляду позначеної нами проблеми вдавався і О.Ю. Ліпко. Шукаючи відповіді, він аналізує чинний підхід законодавця, викладений у ст. 7 Податкового кодексу України. У підсумку О.Ю. Ліпко констатує, що з положень вказаної статті кодексу «лише опосередковано можна зрозуміти, що йдеться про елементи податку». Підтвердження отримуємо вже у п. 7.4 вказаної статті: «елементи податку, визначені у пункті 7.1 <...>». Отже, законодавець пропонує говорити про «елементи податку». Науковець критикує підхід законодавця з урахуван-

¹² Кучерявенко Н.П. Курс налогового права: в 6-ти т. / Н.П. Кучерявенко – Т. III: Учение о налоге / Н.П. Кучерявенко. – Х.: Легас; Право, 2005. – С. 135.

¹³ Бабін І.І. Юридична конструкція податку: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / І.І. Бабін; Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2007. – С. 45.

¹⁴ Бабін І.І. Юридична конструкція податку: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / І.І. Бабін; Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2007. – С. 46.

¹⁵ Бабін І.І. Юридична конструкція податку: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / І.І. Бабін; Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2007. – С. 49.

ням того, що він не відображає саме юридичний зміст податку. І далі уточнює: «Слід мати на увазі, що податкове законодавство досі перебуває у стадії реформування. Хоча і прийняття Податкового кодексу є значним етапом, процес вдосконалення цього акта не припиняється. Лише нагадаємо, що у ст. 1 Закону України «Про систему оподаткування» використовувався термін «механізм справляння податків і зборів (обов'язкових платежів)», у ст. 3 зазначалося, що при розробці податкових законів обов'язковим є визначення платника податку і збору (обов'язкового платежу), об'єкта оподаткування, джерела сплати податку і збору (обов'язкового платежу), податкового періоду, ставок податку і збору (обов'язкового платежу), строків та порядку сплати податку, підстав для надання податкових пільг, а ст. 15 про механізм оподаткування. У цій же роботі йдеться про вироблення теоретичного підходу до набору елементів, що визначають обов'язковий платіж податком».¹⁶ У підсумку науковець констатує, що елементи механізму податку становлять притаманні лише останньому якісні характеристики, закріплення яких спрямоване на виникнення та добровільне виконання податкового обов'язку, а отже, визначення всіх елементів механізму податку щодо кожного податку під час його встановлення не є обов'язковим.¹⁷ Наведені міркування можуть бути підтримані нами лише частково.

Так, О.Ю. Ліпка пише, що підхід, викладений у ст. 7 Податкового кодексу України, не відображає юридичного змісту податку. Водночас сам науковець не висловлює власне бачення того, яким є юридичний зміст податку. Безумовно, податок як суспільне явище має і юридичний, і економічний зміст. Водночас юридичний зміст якраз і розкривається шляхом відповідного закріплення в нормативно-правових актах тих властивостей, тієї структури, які притаманні податку. У цьому контексті зазначимо, що особливістю юридичних категорій, якою, безумовно, є категорія «податок», порівняно з поняттями інших суспільних наук є те, що «визначення або істотні ознаки деяких з них отримують своє закріплення в законі. Це стосується більшості понять, які виробляють інші науки. Об'єктивуючись у праві, відповідні поняття виходять за межі суто наукових уявлень, отримуючи більш широку суспільно-юридичну значущість. Така об'єктивізація виступає як момент переходу правових категорій у категорії права і є підставою для проведення відмінностей між ними».¹⁸ Отже, не може юридичний зміст податку не відповідати самому собі.

Ми погоджуємося із твердженням О.Ю. Ліпка стосовно некоректності формулювання ст. 7 Податкового кодексу України. Воно є цілком об'єктивним. Очевидно, що з урахуванням принципу визначеності й ясності, мають бути внесені зміни та доповнення до законодавчої норми. До того ж ми цілком поділяємо прагнення науковця до вироблення чіткого, зрозумілого, виваженого теоретичного підходу до окреслення елементів, що визначають обов'язковий платіж податком. Це вкрай важливе положення, оскільки підкреслює особливість, своєрідність податку як правової категорії, адже розглядуваний набір елементів, що характеризує платіж як цілісне явище, а саме – як податок, не притаманний іншим обов'язковим платежам (мається на увазі таким платежам, що не мають податкового характеру – *Я. П.*).

Отже, не принижуючи значення наукових здобутків жодного зі згаданих вчених, зазначимо, що навряд чи потрібно будувати занадто складні конструкції чи механізми, які обтяжують сприйняття відповідного правового явища і не приносять визначеності щодо того, які параметри мають буди запропоновані законодавцем для забезпечення законності встановлення податку. Стосовно питання, який термін потрібно використовувати, то ми є прихильниками формального підходу. Зважаючи на положення ст. 7 Податкового кодексу України, це має бути – «елементи податку чи збору». Щодо сукупності елементів, які мають охоплюватися поняттям «елементи податку чи збору», то цілком очевидно, що ними є ті, які

¹⁶ Ліпка О.Ю. Правове регулювання механізму податку: зміст і складові: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / О.Ю. Ліпка; Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. – Харків, 2013. – С. 100.

¹⁷ Ліпка О.Ю. Правове регулювання механізму податку: зміст і складові: дис. канд. юрид. наук: 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / О.Ю. Ліпка; Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. – Харків, 2013. – С. 7.

¹⁸ Васильев А.М. Правовые категории: методологические аспекты разработки системы категорий теории права / А.М. Васильев. – М.: Юридическая литература, 1976. – С. 90–91.

притаманні саме податку як правовому явищу. До них, згідно зі ст. 7 Податкового кодексу України, включаємо: платника податку, об'єкт оподаткування, базу оподаткування, ставку податку, порядок обчислення податку, податковий період, строк і порядок сплати податку, строк і порядок подання звітності про обчислення і сплату податку, податкові пільги. Саме такі елементи мають знаходити своє закріплення у відповідних нормах податкового закону.

Наведений нами підхід не означає відсторонення від використання категорії «правовий механізм податку». Його зміст є набагато ширшим, ніж проста сукупність елементів податку. У цьому контексті ми приєднуємося до позиції І.Є. Криницького, який справедливо наголошує, що «ключовим словом у контексті визначення правової природи податково-правового механізму вважаємо слово «механізм», що, по-перше, відбиває рух, динаміку, по-друге – взаємодію складників, ланок цілого, співвідношення матеріального та процесуального. Механізм – це вже рух, процес, зміна стану, трансформація кількісних та якісних параметрів.¹⁹ Отже, характеризуючи правовий механізм податку, ми виходимо з того, що до його складу органічно входять: по-перше, елементи податку; по-друге, принципи встановлення податку, відповідальність за порушення норм податкового закону, заходи забезпечення виконання податкового обов'язку, стягнення податкового боргу тощо.

Аналізуючи наведені й інші позиції вчених, ми бачимо, що вони одностайні в тому, що такий елемент податку, як його ставка, обов'язково присутній у характеристиці будь-якого податку чи збору. Відповідно до ст. 25 Податкового кодексу України, ставкою податку визнається розмір податкових нарахувань на (від) одиницю (одиниці) виміру бази оподаткування. Без ставки, як слушно підкреслює М.П. Кучерявенко, неможливо уявити ні конкретний податок, ні рівень податкового тиску. Особливістю цього елемента є його мобільність, рухливість, оскільки з його допомогою можна достатньо оперативно реагувати на зміни чи стимулювати. Водночас це можна робити без змін усього механізму податку.²⁰ Дійсно, значення ставки серед елементів податку складно переоцінити. Як справедливо вказують науковці, ставка податку є елементом, за допомогою якого держава пристосовує дохідність податку до власних потреб у грошових коштах, а також водночас визначає застосування інших його груп.²¹ Так, неправильне, недоцільне застосування цього елемента впливає на розподіл частини внутрішнього валового продукту, що здійснюється через публічні фонди коштів. У результаті до бюджету можуть надійти менші суми, через надвеликий податковий тягар у платника може податковий борг. Водночас, як слушно підкреслює І.І. Бабін, податкова ставка взаємопов'язана з іншими елементами податку, які визначають порядок її застосування, а сама податкова ставка виступає мірилом частини внутрішнього валового продукту, що перерозподіляється через бюджет, за допомогою якого держава встановлює рівень податкового тиску (навантаження) та податкові межі, що показують, яка частина виробленого суспільством продукту перерозподіляється через бюджет. Оцінка тягаря податкового навантаження, визначення меж втручання держави в перерозподіл внутрішнього валового продукту та розмірів, в яких саме публічний суб'єкт має право вимагати частину власності приватного суб'єкта на свою користь, у фінансовій і фінансово-правовій науках уже понад декілька сотень років є дискусійними.²² З огляду на зазначене, правова природа ставки як елемента податку потребує ґрунтовного наукового розгляду.

Висновки. Отже, зважаючи на положення ст. 7 Податкового кодексу України, сукупність елементів, притаманних саме податку як правовому явищу, має охоплюватися поняттям

¹⁹ Криницький І.Є. Про матеріально-процесуальну природу податкового правового механізму / І.Є. Криницький // Вороновські читання: співвідношення матеріального та процесуального в регулюванні фінансових відносин: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Чернівці, 4–5 жовтня 2017 р. / редкол.: А.П. Гетьман, М.П. Кучерявенко, Т.А. Латковська та ін. – Харків: Асоціація фінансового права України, 2017. – С. 95.

²⁰ Кучерявенко Н.П. Курс налогового права: в 6-ти т. / Н.П. Кучерявенко – Т. III: Учение о налоге / Н.П. Кучерявенко. – Х.: Легас; Право, – 2005. – С. 254–255.

²¹ Бабін І.І. Юридична конструкція податку: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / І.І. Бабін; Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2007. – С. 90–91.

²² Бабін І.І. Юридична конструкція податку: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / І.І. Бабін; Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2007. – С. 90–91.

тям «елементи податку чи збору». До їх кола, згідно зі ст. 7 Податкового кодексу України, включаємо: платника податку, об'єкт оподаткування, базу оподаткування, ставку податку, порядок обчислення податку, податковий період, строк і порядок сплати податку, строк і порядок подання звітності про обчислення та сплату податку, податкові пільги. Саме такі елементи мають знаходити своє закріплення у відповідних нормах податкового закону. Водночас ми підтримуємо необхідність використання й більш широкого за змістом поняття «правовий механізм податку». До його складу органічно входять: по-перше, елементи податку; по-друге, принципи встановлення податку, відповідальність за порушення норм податкового закону, заходи забезпечення виконання податкового обов'язку, стягнення податкового боргу тощо. Водночас ставка є неодмінним елементом податку, який обов'язково присутній у характеристиці будь-якого податкового платежу.

Список використаних джерел:

1. Бабін І.І. Юридична конструкція податку : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / І.І. Бабін ; Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2007. – 220 с.
2. Васильев А.М. Правовые категории : Методологические аспекты разработки системы категорий теории права / А.М. Васильев. – М. : Юрид. лит., 1976. – 264 с.
3. Иванова Н.В. Правовая характеристика системно-структурного анализа налоговой системы / В.Н. Иванова. – Ульяновск : В.Н. Тухтаров, 2006. – 211 с.
4. Иванова Н.В. Юридическая конструкция налога как фактор совершенствования налогового законодательства / Н.В. Иванова. – Ульяновск : В.Н. Тухтаров, 2009. – 352 с.
5. Криницький І.Є. Про матеріально-процесуальну природу податкового правового механізму / І.Є. Криницький // Вороновські читання : Співвідношення матеріального та процесуального в регулюванні фінансових відносин : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Чернівці, 4–5 жовтня 2017 р. / редкол. : А.П. Гетьман, М.П. Кучерявенко, Т.А. Латковська та ін. – Харків : Асоціація фінансового права України, 2017. – 264 с.
6. Кучерявенко Н.П. Курс налогового права : в 6-ти т. / Н.П. Кучерявенко. – Т. III : Учение о налоге / Н.П. Кучерявенко. – Х. : Легас ; Право, – 2005. – 600 с.
7. Кучерявенко Н.П. Теоретические проблемы правового регулирования налогов и сборов в Украине / Н.П. Кучерявенко. – Харьков : Фирма «Консум», 1997. – 256 с.
8. Ліпко О.Ю. Правове регулювання механізму податку : зміст і складові / О.Ю. Ліпко. – Харків, 2013. – 176 с.
9. Лукашева О.Е. Конституційно-правові засади публічної фінансової діяльності в Україні : дис. ... канд. юрид. наук. : спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право» / О.Е. Лукашева ; Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. – Харків, 2016. – 212 с.
10. Озеров И.Х. Основы финансовой науки / И.Х. Озеров. – 3-е изд. – Вып. 1 : Учение об обыкновенных доходах. – М., 1909. – 520 с.
11. Пепеляев С.Г. Законы о налогах : элементы структуры / С.Г. Пепеляев. – М. : СВЕА, 1995. – 64 с.
12. Тургенев Н.И. Опыт теории налогов : У истоков финансового права / Н.И. Тургенев. – М. : Статут (в серии «Золотые страницы российского финансового права»), 1998. – С. 107–274.
13. Иловайский С.И. Учебникъ финансового права С.И. Иловайского / С.И. Иловайский. – 4-е изд. – Одесса, 1904. – 383 с.
14. Финансы и налоги : очерки теории и политики. – М. : Статут, 2004. – 618 с.
15. Цыпкин С.Д. Доходы государственного бюджета СССР. Правовые вопросы / С.Д. Цыпкин. – М. : Юридическая литература, 1973. – 221 с.
16. Янжул И.И. Основные начала финансовой науки / И.И. Янжул. – М. : Статут, 2002. – 555 с.

ТИЛЬЧИК В. В.,

кандидат юридичних наук

(Університет державної фіскальної
служби України)

ЗУБКО Д. І.

(Університет державної фіскальної
служби України)

УДК 342.9

ДО ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ КОРУПЦІЙНИХ РИЗИКІВ У ДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖАВНОЇ ФІСКАЛЬНОЇ СЛУЖБИ ТА ЇХ МІНІМІЗАЦІЯ

У статті досліджено актуальні питання антикорупційної діяльності, зокрема в органах Державної фіскальної служби України, шляхом визначення та нейтралізації корупційних ризиків. Окремо акцентується увага на недоліках виконання галузевої антикорупційної програми та визначаються шляхи мінімізації корупційних ризиків в діяльності Державної фіскальної служби.

Ключові слова: *корупція, корупційний ризик, Антикорупційна стратегія, класифікація корупційних ризиків.*

В статье исследованы актуальные вопросы антикоррупционной деятельности, в частности в органах Государственной фискальной службы Украины, путем определения и нейтрализации коррупционных рисков. Отдельно акцентируется внимание на недостатках выполнения отраслевой антикоррупционной программы и определяются пути минимизации коррупционных рисков в деятельности Государственной фискальной службы.

Ключевые слова: *коррупция, коррупционный риск, Антикоррупционная стратегия, классификация коррупционных рисков.*

The article investigates actual issues of anti-corruption activity, in particular, in the SFS bodies of Ukraine by identifying and neutralizing corruption risks. Special attention is paid to the shortcomings of the implementation of the sectoral anti-corruption program and the ways of minimizing corruption risks in the DFS are determined.

Key words: *corruption, corruptions risk, Anticorruption strategy, classification of corruption risks.*

Вступ. Відомо, що в сучасних умовах у нашій державі дуже гостро відчувається проблема корупції, яка безпосередньо становить загрозу правам і свободам людини та громадянина, правопорядку та соціальній справедливості, перешкоджає належному економічному розвитку держави та всього суспільства загалом.

Водночас прагнення України стати рівноправним членом європейського співтовариства робить обов'язковим втілення в життя досвіду державного управління, насамперед, діючих у розвинених демократичних країнах механізмів виявлення та мінімізації корупційних ризиків у системі державного управління, що нині потребує ґрунтовного наукового дослідження та нормативного врегулювання.

Об'єктом досліджень науковців є корупція загалом, організована злочинність, відповідні заходи протидії. Проблеми державного управління аналізували такі вчені-юристи, економісти, як: О.П. Рябченко, С.О. Шатрава, Ю.В. Дмитрієв, В.Д. Грабовський, М.М. Єрмошенко, О.Є. Користін, А.Ф. Лубін, Р.М. Марченко, Г.К. Мішин, І.Б. Малиновський, В.А. Образцов, В.М. Попович, О.В. Тильчик, В.В. Третяк та інші. Водночас сучасні проблеми корупційних ризиків у діяльності Державної фіскальної служби (далі – ДФС) потребують подальшого поглибленого аналізу, особливо в контексті шляхів їх мінімізації, дія яких виступатиме гарантом якісного функціонування Державної фіскальної служби України, і, як наслідок, підвищення якості надання послуг населенню та усвідомлення меж допустимої поведінки. Це обумовлює актуальність дослідження даної проблеми.

Постановка завдання. Мета статті – дослідження актуальних питань антикорупційної діяльності, зокрема в органах Державної фіскальної служби України, шляхом визначення та нейтралізації корупційних ризиків.

Результати дослідження. За даними окремих міжнародних організацій, зокрема й Transparency International, Україна набрала 29 балів зі 100 можливих, і таким чином посіла 131 місце серед 176 країн за рівнем корупції. Порівняно з показниками 2016 р. Україна піднялася в даному рейтингу на 2 позиції. Цю сходинку з показником 29 балів разом із нами розділили Казахстан, Росія, Непал та Іран [11]. 131 місце серед країн світу пояснюється системним характером корупції в Україні. Вказаний феномен стає на заваді розвитку України як повноцінного члена Європейського співтовариства. Наведене позначається й на не повною мірою сприятливому інвестиційному кліматі в Україні. Останні спроби нормативно-правового забезпечення поліпшення інвестиційного клімату було здійснено в межах податкової реформи, на виконання положень якої ухвалено Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо покращення інвестиційного клімату в Україні» [2], положеннями якого внесено зміни до Податкового кодексу України (далі – ПК України) [3].

Відповідно до норм вказаних нормативно-правових актів, основним суб'єктом є ДФС України [8]. Згаданий суб'єкт посідає центральне місце в забезпеченні інвестиційного клімату в Україні. Однак, рівень корупції у ДФС України визначено як критичний, незважаючи на суттєве оновлення антикорупційного законодавства та створення системи суб'єктів запобігання корупції. Так, 2014 р. ухвалений Закон України «Про запобігання корупції» [1], відповідно до норм якого створено Національне агентство з питань запобігання корупції (далі – НАЗК) як спеціалізований «превентивний» антикорупційний орган. Відповідно до Закону України «Про Національне антикорупційне бюро України», було створено Національне антикорупційне бюро України (далі – Національне бюро), державний правоохоронний орган, на який покладається попередження, виявлення, припинення, розслідування та розкриття корупційних правопорушень, віднесених до його підслідності [5]. Окрім того, діє антикорупційна прокуратура [6] та продовжується процес формування спеціалізованого антикорупційного суду. Такий стан інституціонального забезпечення формування антикорупційної діяльності в Україні свідчить про інтенсивний процес реформування означеної сфери наукового пошуку.

Водночас забезпечення заходів щодо запобігання та виявлення корупції, контроль за їх реалізацією в апараті ДФС, її територіальних органах, на підприємствах, в установах, що належать до сфери її управління, покладено на Головне управління внутрішньої безпеки Державної фіскальної служби України та його регіональні структурні підрозділи [4]. Незважаючи на всі зазначені механізми протидії корупції за допомогою ризикоорієнтованої системи, рівень корупції у ДФС України залишається таким, що не задовольняє потреби представників «бізнесових кіл».

Відповідно до Закону України «Про запобігання корупції», термін «корупція» законодавець розуміє як використання особою, на яку покладено обов'язок виконання завдань і функцій держави, наданих їй службових повноважень чи пов'язаних із ними можливостей із метою одержання неправомірної вигоди або прийняття такої вигоди, чи прийняття обіцянки/пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб, або відповідно обіцянка/

пропозиція чи надання неправомірної вигоди особі, зазначеній у ч. 1 ст. 3 цього Закону, або на її вимогу іншим фізичним чи юридичним особам із метою схилити цю особу до неправного використання наданих їй службових повноважень чи пов'язаних із ними можливостей [1].

Виходячи з наведеного визначення поняття корупції, корупційні ризики треба розуміти як сукупність правових, організаційних та інших чинників і причин, які породжують, заохочують (стимулюють) осіб до скоєння корупційних правопорушень під час виконання ними функцій держави або службових обов'язків.

Окремо варто вказати, що із 2009 р. в Україні проводиться планомірна робота з удосконалення нормативно-правової бази щодо профілактики і протидії корупції, що відповідає новітнім науковим розробкам і сучасним міжнародним вимогам прозорості державного управління [4]. Для стимулювання активності в такій діяльності в Антикорупційній стратегії, затвердженій Законом України «Про засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2014–2017 рр.» від 14 жовтня 2014 р. № 1699–VII [7], пильна увага приділяється роботі, яка повинна проводитися безпосередньо в органах державної влади з метою недопущення корупційних правопорушень або проявів корупційної спрямованості. Реалізацію заходів, спрямованих на протидію корупції, необхідно здійснювати систематично на плановій основі. Проте лише невелика частина центральних органів виконавчої влади займаються самостійним методичним супроводом антикорупційної діяльності з питань, прямо не передбачених вищевказаними програмними документами.

Відповідно до наказу ДФС № 770 від 20 жовтня 2017 р., затверджено Антикорупційну програму Державної фіскальної служби України на 2017 р. (далі – Програма), погоджену рішенням Національного агентства з питань запобігання корупції від 20 липня 2017 р. № 330 та доопрацьовану з урахуванням пропозицій Національного агентства з питань запобігання корупції [4].

Згідно з даною Програмою, засадами єдиної відомчої політики щодо запобігання та протидії корупції у сфері діяльності ДФС є запобігання корупційним проявам, виявлення та припинення корупційних і пов'язаних із корупцією правопорушень із боку працівників органів ДФС та її територіальних органів, відновлення порушених прав чи інтересів фізичних і юридичних осіб, інтересів держави, участь в інформаційному і науково-дослідному забезпеченні здійснення заходів щодо запобігання і протидії корупції, у міжнародному співробітництві в цій сфері, а також виявлення й усунення корупційних ризиків у діяльності працівників органів доходів і зборів [4].

Впродовж останнього часу питання визначення та класифікації корупційних ризиків досить активно досліджуються науковцями та громадськими діячами в різних сферах державного управління [12]. Цілком закономірно, що корупційні ризики в діяльності органів Державної фіскальної служби зумовлені специфікою завдань, які виконуються підрозділами ДФС та її територіальними органами.

Упродовж 2016 р. Науково-дослідним інститутом фіскальної політики Університету ДФС проведено наукове дослідження за темою «Вдосконалення системи управління корупційними ризиками в органах доходів і зборів України» (далі Дослідження) (звіт від 29 листопада 2016 р. про результати науково-дослідної роботи «Вдосконалення системи управління корупційними ризиками в органах доходів і зборів України», державний реєстраційний номер 0116U004968) [11].

За результатами зазначеного дослідження визначено корупційні ризики під час здійснення органами та структурними підрозділами ДФС функцій і процедур відповідно до покладених завдань, до них належать:

- 1) надання переваг боржнику або третій особі під час адміністрування майна, яке визнано безхазяйним або перебуває під арештом, іншого майна, що переходить у власність держави;
- 2) створення умов посадовими особами під час проведення перевірок суб'єктів господарювання, зокрема під час:

- прийняття рішення стосовно призначення перевірки;
- проведення перевірки;
- прийняття рішення за наслідками перевірки;
- 3) використання в приватних інтересах (на користь третіх осіб) або розголошення інформації, яка стала відома у зв'язку з виконанням службових обов'язків;
- 4) надання приватних рекомендацій, консультацій і послуг суб'єктам господарювання або третім особам, щодо практичного застосування податкового та митного законодавства з метою мінімізації сплати податків і зборів;
- 5) створення умов посадовими особами для одержання неправомірної вигоди під час здійснення контролю:
  - за своєчасністю, достовірністю, повнотою нарахування та сплати до бюджету податку на додану вартість (далі – ПДВ), податку на прибуток підприємств, акцизного податку та місцевих податків і зборів;
  - за правомірністю бюджетного відшкодування ПДВ;
  - за виробництвом і обігом підакцизної продукції, за трансфертним ціноутворенням;
- 6) прийняття неправомірного рішення щодо не внесення до Єдиного реєстру досудових розслідувань відомостей про кримінальне правопорушення, або навпаки, внесення таких відомостей без достатніх підстав із метою одержання неправомірної вигоди;
- 7) прийняття неправомірного рішення про закриття (незакриття) кримінального провадження з метою одержання неправомірної вигоди [11].

Зрозуміло, що даний перелік корупційних ризиків не є вичерпним, бо вже зазначалося, що корупційні ризики в діяльності органів Державної фіскальної служби зумовлені специфікою завдань, які виконуються підрозділами ДФС та її територіальними органами.

Ще одним із не менш суттєвих корупційних ризиків є виникнення конфлікту інтересів, тобто наявність реальних або таких, що видаються реальними, суперечностей між приватними інтересами особи та її службовими повноваженнями, які можуть вплинути на об'єктивність або неупередженість прийняття рішень, а також на вчинення чи невчинення дій під час виконання наданих їй службових повноважень [9].

Проте, з огляду на практику боротьби з даного виду правопорушеннями, можна запропонувати такі шляхи протидії вищевказаним корупційним ризикам:

- вдосконалення відомчих нормативно-правових актів, якими врегульовано процедуру роботи з майном, яке визнано безхазяйним або перебуває під арештом, іншим майном, що переходить у власність держави;
- вдосконалення нормативно-правових актів, якими врегульовано проведення контрольно-перевірочних заходів суб'єктів господарювання, посилення контролю за діяльністю працівників, до повноважень яких належить проведення перевірок суб'єктів господарювання;
- вдосконалення системи захисту службової інформації органів ДФС. Посилення персональної відповідальності посадових осіб ДФС. Проведення моніторингу дій осіб з інформацією, що міститься в інформаційних системах ДФС, для мінімізації фактів використання службової інформації в особистих цілях;
- постійний контроль із боку службових осіб керівної ланки за додержанням підлеглими працівниками правил етичної поведінки та запобігання корупції в органах ДФС. Формування в працівників органів ДФС добропорядності та правосвідомості;
- вдосконалення нормативно-правових актів, якими врегульовано процедуру проведення камеральних перевірок суб'єктів господарювання, посилення контролю за діяльністю працівників, до повноважень яких належить адміністрування податків і зборів, здійснення контролю за виробництвом і обігом підакцизної продукції, а також трансфертним ціноутворенням;
- організація та забезпечення належного контролю з боку керівників за дотриманням підлеглими працівниками норм чинного законодавства [11].

Відповідно до вищевказаних корупційних ризиків і запропонованих шляхів протидії, стає зрозуміло, що не лише на Державну фіскальну службу загалом покладається обов'язок

протидії та боротьби з корупцією, а й на окремі її підрозділи та територіальні органи. Наприклад, у першому випадку відповідальним за вжиття заходів щодо боротьби та протидії корупційним ризикам буде Департамент погашення боргу ДФС із залученням підвідомчих підрозділів територіальних органів ДФС. У другому, четвертому та п'ятому – структурні підрозділи ДФС із залученням підвідомчих підрозділів територіальних органів ДФС. У третьому – Департамент охорони державної таємниці, технічного та криптографічного захисту інформації. Департамент інформаційних технологій із залученням підвідомчих підрозділів територіальних органів ДФС. У шостому та сьомому – слідче управління фінансових розслідувань ДФС із залученням підвідомчих підрозділів територіальних органів ДФС.

У разі реалізації зазначених заходів, вважаємо, можна очікувати на такі результати:

1) вдосконалення відомчих нормативно-правових актів, що буде мати на меті усунення корупціогенних чинників і, як наслідок, мінімізація ймовірності вчинення посадовими особами органів ДФС корупційних або пов'язаних із корупцією правопорушень;

2) зменшення можливостей для корупційних проявів під час здійснення процедур державних закупівель;

3) мінімізація корупційних ризиків під час проведення працівниками ДФС та її територіальних органів перевірочних заходів, під час проведення внутрішнього аудиту, під час здійснення митного контролю та митного оформлення товарів і транспортних засобів, які переміщуються через митний кордон України, під час проведення добору кадрів;

4) забезпечення публічності процесу підготовки проектів нормативно-правових заходів і забезпечення громадського контролю;

5) збільшення потенціалу у виявленні та запобіганні корупції шляхом значного розширення доступу платників до суспільно важливої інформації.

Висновки. Вирішення питання мінімізації корупційних ризиків у діяльності ДФС – це важливий і водночас складний процес. Він повинен бути комплексним і системним, з використанням позитивного міжнародного досвіду, зокрема й досвіду країн Євросоюзу, та з обов'язковим науковим обґрунтуванням, що, насамперед, забезпечить ефективне функціонування даного органу. Розкриття змісту корупційних ризиків та визначення їх класифікації дозволить здійснити подальші дослідження щодо оцінки корупційних ризиків, розроблення дієвих механізмів їх мінімізації в системі функціонування ДФС.

Список використаних джерел:

1. Про запобігання корупції : Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1700–VII, редакція від 3 серпня 2017 р. // ВВР. – 2014. – № 49. – С. 2056. – Ст. 1.

2. Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо покращення інвестиційного клімату в Україні : Закон України від 23 березня 2017 р. № 1989–VIII, редакція від 15 квітня 2017 р. // ВВР. – 2017. – № № 5–6. – С. 48.

3. Податковий кодекс України від 2 грудня 2010 р. № 2755–17, редакція від 3 грудня 2017 р. // ВВР. – 2011. – № № 13–17. – С. 112.

4. Антикорупційна програма Державної фіскальної служби України на 2017 р. : Наказ ДФС від 20 жовтня 2017 р. № 700, редакція від 20 жовтня 2017 р. – С. 8.

5. Про Національне антикорупційне бюро України : Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1698–18, редакція від 5 грудня 2017 р. // ВВР. – 2014. – № 47. – С. 2051.

6. Про прокуратуру : Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1697–VII, редакція від 5 січня 2017 р. // ВВР. – 2015. – № 2, 3. – С. 12.

7. Про засади державної антикорупційної політики в Україні : Антикорупційна стратегія на 2014–2017 рр. : Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1699–18, редакція від 8 серпня 2015 р. // ВВР. – 2014. – № 46. – С. 2047.

8. Про Державну фіскальну службу України : постанова Кабінету Міністрів України від 21 травня 2014 р. № 236, редакція від 27 серпня 2016 р.

9. Корупційні ризики в діяльності державних службовців : Роз'яснення Міністерства юстиції України від 12 квітня 2011 р., редакція від 12 квітня 2011 р.

10. Індекс оцінки корупційних ризиків – дані дослідження некомерційної ділової асоціації TRACE International [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.traceinternational.org/trace-matrix/>.

11. Вдосконалення системи управління корупційними ризиками в органах доходів і зборів України : звіт Науково-дослідного інституту фіскальної політики Університету ДФС року про результати науково-дослідної роботи від 29 листопада 2016 р.

12. Тильчик О.В. Значення правової детермінації поняття «тіньова економіка» / О.В. Тильчик // Visegrad Journal on human rights. – № 2/1. – 2017. – С. 186–191.

**ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА, КРИМІНОЛОГІЇ
ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА**

ДУНАС М. О.,
аспірант юридичного факультету
(Приватний вищий навчальний заклад
«Львівський університет бізнесу
і права»)

УДК 343

**СИСТЕМА СКЛАДІВ ЗЛОЧИНІВ У СФЕРІ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ,
СУБ'ЄКТОМ ЯКИХ ВИЗНАЄТЬСЯ СЛУЖБОВА ОСОБА,
ЯК ПРЕДМЕТ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ**

У статті розглядається можливість виділення системи складів злочинів у сфері господарської діяльності за ознакою вчинення цих злочинів спеціальним суб'єктом – службовою особою. Акцентується увага на доцільності проведення окремого дослідження цієї групи складів злочинів, визначення їх особливостей і застосування відповідних заходів кримінально-правового регулювання. Наводиться перелік перспективних напрямів дослідження системи складів злочинів у сфері господарської діяльності, суб'єктом яких визнається службова особа.

Ключові слова: склад злочину у сфері господарської діяльності, спеціальний суб'єкт, службова особа, посадова особа.

В статье рассматривается возможность выделения системы составов преступлений в сфере хозяйственной деятельности по признаку совершения этих преступлений специальным субъектом – должностным лицом. Акцентируется внимание на целесообразности отдельного исследования этой группы составов преступлений, определении их особенностей и применения соответствующих мер уголовно-правового регулирования. Приводится перечень перспективных направлений исследования системы составов преступлений в сфере хозяйственной деятельности, субъектом которых признается должностное лицо.

Ключевые слова: состав преступления в сфере хозяйственной деятельности, специальный субъект, должностное лицо, должностное лицо.

The article considers the possibility of allocating a system of crimes in the field of economic activity on the basis of committing these crimes by a special subject – an official. The emphasis is placed on the feasibility of conducting a separate study of this group of crimes, identifying their features and applying appropriate criminal-law measures. A list of perspective directions of the investigation of the system of crimes in the sphere of economic activity, the subject of which is recognized as an official.

Key words: crime composition in the sphere of economic activity, special subject, official person, official.

Вступ. Будь-яке наукове дослідження варто розпочинати зі з'ясування сутності досліджуваного явища, що визначається предметом. Саме з усвідомлення цього конструктивного елемента розвивається правильне уявлення про місце цього предмета у відповідній сфері

правового регулювання, про специфіку процесів, пов'язаних із отриманням знань, про явища, які піддаються дослідженню тощо. Тому перед науковцем насамперед стоїть завдання виокремити з уже наявних наукових досліджень конкретну сферу пізнання, в межах якої можна було б аналізувати наявні розробки, висувати власні гіпотези та акцентувати увагу на оцінці наявного стану й можливостях його вдосконалення.

У царині доктринальних положень науки кримінального-права не вщухають дискусії щодо розроблення концепції кримінально-правової протидії суспільно небезпечним діянням, склади злочинів яких об'єднано в розділі VII «Злочини у сфері господарської діяльності» Особливої частини Кримінального кодексу (далі – КК) України. Розглядувана сфера кримінально-правового регулювання є складною для її розуміння як системи кримінально-правових норм, спрямованих на захист єдиного комплексу особливо цінних суспільних відносин.

О.О. Дудоров справедливо стверджує, що «проблематика кримінальної відповідальності за злочини у сфері господарської діяльності за кількістю наукових публікацій є серед тематики Особливої частини кримінального права України своєрідним «лідером» [1, с. 169]. Обрати напрям дослідження у розглядуваній сфері кримінально-правового регулювання є складним процесом, який потребує виокремлення групи складів злочинів із розділу VII Особливої частини КК України, які мають принаймні одну подібну ознаку, з наявністю якої можна пов'язати певні тенденції щодо їх поширення, а отже, виявити недосконалості кримінально-правових норм. Це, відповідно, стає відправною точкою для подальшого вдосконалення кримінально-правового законодавства.

Кримінально-правові дослідження системи норм, розміщених у розділі VII Особливої частини КК України, можна умовно поділити на дві великі підгрупи. Це такий класичний поділ, на якому неодноразово наголошували науковці. Перша група наукових розробок є нечисленною, оскільки представлена дослідженнями системи або окремих груп складів злочинів у сфері господарської діяльності чи окремими наскрізними поняттям. Авторами цих праць, зокрема, є П.С. Берзін, Н.О. Гуторова, О.О. Дудоров, В.М. Киричко, О.І. Перепелиця, Є.Л. Стрельцов та ін. Друга група кримінально-правових досліджень охоплює надбання кримінально-правової доктрини, яка присвячується дослідженню ознак конкретних складів злочинів у сфері господарської діяльності. Вона опосередковується науковими працями П.П. Андрушка, П.С. Берзіна, Г.Є. Болдарь, Л.П. Брич, М.Є. Короткевича, Т.Я. Крих, Н.М. Ляпунова, В.О. Навроцького, О.М. Омелчука, М.М. Панова та багатьма іншими науковцями.

Обираючи предмет дослідження щодо кримінально-правового регулювання заборон у сфері господарської діяльності, варто враховувати, що дослідити систему норм, розміщених у розділі VII Особливої частини КК України, можна на рівні окремої комплексної кваліфікаційної наукової праці на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук. Однак це не означає, що предмет дослідження треба обмежувати виключно ознаками якогось конкретного складу злочину. Зважаючи на те, що під час дослідження окремих груп складів злочинів науковці виділяли їх, як правило, за ознаками видового чи безпосереднього об'єкта складу злочинів, існує необхідність обрання для наукової розроблення групи складів злочинів, виділених у науці кримінального права за іншими класифікаційними критеріями.

Постановка завдання. У зв'язку з цим метою статті є оцінювання доцільності виділення в контексті предмета окремого кримінально-правового дослідження саме системи складів злочинів у сфері господарської діяльності, суб'єктом яких визнається службова особа, а також установа перспективних напрямів такого дослідження.

Результати дослідження. Одним із найбільш дискусійних аспектів кримінально-правової науки є визначення змісту родового об'єкта складів злочинів, розміщених у розділі VII Особливої частини КК України, а отже, відповідно до цього формулювання назви цього розділу. Науковці майже одностайно стверджують про розбіжність в об'єктах посягання цих складів злочинів та апелюють до законодавця про те, що сфера їх учинення виходить за межі поняття «господарська діяльність», яка розуміється як діяльність суб'єктів господарюван-

ня у сфері суспільного виробництва, спрямована на виготовлення й реалізацію продукції, виконання робіт чи надання послуг вартісного характеру, що мають цінову визначеність (ч. 1 ст. 3 Господарського кодексу України) [2]. Однак ніяких структурних змін розглядуваний розділ не зазнав у контексті його розукомплектування на окремі родові об'єкти щодо певних груп складів злочинів.

Натомість це чи не єдиний розділ, окремі статті в якому піддавалася найчастішому редагуванню законодавця. Ю.В. Баулін відзначає, що «суспільство та держава зацікавлені й у тому, щоб кримінальне законодавство адекватно і своєчасно реагувало на зміни у злочинному середовищі та у сфері протидії злочинності, тобто було динамічним. Динамічність є рисою, притаманною будь-якому законодавству, в тому числі й кримінальному, вона свідчить про його здатність до вдосконалення та розвитку» [3, с. 51]. З іншого боку, необхідно погодитися з науковцями, які стверджують, що динамізм законодавства треба відрізняти від його нестабільності, оскільки перший пов'язаний із пристосуванням законодавства до змінюваної соціальної практики, призводить до вдосконалення законодавства, є ознакою високої правової культури, а друга, навпаки, не поліпшує формальних і змістових якостей законодавства, свідчить про брак правової культури [4, с. 57].

Так уже склалося, що динамічність кримінального закону в контексті норм, які містять ознаки складів злочинів у сфері господарської діяльності, найчастіше пов'язується з черговою гуманізацією відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності, що передбачалася Законом України від 15 листопада 2011 року № 4025-VI [5]. Дуже швидко науковці загалом дали несхвальну оцінку запропонованій Верховною Радою «стратегії розвитку концепції про кримінальну відповідальність за господарські злочини». Декриміналізація значної частини злочинів визнається необґрунтованою, а в кінцевому результаті поява нових кримінально-правових норм визнається науковцями доволі сумнівною [6]. На думку О.О. Дудорова та Р.О. Мовчана, «новелізація» кримінального законодавства призвела до того, що, будучи спочатку (після набрання чинності КК) загалом чіткою та взаємоузгодженою системою норм, указаний розділ поступово перетворився на безсистемний, еkleктичний набір заборон, не здатних виконувати своє основне призначення – ефективну кримінально-правову охорону господарської діяльності [7, с. 260]. Науковці критично висловлюються також щодо можливості взагалі провести класифікацію злочинів у сфері господарської діяльності, яка б мала гідне наукове обґрунтування. Безумовний позитив від розглядуваної наукової позиції полягає в тому, що на визначені науковцями прогалини кримінального законодавства має бути відповідна законотворча реакція. Особливо це стосується випадків, коли введені в кримінальний закон норми необґрунтовано конкурують із загальними нормами, які були в ще первісній редакції кримінального закону (наприклад ст. ст. 205-1, 358, 366 КК України).

Поряд із цим розглядувана наукова позиція все ж є небезспірною. Незважаючи на загалом критичну оцінку норм, розміщених у розділі VII Особливої частини КК України, все ж їх наявність у структурі кодифікованого законодавчого акта передбачає здійснення постійного їх наукового пізнання. У цьому аспекті недостатньо апробованим є розроблення концепції передбачення в розглядуваному розділі складів злочинів зі спеціальним суб'єктом, а саме службовими особами.

У структурі розділу VII «Злочини у сфері господарської діяльності» Особливої частини КК України виділяються склади злочинів із загальним і спеціальним суб'єктом. Як з'ясувалося, не завжди в кожному конкретному випадку можна чітко розмежувати склади злочинів у сфері господарської діяльності за розглядуваною ознакою. Незважаючи на те що в структурі поняття «спеціального суб'єкта» завжди наявні загальні ознаки суб'єкта складу злочину, все ж кримінальна відповідальність цих видів суб'єктів має бути чітко диференційована на законодавчому рівні. У процесі правозастосування не має виникати неоднозначностей із цього приводу, оскільки мова йде про обов'язкову ознаку складу злочину. М.І. Панов справедливо зазначає, що «склад злочину являє собою струнку систему ознак, що характеризується логічною узгодженістю та упорядкованістю» [8, с. 70–71]. Отже,

кожен склад злочину містить юридично значиму інформацію про межі забороненого діяння, про його структуру та можливість поширення щодо визначеного кола діянь.

Наявність у діянні особи складу злочину визнається законодавчою підставою кримінальної відповідальності. Поряд із цим у кримінальному законі не врегульовано правила кваліфікації за наявності певного набору ознак, що утворюють склад злочину. Наука кримінального права в цьому питанні неоднозначна. Мається на увазі правила встановлення обов'язкових ознак складу злочину. Зважаючи на те що саме за ознаками суб'єкта окремі склади злочинів у сфері господарської діяльності варто розмежовувати зі складами злочинів, розміщених в інших розділах Особливої частини КК України, насправді є науковий інтерес у тому, щоб визначити групу складів злочинів, у яких спеціальним суб'єктом визнається саме службова особа.

Безспірним доктринальним положенням є те, що ознаки, які включено в законодавчу конструкцію складу злочину й безпосередньо названо в диспозиції статті, визначаються обов'язковими ознаками цього складу злочину. Аналіз усієї множини складів злочинів, розміщених у розділі VII «Злочини у сфері господарської діяльності» Особливої частини КК України, дає змогу констатувати цілу низку вказівок у диспозиції статей на ознаки спеціального суб'єкта. Для позначення цього елемента щодо розглядуваних складів злочинів законодавець застосовує такі термінологічні звороти: 1) службова особа, яка вчиняє злочин у сфері господарської діяльності з використанням службового становища (ч. 2 ст. 201, ч. 3 ст. 206, ч. 3 ст. 206-2, ч. 3 ст. 229 КК України); 2) службова особа, яка вчиняє злочин у сфері господарської діяльності з використанням свого службового становища (ч. 2 ст. 205-1 КК України); 3) особа, якій інформація стала відома у зв'язку з професійною або службовою діяльністю (ч. 2 ст. 209-1 КК України); 4) службова особа (ст. ст. 210, 211 КК України); 5) службова особа підприємства, установи, організації незалежно від форми власності (ст. ст. 212, 212-1 КК України); 6) особа, що займається підприємницькою діяльністю без створення юридичної особи, чи будь-яка інша особа, яка зобов'язана сплачувати податки, збори (обов'язкові платежі) чи єдиний внесок на загальнообов'язкове державне соціальне страхування чи страхові внески на загальнообов'язкове пенсійне страхування (ст. ст. 212, 212-1 КК України); 7) посадові особи суб'єктів господарської діяльності, відомості про яких не включено до переліку суб'єктів господарювання (ст. 213 КК України); 8) пов'язана з банком особа (ст. 218-1 КК України); 9) громадянин-засновник суб'єкта господарської діяльності (ст. 219 КК України); 10) службова особа суб'єкта господарської діяльності (ст. 219 КК України); 11) керівник банку (ст. 220-1 КК України); 12) службова особа банку (ст. 220-1 КК України); 13) службова особа учасника фондового ринку (ст. 222-1 КК України); 14) уповноважена особа (ст. 223-1 КК України); 15) службова особа емітента чи професійного учасника фондового ринку (ст. 223-2 КК України); 16) особа, якій комерційна або банківська таємниця відома у зв'язку з професійною або службовою діяльністю (ст. 232 КК України); 17) службова особа емітента (ст. 232-2 КК України).

Як убачається, текстуальне позначення вказівок на спеціального суб'єкта є неоднозначним. Лише в низці випадків можна однозначно стверджувати, що суб'єктом злочину у сфері господарської діяльності визнається саме службова особа, зміст поняття якої є законодавчо дефінованим у ст. ст. 18 і 364 КК України. Доцільно звернути увагу на те, що навіть у розглядуваних випадках законодавець використовує різні способи законодавчої техніки. В одних випадках указується просто на службових осіб, а в інших особливості суб'єктного складу окремих злочинів у сфері господарської діяльності є службова особа конкретної юридичної особи (банку, фондового ринку, емітента чи професійного учасника фондового ринку тощо). Окремо треба звернути увагу на те, що для позначення спеціального суб'єкта вживається ще й такий термінологічний зворот, як «посадова особа суб'єкта господарської діяльності», що є нетиповим для чинної редакції КК України. Як відомо, трансформація «посадової особи» у «службову особу» відбулося на рівні первинної редакції КК України 2001 року.

У літературі стверджується, що ознаки спеціального суб'єкта можуть визначатися тлумаченням положень кримінально-правових норм [9, с. 146]. Мається на увазі, що в ок-

ремих випадках ознаки спеціального суб'єкта не вказуються в диспозиції. Висновок про їх обов'язковість має зробити правозастосувач шляхом з'ясування змісту обов'язкових ознак об'єкта, об'єктивної та суб'єктивної сторони. Запропоноване правило кваліфікації є дещо спірним із тих міркувань, що його можна розглядати як порушення одного з конституційних принципів. Відповідно до ч. 3 ст. 62 Конституції України, обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь [10].

Думається, що диспозиція статті має бути найбільш інформативною щодо конкретизації обов'язкових ознак складу злочину. У контексті ознак суб'єкта складу злочину застосування цього правила дасть змогу уникнути помилок як законотворчого, так і правозастосовного характеру. Щодо першого значення, то на законодавчому рівні має чітко розмежовуватися відповідальність загальних і спеціальних суб'єктів. Як відомо, залежно від виду суб'єкта може зростати ступінь суспільної небезпеки злочину. З огляду на це, невинуватим є передбачення відповідальності за порушення порядку здійснення операцій із металобрухтом фізичними особами та посадовими особами суб'єктів господарської діяльності в межах одного основного складу злочину. Суспільна небезпека діяння, вчиненого службовою особою суб'єкта господарської діяльності, є вищою за рахунок включення в структуру складу злочину додаткового обов'язкового безпосереднього об'єкта, яким треба визнавати суспільні відносини, що визначають авторитет підприємства, установи чи організації.

Помилки правозастосовного характеру можуть виникнути під час установлення суб'єкта складів злочинів, у диспозиціях яких не вказується на сукупність таких спеціальних ознак. Для наочності можна звернутися до ст. 203-1 КК України, яка передбачає кримінальну відповідальність за незаконний обіг дисків для лазерних систем зчитування, матриць, обладнання та сировини для їх виробництва. Із цього приводу в літературі одні науковці вважають, що суб'єкт цього злочину – спеціальний, а саме «службова особа суб'єкта господарювання – юридичної особи, яка є виробником, експортером або імпортером дисків для лазерних систем зчитування, матриць, сировини та обладнання для їх виробництва, а так само фізична особа-підприємець, яка здійснює таку господарську діяльність» [11, с. 562]. Висловлюється також інша позиція, згідно з якою суб'єкт незаконного зберігання, реалізації та переміщення відповідних предметів може бути як спеціальним, так і загальним [4]. Натомість у випадку незаконного використання інсайдерської інформації законодавець розтлумачує, що треба розуміти під «особами, які вчинили дії, передбачені цією статтею», у примітці до ст. 232-1 КК України, а не в диспозиції статті. Наведений у примітці перелік осіб є надто суперечливий, оскільки загалом суб'єктом цього складу злочину можна визначити особу, якій інсайдерська інформація відома у зв'язку з професійною або службовою діяльністю.

Наступний аспект порушеної проблеми полягає в з'ясуванні особливостей закріплення службових осіб як суб'єктів складів злочинів у сфері господарської діяльності. Насамперед треба звернути увагу на те, що для розглядуваної групи складів злочинів характерним є конструювання як основних (простих), так і кваліфікованих складів злочинів зі спеціальним суб'єктом – службовою особою. У цьому аспекті доцільно встановити, чи відповідає задекларований ступінь тяжкості злочину суспільній небезпеці складу злочину, суб'єктом якого визнається службова особа. Зважаючи на те що лише службовими особами не обмежується перелік спеціальних суб'єктів складів злочинів у сфері господарської діяльності, перспективним є визначення чіткого розмежування поняття «службова особа» та інших спеціальних суб'єктів, зміст яких потрібно тлумачити із застосуванням регулятивного законодавства. Окремого аналізу потребує питання про доцільність поширення диференціації кримінальної відповідальності на всі злочини у сфері господарської діяльності.

Висновки. Усвідомлюючи всю злободенність удосконалення норм, які визначають ознаки складів злочинів у сфері господарської діяльності, видається за доцільне розглянути цей напрям кримінально-правового регулювання під новим кутом зору. Висхідним вектором для нового наукового пізнання розглядуваних складів злочинів має стати вивчення та узагальнення підходів до концепції формування конструкцій складів злочинів у сфері господар-

ської діяльності, суб'єктом яких визнається службова особа. Перспективними напрямками такого дослідження можна назвати такі: 1) визначення системи складів злочинів у сфері господарської діяльності, суб'єктом яких визнається службова особа; 2) узгодження термінологічного позначення цього виду суб'єкта в диспозиціях статей розділу VII «Злочини у сфері господарської діяльності» Особливої частини КК України, а також в інших статтях кримінального закону; 3) оцінювання якості диференціації відповідальності службових осіб з урахуванням їх спеціального статусу; 4) визначення доцільності поширення службової особи в конструкціях складів злочинів у сфері господарської діяльності; 5) розмежування складів злочинів у сфері господарської діяльності із суміжними складами злочинів, суб'єктом яких визнається службова особа; 6) оцінювання якості законотворчого та правозастосовного процесу розглядуваних кримінально-правових норм.

Список використаних джерел:

1. Дудоров О.О. Злочини у сфері господарської діяльності: особливості кримінальної відповідальності / О.О. Дудоров // Вісник Асоціації кримінального права України. – 2014. – № 1 (2). – С. 169–175.
2. Господарський кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 року № 436-IV // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/436-15/print1490190480489064>.
3. Баулін Ю.В. Кримінально-правова система в Україні: загальна характеристика / Ю.В. Баулін // Сучасна кримінально-правова система в Україні: реалії та перспективи / [Ю.В. Баулін, М.В. Буроменський, В.К. Гришук, О.В. Зайчук, В.О. Навроцький, О.В. Надегн, Ю.В. Нікітін, Н.М. Оніщенко, Ю.А. Пономаренко, М.І. Хавронюк, О.В. Харитонова, В.І. Шахун]. – К. : ВАІТЕ, 2015. – 688 с.
4. Суходубова І.В. Стабільність і динамізм законодавства: поняття, співвідношення, засоби забезпечення : [монографія] / І.В. Суходубова ; наук. ред. О.В. Петришин. – Х. : Право, 2016. – 228 с.
5. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності : Закон України від 15 листопада 2011 року № 4025-VI // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4025-17>.
6. Калмикова Є. Лікарський засіб від хвороби суспільства чи плацебо? Встановлення кримінальної відповідальності за протиправне заволодіння майном підприємства, установи, організації / Є. Калмикова, Д. Калмиков // Юридичний вісник. – 2014. – 5–11 квіт. – № 14.
7. Дудоров О.О. Законодавство України про кримінальну відповідальність за злочини у сфері господарської діяльності – час визначитися зі стратегією розвитку / О.О. Дудоров, Р.О. Мовчан // Вісник Асоціації кримінального права України. – 2015. – № 2 (5). – С. 215–263.
8. Панов М.І. Підстава кримінальної відповідальності: поняття та значення в удосконаленні КК України / М.І. Панов // 10 років чинності Кримінального кодексу України: проблеми застосування, удосконалення та подальшої гармонізації із законодавством європейських країн : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 13–14 жовт. 2011 р.) – Х., 2011. – С. 70–71.
9. Берзін П.С. Суб'єкт злочину / П.С. Берзін, В.О. Гацелюк // Вісник Асоціації кримінального права України. – 2013. – № 1 (1). – С. 144–159.
10. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vp/print1480498744643620>.
11. Кримінальне право (Особлива частина) : [підручник] / за ред. О.О. Дудорова, Є.О. Письменського. – Луганськ : Елтон-2, 2012. – Т. 1. – 2012. – 780 с.
12. Філіпп А.В. Кримінальна відповідальність за незаконний обіг дисків для лазерних систем зчитування, матриць, обладнання та сировини для їх виробництва : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 / А.В. Філіпп. – Д., 2011. – 20 с.

КУЛЬКІНА Я. С.,
ад'юнкт відділу організації освітньо-наукової підготовки
(Харківський національний університет
внутрішніх справ)

УДК [343.3/7:355.012](477)

**ОБ'ЄКТИВНА СТОРОНА ПОРУШЕННЯ ПРАВИЛ ПОВОДЖЕННЯ
ЗІ ЗБРОЄЮ, А ТАКОЖ ІЗ РЕЧОВИНАМИ І ПРЕДМЕТАМИ,
ЩО СТАНОВЛЯТЬ ПІДВИЩЕНУ НЕБЕЗПЕКУ ДЛЯ ОТОЧЕННЯ
(ДОСВІД НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНОГО АНАЛІЗУ ЗАГАЛЬНИХ ПИТАНЬ)**

Статтю присвячено проблемі визначення об'єктивної сторони злочину, передбаченого ст. 414 Кримінального кодексу України, та її складових елементів. Наведено різні наявні визначення об'єктивної сторони злочину, запропоновано внести певні зміни, щоб виключити неоднозначні точки зору під час її тлумачення.

Ключові слова: військовий злочин, порушення правил поведження зі зброєю і предметами, об'єктивна сторона злочину, суспільна небезпечність, причинний зв'язок, негативні наслідки.

Статья посвящена проблеме определения объективной стороны преступления, предусмотренного ст. 414 Уголовного кодекса Украины, и её составных элементов. Приведены разные существующие определения объективной стороны преступления, предложено внести определенные изменения, чтобы исключить неоднозначные точки зрения при её толковании.

Ключевые слова: военное преступление, нарушение правил обращения с оружием и предметами, объективная сторона преступления, общественная опасность, причинная связь, негативные последствия.

The article is devoted to the problem of determining the objective side of a crime under art. 414 of the Criminal Code of Ukraine and its constituent elements. Various existing definitions of the objective side of this crime are given. Also it was proposed to make certain changes to exclude ambiguous points of view on its interpretation.

Key words: military crime, faulty handling of weapons and subjects, objective side of a crime, public danger, causal relationship, negative consequences.

Вступ. Склад злочину у вітчизняному кримінальному праві визнається єдиною, необхідною й достатньою юридичною підставою кримінальної відповідальності. Тому дослідження цієї підстави за конкретний злочин обов'язково охоплюють вивчення проблем змісту окремих його елементів (об'єкта й об'єктивної сторони, що утворюють об'єктивні ознаки складу злочину, суб'єкта й суб'єктивної сторони, які охоплюють його суб'єктивні ознаки).

Об'єктивні ознаки складу злочину, як відомо, характеризують його зовнішній бік. Серед інших ознак учиненого правопорушення саме вони виявляються й установлюються першими; саме їм законодавець, як правило, приділяє найбільше уваги під час опису посягання. Тому науково-теоретичний аналіз складу конкретного злочину, зокрема й злочинного порушення правил поведження зі зброєю, а також із речовинами і предметами, що становлять підвищену небезпеку для оточення, передбаченого ст. 414 Кримінального кодексу України

(далі – КК України) як підстави кримінальної відповідальності за нього, вимагає першочергового приділення уваги об'єктивним компонентам цієї підстави й передусім об'єктивній стороні вказаного злочину. При цьому необхідно враховувати, що в теорії кримінального права об'єктивна сторона злочину є найбільш складним та об'ємним ученням. Це зовнішня сторона злочину, дослідження якої дає змогу судити не тільки про цей елемент складу, а й визначати інші елементи й ознаки складу злочину, встановити суб'єктивні його ознаки, які характеризують учинене. Установлення ознак об'єктивної сторони порушення правил поведіння зі зброєю, а також із речовинами і предметами, що становлять підвищену небезпеку для оточення, дає змогу з'ясувати наявність складу цього злочину в діях особи, правильно кваліфікувати вчинене за ст. 414 КК України, відмежувати це злочинне діяння від інших злочинів і незлочинних посягань.

Дослідженню загальних проблем об'єктивної сторони складу злочину присвячено досить багато наукових публікацій. Особливо варто відмітити праці В.М. Кудрявцева, Г.В. Тімейко, В.Б. Малініна, О.Ф. Парфьонова, М.І. Ковальова, які спеціально присвячені цій тематиці. Під час дослідження військово-кримінальної проблематики аналізу ознак об'єктивної сторони військових злочинів приділяли увагу такі вчені-військові юристи, як Х.М. Ахметшин, Ф.С. Бражник, В.В. Лунєєв, І.П. Малахов, М.О. Стручков, А.А. Тер-Акопов, В.М. Чхиквадзе та інші. В Україні вказаній проблематиці присвячено мало праць. Так, нею займалися В.О. Глушков, К.Г. Фетисенко, Г.М. Анісімов, В.І. Касинюк, М.І. Панов, С.О. Харитонов, М.І. Хавронюк та інші. Однак предметом окремих досліджень питання кримінально-правового аналізу об'єктивної сторони передбаченого ст. 414 КК порушення правил поведіння зі зброєю, а також із речовинами і предметами, що становлять підвищену небезпеку для оточення, не було.

Постановка завдання. Метою статті є з'ясування об'єктивної сторони злочинного порушення правил поведіння зі зброєю, а також із речовинами і предметами, що становлять підвищену небезпеку для оточення, її складників і змісту.

Результати дослідження. Як відомо, законодавче визначення поняття об'єктивної сторони злочину (і складу злочину) поки що відсутнє. Воно надається лише в науковій і навчальній літературі. Відмінності між наявними визначеннями об'єктивної сторони злочину полягають передусім у ступені конкретизації авторами її змісту, а також в обсязі відображення її ознак. Так, одним із найбільш розгорнутих і деталізованих визначень є визначення, що запропоноване Л.Д. Гаухманом: «Об'єктивна сторона злочину – це сукупність зовнішніх, об'єктивних, соціально значимих, таких, що виражають суспільну небезпечність і її ступінь, суттєвих, типових для цього виду злочинів ознак, передбачених кримінальним законом і – при бланкетності диспозиції статті Особливої частини КК – в інших законах та (або) інших нормативних правових актах, які характеризують злочин як закінчений і вчинений виконавцем (виконавцями)» [1, с. 90]. Г.В. Тімейко пише, що «об'єктивна сторона злочину є зовнішнім актом злочинного діяння, що протікає в певних умовах місця, часу й обстановки» [2, с. 6]. Однак це визначення можна застосовувати лише до злочинів із формальним складом. Тому воно виглядає незавершеним. Визначення А.А. Піонтковського є надто загальним. Він визначає об'єктивну сторону злочину як характеристику кримінальним законом зовнішніх ознак злочинного посягання [3, с. 131]. Деякі автори (наприклад, В.М. Кудрявцев) пояснюють об'єктивну сторону злочину як процес суспільно небезпечного і протиправного посягання на охоронювані законом інтереси, що розглядається з його зовнішньої сторони з погляду послідовного розвитку тих подій і явищ, які починаються зі злочинної дії (бездіяльності) суб'єкта й закінчуються настанням злочинного результату [4, с. 9]. Отже, варіантів визначення поняття об'єктивної сторони в юридичній літературі не бракує. Водночас найточнішим виглядає визначення М.І. Панова, який указує, що об'єктивною стороною злочину є «зовнішня сторона (зовнішнє вираження) злочину, що характеризується суспільно небезпечним діянням (дією чи бездіяльністю), суспільно небезпечними наслідками, причинним зв'язком між діянням і суспільно небезпечними наслідками, місцем, часом, обстановкою, способом, а також засобами вчинення злочину» [5, с. 111].

Виходячи з широкого розуміння злочину як явища реальної дійсності, В.Н. Кудрявцев виділяв три головні етапи (елементи), з яких складається об'єктивна сторона:

1. Суспільно небезпечна дія (бездіяльність) суб'єкта.

Під час розгляду злочинного діяння його варто брати не ізольовано, а в тих конкретних випадках місця, часу та навколишньої обстановки, в якій його було вчинено. Тому суттєвими ознаками злочинного діяння (бездіяльності) є спосіб, місце, час та обстановка вчинення злочину. Однак вони не є самостійними елементами об'єктивної сторони, бо тільки характеризують діяння (дію чи бездіяльність) злочинця.

2. Причинний зв'язок між діянням і злочинним наслідком.

На цьому етапі розвиток подій може набувати різного спрямування залежно як від характеру вчинку й від умов місця, часу та обстановки.

3. Злочинний наслідок, тобто настання суспільно некорисних змін в об'єкті посягання [4, с. 10–11].

Отже, спираючись на наявні загальні визначення об'єктивної сторони злочину, можна визначити, що об'єктивною стороною злочину, передбаченого ст. 414 КК України, є здійснення військовослужбовцем активних дій, що порушують правила та порядок поведіння зі зброєю, боєприпасами, радіоактивними матеріалами, вибуховими чи іншими речовинами і предметами, що становлять підвищену небезпеку для оточення, й (або) невиконання ним відповідних правил і порядку поведіння зі зброєю, що спричинило настання суспільно небезпечних наслідків у вигляді створення небезпеки для довкілля, заподіяння потерпілому або декільком потерпілим тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості, заподіяння особі або декільком особам смерті чи інші тяжкі наслідки.

Діяння як ознака об'єктивної сторони злочину являє собою протиправний суспільно небезпечний акт людської поведінки. Діяння, яке не передбачено кримінальним законом, не може бути визнано злочином. Тому діяння належить до ознак об'єктивної сторони будь-якого складу злочину лише в тому випадку, коли воно передбачено чинним законодавством. Діяння визнається злочином за однієї обов'язкової умови: воно повинно мати виражену суспільну небезпечність. Суспільна небезпечність – це здатність діяння заподіювати шкоду охоронюваним кримінальним законом об'єктам або становити загрозу спричинення їм шкоди [6, с. 10].

Об'єктивна сторона будь-якого військового злочину полягає в учиненні суспільно небезпечного діяння (дії чи бездіяльності), що порушує встановлений порядок несення військової служби [7, с. 846]. Згідно з диспозицією ст. 414 КК України, об'єктивна сторона складу передбаченого злочину полягає в сукупності таких ознак: 1) суспільно небезпечне діяння – порушення правил поведіння з предметами злочину (зброєю, боєприпасами, вибуховими, іншими речовинами і предметами, що становлять підвищену небезпеку для оточення, а також з радіоактивними матеріалами); 2) суспільно небезпечні наслідки – заподіяння потерпілому або декільком потерпілим тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості чи створення небезпеки для довкілля, спричинення смерті одній або декільком особам, інші тяжкі наслідки; 3) наявність причинного зв'язку між порушенням конкретних правил поведіння із зазначеними предметами та настанням шкідливих наслідків.

Поводження зі зброєю, небезпечними речовинами і предметами передбачає таку поведінку суб'єкта, яка забезпечує контроль за небезпечними речовинами й, відповідно, безпеку як самого користувача, так й оточуючих. Звідси випливає, що правила поведіння – це встановлена нормативними актами сукупність прийомів і послідовність дій із предметом, що забезпечує безпеку їх використання [8, с. 31].

Діяння в ч. 1 ст. 414 КК описане бланкетним способом. Правила поведіння з указаними речовинами і предметами містяться у військових статутах, інструкціях, положеннях, розпорядженнях (наприклад, Статут внутрішньої служби Збройних Сил України, Положення про порядок застосування зброї, бойової техніки та спеціальних засобів під час охорони державного кордону і виключної (морської) економічної зони України тощо). Правила поведіння з окремими речовинами та предметами, що становлять підвищену небезпеку

для оточення, можуть бути зазначені в нормативних актах інших міністерств і відомств, які безпосередньо не пов'язані з військовою службою. Проте дотримання вимог, що містяться в цих актах, є обов'язковим і для військовослужбовців, що поведуться з відповідними військовими засобами. Недотримання цих вимог також тягне спричинення шкоди, передбаченої ст. 414 КК України. Наприклад, Основні санітарні правила забезпечення радіаційної безпеки України, затверджені Міністерством охорони здоров'я 2 лютого 2005 року [9], поширюються й на військовослужбовців.

Отже, термін «порушення», який відображає змістове наповнення суспільно небезпечного діяння у складі об'єктивної сторони, передбаченого ст. 414 КК України злочину, – це недотримання або неналежне виконання військовослужбовцями обов'язкових вимог, правил, закріплених у певних нормативних актах.

Низка військових злочинів може вчинятись тільки шляхом дії, менша частина вчиняється шляхом бездіяльності. Як видно з викладеного вище, злочин, передбачений ст. 414 КК України, може бути вчинено як шляхом дії, так і шляхом бездіяльності. При цьому й злочинна бездіяльність, і дія повинні бути свідомими, вольовими, протиправними та суспільно небезпечними. В іншому випадку вони не можуть визнаватися злочинними [6, с. 12].

В українському кримінальному законі немає визначення бездіяльності, на відміну від кримінальних законів деяких зарубіжних країн. Закріплення визначення бездіяльності як форми злочинної поведінки на законодавчому рівні мало б позитивне значення. Проте браку у визначенні бездіяльності в кримінально-правовій літературі немає. При цьому необхідно зазначити, що її ознаки практично в усіх доктринальних визначеннях збігаються: бездіяльність передбачає невиконання дій, які особа мала б і могла виконати. Бездіяльність може потягнути за собою кримінальну відповідальність лише в тому випадку, коли вона протиправна та суспільно небезпечна. Моментом початку злочинної бездіяльності є момент, коли особа повинна була здійснити певні дії, а натомість відхилилася від їх виконання.

Для кримінальної відповідальності за бездіяльність характерною є наявність трьох складників: 1) особа мусила діяти; 2) вона мала можливість діяти; 3) особа не виконала свій обов'язок.

Оцінка наявності в особи можливості діяти повинна ґрунтуватися з урахуванням усіх обставин справи, а також його суб'єктивних можливостей. Необхідно встановити, чи могла ця конкретна людина, що має відповідний вік, досвід, знання, стан здоров'я тощо, в цій конкретній ситуації виконати наявний у неї обов'язок або ні [6, с. 12, 13].

В аналізованому злочині на сутність небезпеки вчиненого діяння помітно впливає порушення спеціальних правил. Тому диспозиція ст. 414 КК України належить до так званих бланкетних. Отже, кримінально-правова оцінка цього злочину неможлива без ретельного аналізу нормативно-правових джерел, що передбачають правила, порушення яких ставляться у вину військовослужбовцю. У зв'язку з цим виникають певні складнощі під час практичної реалізації цієї норми.

За конструкцією об'єктивної сторони більшість військових злочинів, у тому числі й злочин, передбачений ст. 414 КК України, є посяганнями з матеріальним складом. Тобто обов'язковою ознакою є настання негативних наслідків, що зазначені в диспозиції статті. Суспільно небезпечні наслідки – це шкода, що заподіяна об'єкту кримінально-правової охорони в результаті вчинення злочину. У цьому сенсі будь-який злочин тягне за собою настання суспільно небезпечних наслідків [6, с. 13].

У ч. 3 ст. 414 КК України законодавець виділяє таку категорію наслідків, як «інші тяжкі наслідки», проте будь-якого роз'яснення стосовно цього поняття не надає. В.І. Касинюк до «інших тяжких наслідків» зараховує велику матеріальну шкоду (якщо вона у 250 і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян), виведення з ладу важливої для боєздатності військової техніки, зрив виконання бойового завдання, зараження шкідливими речовинами водойм, землі, повітря тощо [10, с. 97]. Х.М. Ахметшин «інші тяжкі наслідки» визначав так: 1) майнова шкода, включаючи знищення чи пошкодження як самого предмета злочину, так й іншого військового чи цивільного майна з урахуванням

не тільки вартості знищеного чи пошкодженого майна в грошовому еквіваленті, а й у його військовій значущості, особливому призначенні тощо; 2) зараження навколишнього середовища, що спричинило шкоду умовам існування рослинного, тваринного світу й людини або суттєві витрати на ліквідування реальної небезпеки для оточення, що виникла; 3) організаційна шкода, що виражається у зриві важливих військових заходів, невиконанні підрозділом бойового завдання або іншого завдання, дезорганізації життєдіяльності як у військових частинах, так і в суміжних із ними населених пунктах, спричинення іншої шкоди дисципліні, боєготовності й боєздатності військ [11, с. 175]. С.І. Дячук у науково-практичному коментарі до КК України під «іншими тяжкими наслідками» розуміє зрив виконання бойового завдання (яким у мирний час є, скажімо, несення караульної або прикордонної служби, бойового чергування), зрив заходів, спрямованих на забезпечення постійної боєготовності військової частини, корабля, підрозділу; знищення або пошкодження бойової техніки; спричинення значної матеріальної шкоди, зараження отруйними речовинами значних ділянок землі, водойм і повітря тощо. Тяжкість наслідків є оцінною категорією й визначається органами досудового слідства та судом з урахуванням усіх обставин справи [12, с. 543].

Загалом таке поняття, як «тяжкі наслідки», потребує самостійного правового закріплення. Такої думки дотримуються й інші юристи, що займаються проблемами військових злочинів в Україні, зокрема М.І. Хавронюк [7, с. 14].

Оскільки законодавець зараховує злочин, передбачений ст. 414 КК України, до матеріальних складів, то для правильної оцінки має важливе значення точного встановлення причинного зв'язку, що виникає між скоєнням військовослужбовцем певних дій або його бездіяльністю до наслідків, що настали.

Причинний зв'язок – це таке відношення між явищами, за якого одне або декілька взаємодіючих явищ (причина) породжують інше явище (наслідок) [4, с. 185]. Проблема встановлення причинного зв'язку як ознаки об'єктивної сторони злочину, передбаченого ст. 414 КК України, вимагає передусім установлення того діяння, що виявилось в порушенні правил поведження зі зброєю, боєприпасами, радіоактивними матеріалами, вибуховими та іншими речовинами і предметами, що становлять підвищену небезпеку для оточення, яке зумовило спричинення шкоди здоров'ю, смерті потерпілого, небезпеки для довкілля та інші негативні наслідки. І хоча діяння й наслідок завжди внутрішньо пов'язані між собою, однак цей взаємозв'язок не завжди легко встановити, оскільки наслідок, який настав, може бути пов'язаний з іншими діяннями як потерпілого, так й інших військовослужбовців, роль кожного з яких в настанні злочинного діяння неоднакова. Тому із сукупності діянь у кожному окремому випадку варто виділяти саме те, яке з неминучістю потягнуло настання наслідків, передбачених ст. 414 КК України. При цьому причиною можна визнати не будь-яке діяння, що передувало наслідкам, що настали, а саме те, яке виявляється в порушенні правил поведження зі зброєю і предметами, що становлять підвищену небезпеку для оточення, за обов'язкової умови наявності обов'язку військовослужбовця дотримуватись їх. У необхідних випадках для встановлення причинного зв'язку призначається експертиза.

Настання наслідків, які передбачені у ст. 414 КК України, може супроводжуватись порушенням правил поведження зі зброєю і предметами, що становлять підвищену небезпеку для оточення, одночасно декількома військовослужбовцями, кожен із яких допускає не одне, а декілька порушень. Проте й у подібних випадках варто встановити, в результаті якого саме порушення виникли злочинні наслідки.

У разі вчинення злочину шляхом бездіяльності сама злочинна поведінка особи виражається в невиконанні нею спеціального обов'язку. Тільки за наявності такого обов'язку можна казати про злочинну бездіяльність, зокрема про скоєння матеріального злочину шляхом бездіяльності. Лише в цьому випадку може йти мова про причинний зв'язок між бездіяльністю особи й наслідками, які в результаті цієї бездіяльності настали [3, с. 195–196].

Основною ознакою, що характеризує причинний зв'язок під час бездіяльності, є не загальний, указаний у правовій нормі, а конкретний обов'язок учинити дію, момент виконан-

ня якої визначається можливістю досягнути позитивного результату. При цьому визнання причинного зв'язку між бездіяльністю й наслідком допускає, що свідомість бездіяльного охоплює чи повинна охоплювати процес заподіяння [13, с. 14].

У разі невиконання військовослужбовцем тих чи інших правил поведження зі зброєю або іншими небезпечними речовинами повинні створюватися певні умови, які б сприяли настанню суспільно небезпечних наслідків. Наприклад, у разі недбалого зберігання зброї відповідальність настає лише в тому випадку, коли це потягнуло за собою певні наслідки у вигляді спричинення шкоди потерпілому або ж довіллю. Злочин вважається закінченим лише з моменту настання вказаних наслідків. Якщо допущене порушення не потягнуло за собою настання наслідків, зазначених в ст. 414 КК України, то складу злочину не буде, незважаючи на причини, в силу яких зазначені негативні наслідки не настали. У таких випадках порушення варто вважати або іншим злочином проти особи чи власності, або дисциплінарним проступком, або цивільно-правовим деліктом [11, с. 177].

Важливе значення для характеристики об'єктивної сторони злочинів проти військової служби мають такі ознаки, як час, місце, обстановка, спосіб, засоби та інші обставини вчинення злочину. Ці ознаки притаманні будь-якому військовому злочину, бо він завжди скоюється певним способом, у конкретному місці, з використанням конкретних знарядь і засобів, за допомогою певних прийомів, що впливають різною мірою на характер і ступінь суспільної небезпеки вчиненого злочину [11, с. 68]. Проте названі ознаки не впливають на суспільну небезпеку злочину, передбаченого ст. 414 КК України, тому вони є факультативними, тобто необов'язковими ознаками вказаного злочину.

Висновки. Підсумовуючи вищезазначене, можна зробити висновок про провідну роль, яку відіграє об'єктивна сторона злочину як у загальній кримінально-правовій характеристиці цього виду правопорушення, так і у визначенні підстав кримінальної відповідальності за порушення правил поведження зі зброєю, а також із речовинами і предметами, що становлять підвищену небезпеку для оточення. Об'єктивна сторона розглянутого злочину характеризується як активною поведінкою винної особи, тобто вчиненням нею різних дій, що порушують правила й порядок поведження зі зброєю та предметами, які становлять підвищену небезпеку для оточення, так бездіяльністю, тобто невиконанням відповідних приписів або рекомендацій, що регламентують правила та порядок поведження із зазначеними предметами. Отже, поняття «порушення» охоплює недотримання або неналежне виконання обов'язкових правил, вимог, закріплених у певних нормативних актах.

Обов'язковою об'єктивною ознакою розглянутого злочину є настання негативних наслідків, що зазначені в диспозиції ст. 414 КК України. До таких наслідків належать заподіяння потерпілому тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості, спричинення небезпеки для довілля, смерть потерпілого та інші тяжкі наслідки. Отже, цей злочин має матеріальний склад. При цьому законодавець, використовуючи таке поняття, як «інші тяжкі наслідки», не зазначає, що саме мається на увазі під цим визначенням. Подібний підхід до опису об'єктивної сторони військового злочину може значною мірою обтяжити визначення її змісту. Зміст поняття «інші тяжкі наслідки» повинен бути чітко роз'яснений або в окремій нормі, або ж у примітці до ст. 414 КК України.

Список використаних джерел:

1. Гаухман Л.Д. Квалификация преступлений: закон, теория, практика / Л.Д. Гаухман. – М. : АО «Центр ЮрИнфоР», 2001. – 316 с.
2. Тимейко Г.В. Общее учение об объективной стороне преступления / Г.В. Тимейко. – Ростов н/Д: Изд-во Рост. ун-та, 1977. – 215 с.
3. Пионтковский А.А. Объективная сторона состава преступления / А.А. Пионтковский // Курс советского уголовного права. – М. : Наука, 1970. – Т. 2. – 1970. – 516 с.
4. Кудрявцев В.Н. Объективная сторона преступления : [монография] / В.Н. Кудрявцев. – М. : Госюриздат, 1960. – 244 с.

5. Кримінальне право України. Загальна частина : [підручник] / [Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, Л.М. Кривоченко та ін.] ; за ред. проф. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – К. : Юрінком Інтер, 2007. – 496 с.

6. Объективная сторона состава преступления : [учебное пособие] / [А.Н. Попов, Л.А. Зимирина, П.В. Федышина] ; под общ. ред. А.Н. Попова. – Санкт-Петербург : Санкт-Петербургский юридический институт (филиал) Академии Генеральной прокуратуры Российской Федерации, 2015. – 64 с.

7. Кримінальне право України. Особлива частина : [підручник] / [Ю.В. Александров, В.І. Антипов, М.В. Володько, В.А. Клименко, М.Й. Коржанський, В.К. Матвійчук, М.І. Мельник, В.А. Мисливий, В.О. Навроцький, Є.Л. Стрельцов, М.І. Хавронюк, М.С. Хруппа, В.І. Шакун] ; Нац. акад. внутр. справ України. – К., 1999. – 894 с.

8. Тер-Акопов А.А. Ответственность за нарушение специальных правил поведения : [монография] / А.А. Тер-Акопов. – М. : Юрид. лит., 1995. – 173 с.

9. Про затвердження державних санітарних правил «Основні санітарні правила забезпечення радіаційної безпеки України» : Наказ Міністерства охорони України від 02.02.2005 № 54 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0552-05>.

10. Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини) : [навчальний посібник] / [Г.М. Анісімов, Ю.П. Дзюба, В.І. Касинюк та ін.] ; за ред. М.І. Панова. – Х. : Право, 2011. – 184 с.

11. Военно-уголовное право : [учебник] / [Х.М. Ахметшин, И.Ю. Белый, Ф.С. Бражник и др.] ; под редакцией Х.М. Ахметшина, О.К. Зателепина. – М. : За права военнослужащих, 2008. – 384 с.

12. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України : у 2 т. / за заг. ред. П.П. Андрушка, В.Г. Гончаренка, Є.В. Фесенка. – 3-тє вид., перероб. та доп. – К. : Алерта ; КНТ ; Центр учбової літератури, 2009. – Т. 2 : Особлива частина. – 2009. – 624 с.

13. Кильчицкий И.Ф. Бездействие как форма преступного поведения. Особенности бездействия в некоторых преступлениях со специальным субъектом / И.Ф. Кильчицкий, М.М. Кильчицкий // Право в Вооруженных Силах – Военно-правовое обозрение : научно-практический журнал. – 2012. – № 5 (179). – С. 11–18.

МАСЛОВА О. О.,асистент кафедри кримінального
права № 1*(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)*

УДК 343.23

СТРУКТУРА ОБСТАНОВКИ ВЧИНЕННЯ ЗЛОЧИНУ

Стаття присвячена дослідженню обстановки як категорії кримінального права. Аналізується структура обстановки й елементи, що її утворюють. Визначається вплив структурних елементів обстановки на її кримінально-правове значення.

Ключові слова: *обстановка вчинення злочину, структура обстановки, елементи обстановки.*

Статья посвящена исследованию обстановки как категории уголовного права. Анализируется структура обстановки и образующих ее элементов. Определяется влияние структурных элементов обстановки на ее уголовно-правовое значение.

Ключевые слова: *обстановка совершения преступления, структура обстановки, элементы обстановки.*

The article is devoted to the research of the situation as a category of criminal law. The structure of situation and its elements are analyzed. The impact of the structural elements of situation on its criminal law significance is determined.

Key words: *situation of committing crime, structure of situation of committing crime, elements of situation of crime committion.*

Вступ. Дослідженню кримінально-правових проблем обстановки вчинення злочину в різні часи свої наукові праці присвячували такі видатні вчені кримінально-правової науки дореволюційного періоду, як: Л.С. Білогриць-Котляревський, О.Ф. Кістяківський, М.Д. Сергієвський, М.С. Таганцев та інші дослідники. Найбільш глибоко і змістовно проблема обстановки вчинення злочину була розроблена в працях Г.В. Василяді, Р.Г. Камнева, В.Н. Кудрявцева, А.Ш. Курбанова, М.І. Панова, Г.В. Тимейка, Е.В. Фесенка, М.Ш. Шайдасва й інших.

Постановка завдання. Обстановка – це системне утворення, яке містить низку елементів, які і надають їй якісної визначеності. Будь-яка конкретна обстановка є певною структурою з непостійною кількістю елементів, що її утворюють. У науці кримінального права відсутня єдність позицій щодо структури обстановки вчинення злочинів, а також структурних елементів та їхнього кримінально-правового значення. Метою статті є з'ясування вищезазначених питань.

Результати дослідження. Вирішуючи питання структури обстановки, необхідно виходити з того, що її елементний склад є умовно обмеженим, а тому і класифікація елементів є умовною.

Усі елементи обстановки перебувають у тісній взаємодії, що власне і призводить до виникнення тієї чи іншої обстановки. Характер взаємодії між елементами обстановки може бути різноманітним – від випадкового до закономірного. Саме тому внутрішня об-

становка передбачає як елементарні механічні взаємодії, в яких така взаємодія зводиться до просторово-часового збігу елементів, що її утворюють, так і складні органічні системи, в яких зв'язки між елементами обумовлені притаманними їм властивостями.

У теорії кримінального права існують різні думки стосовно структурного складу обстановки. Одні вчені вважають, що обстановку утворюють тільки люди і події, інші розглядають це питання більш широко і вважають, що обстановка включає, окрім людей і подій, ще й час та місце вчинення злочину. Так, на думку Г.В. Тимейка, обстановку утворюють: а) різні за характером і значенням дії людей; б) нездоланна сила, фізичний і психічний примус; в) стихійні сили природи або суспільства; г) приховані, ще не пізнані людиною явища; г) відхилення від нормального розвитку природних, технічних процесів; д) особливий збіг обставин [1, с. 163].

Елементами обстановки вчинення злочину можуть бути найрізноманітніші явища. Наприклад, обстановка, що зазвичай існує на автошляхах, утворюється такими елементами, як: сам автошлях і його геометричні параметри; стан автошляху; кількість і якість учасників дорожнього руху; інженерно-технічні засоби регулювання дорожнього руху; погодні умови, ступінь видимості [2, с. 57].

Якщо звернутися до бойової обстановки, то вона характеризується станом відповідних військових підрозділів, особливостями ландшафту місцевості, кліматичними, гідрометеорологічними й іншими даними, соціально-політичним складом і настроєм місцевого населення і т. п. [3, с. 514].

Обстановка публічності типово утворюється випадковим скупченням людей, незнайомих між собою.

До елементів обстановки вчинення злочину з погляду їхньої типовості для більшості форм конкретної обстановки і ступеня кримінально-правової значущості належать людина, матеріальні предмети, природно-кліматичні та деякі інші чинники. Обґрунтованість виділення саме цих елементів підтверджується нормами чинного кримінального законодавства і дослідженнями структури складу обстановки вчинення конкретних злочинів.

Такі елементи на рівні конкретного злочину своє кримінально-правове значення можуть проявляти по-різному. Зокрема, соціальні властивості людини набувають свого кримінально-правового значення, передусім, залежно від того, ким вона є в процесі злочинного посягання – потерпілим, суб'єктом, очевидцем чи сторонньою особою. Це породжує питання про те, хто із вказаних осіб може бути елементом обстановки. В юридичній літературі це питання вирішується по-різному.

У криминології одні автори вважають, що людський елемент обстановки обмежується тільки очевидцями злочину, які втручаються в процес його вчинення або перебувають у полі зору злочинця [4, с. 16]. Інші до очевидців вчинення злочину додають пособників злочину [5, с. 51].

Криминологами в цьому плані основне значення приділяється потерпілому. М.Г. Угрехелідзе дійшов висновку, що в структурі відносин «злочинець – жертва» злочинця можна розглядати не тільки як основного «автора», суб'єктивне джерело злочину, але і як об'єктивне джерело стосовно жертви – елемент віктимогенної обстановки [6, с. 82].

Так, М.П. Яблоков не відносить виконавця злочину і потерпілого до людського елемента обстановки, тому що особливості поведінки злочинця і потерпілого аналізуються в межах інших елементів криминологічної характеристики злочину [5, с. 51].

Подібно варто вирішувати розглядуване питання і в кримінальному праві. Якщо брати за основу таку кримінально-правову конструкцію, як склад злочину, то варто визнати, що людський елемент обстановки, який розглядається в межах об'єктивної сторони, обмежується лише очевидцем злочину і сторонніми особами, тому що потерпілий, виконавець та інші співучасники злочину повинні бути віднесені відповідно до об'єкта і суб'єкта злочину.

Варто погодитися з висловлюванням Г.В. Василіади [7, с. 43] про те, що підхід до людського елемента обстановки лише з позиції загального вчення про склад злочину не дозволяє відобразити всю ту багатогранність її кримінально-правового значення, яку вона має

для визначення підстав кримінальної відповідальності, кваліфікації злочину, призначення покарання.

У літературі М.П. Карпушиним, В.І. Курляндським висловлювалася думка про те, що обстановка характеризує злочин загалом, а її дослідження в межах об'єктивної сторони злочину є лише даниною усталеній традиції [8, с. 105].

Значення сторонньої особи, тобто такої, яка, хоча і перебувала в місці злочину в момент його скоєння, але не усвідомлювала цього факту, може проявитися, зокрема, під час кримінально-правової характеристики незакінченої злочинної діяльності. Наприклад, злочин перервано у зв'язку з тим, що зненацька з'явилася стороння особа і злочинець злякався свого можливого викриття і подальшого затримання. Ця обставина виключає наявність в його поведінці добровільної відмови від подальшого вчинення злочину і звільнення від кримінальної відповідальності. У деяких випадках сторонні особи, хоч і не усвідомлюють факту скоєння злочину, однак своїми вчинками здатні впливати на розвиток злочину і його кримінально-правову оцінку. Крім того, сторонні особи як елементи обстановки можуть впливати і на правову оцінку суспільно-небезпечних наслідків, спричинених у стані уявної оборони, а отже, визначати для особи, яка уявно оборонялася, характер кримінально-правових наслідків.

Отже, людський елемент обстановки вчинення злочину складається з осіб, які в процесі злочинного посягання можуть займати різні позиції, і свою визначеність в цьому сенсі вони отримують із моменту початку вчинення злочину.

Матеріальні предмети завжди присутні в обстановці вчинення злочину і їхня кількість достатньо велика. Однак навряд чи доцільно з позиції кримінального права встановлювати всю їх сукупність, тому що далеко не кожен із них визначає властивості обстановки. Доцільним здається виділення із загальної кількості матеріальних предметів лише тих, які самостійно або разом із іншими елементами обстановки надають їй якісної визначеності та набувають кримінально-правового значення.

Зміст даного елемента обстановки, з урахуванням вищезазначеного, утворюють: 1) транспортні засоби; 2) різного роду виробничі механізми і технологічне обладнання; 3) інженерно-технічні засоби регулювання дорожньо-транспортного руху; 4) предмети господарсько-побутового призначення; 5) будівлі й інші схожі спорудження житлового, господарського, промислового призначення.

Найчастіше своє значення матеріальні предмети проявляють у необережних злочинах. Головна їхня роль у механізмі скоєння злочину полягає в тому, що наявність певного матеріального предмета, його стан, спосіб функціонування покладає на суб'єкта обов'язок в одних випадках проявляти особливу старанність або обережність під час тієї чи іншої поведінки, або утримуватися від неї, а інколи навпаки, проявляти активність у вчиненні конкретних дій.

Дещо рідше проявляється взаємозв'язок між матеріальними предметами обстановки і діями у разі скоєння умисних злочинів. Зокрема, тут через оцінку стану відповідного матеріального об'єкта можна з відносною точністю зробити висновок про фактичний зміст суб'єктивної сторони злочину.

Істотне значення для встановлення фактичного змісту суб'єктивних ознак злочину (вина, мотив, мета) також може мати взаємозв'язок, який іноді виникає між матеріальним елементом обстановки і знаряддям скоєння злочину.

Природно-кліматичні чинники як елементи обстановки вчинення злочину насамперед характеризуються діями стихійних сил природи. До них належать такі явища, як: землетрус, повінь, пожежа, сильні мороз або спека, снігопад чи дощ, туман, а також явища, які проходять із закономірною періодичністю, зміна світлого та темного часів доби, зміна пір року й інше. До них варто також віднести і результати дій вказаних явищ, наприклад, снігові замети, обмерзання, підвищена вологість тощо. Найбільш істотне значення природно-кліматичні чинники із кримінально-правового погляду мають у разі вчинення злочинів, пов'язаних з експлуатацією транспортних засобів. Водночас дані чинники можуть впливати на визнання діяння злочинним.

Аналогічне значення природно-кліматичні чинники мають для визначення (встановлення) стану крайньої необхідності, для правильного застосування відповідальності за злочини, передбачені ст. ст. 284, 285 Кримінального кодексу (далі – КК) України, оскільки бездіяльність у такому разі визнається злочинною, коли вона була викликана обстановкою безпеки, обумовленої стихійними силами на морі чи іншому водному шляху.

Інколи використання стихійних сил природи може визнаватися обставиною, що обтяжує покарання. Так, відповідно до п. 11 ч. 1 ст. 67 КК України, обставиною, що обтяжує покарання, є вчинення злочину з використанням умов воєнного або надзвичайного стану, інших надзвичайних подій.

Г.В. Василяді [7, с. 55] зазначає, що до переліку інших елементів обстановки вчинення злочину в певних випадках можна віднести відносини і процеси. Кримінально-правове значення можуть мати природні, соціальні, побутові відносини і процеси та їх різновиди. Суспільні відносини, в умовах яких вчиняються деякі посягання, характерні, зокрема, для злочинів, передбачених п. 8 ч. 2 ст. 115, ст. ст. 342, 345, 345¹, 346 КК України, тому що потерпілими в такому разі є особи, які в момент посягання виконували певні службові або громадські функції, а отже, взаємодіяли з іншими людьми. Фактичний характер відносин інколи може бути істотним для точної кваліфікації суспільно небезпечного діяння.

Достатньо розповсюдженим елементом обстановки вчинення злочину є відносини, що виникають у сімейно-побутовій сфері. Особливо вони характерні для злочинів проти особи, передбачених ст. ст. 115, 118, 121–125 КК України. Значна кількість названих злочинів вчиняються через несприятливі сімейно-побутові стосунки, що наявні на момент скоєння злочину. Причому типово це відносини між подружжям (серед яких і колишні чоловік/дружина, і особи, які перебувають у цивільному шлюбі або близькі родичі), які мали ворожий або неприязний характер.

Загалом значення сімейно-побутових стосунків зводиться до того, що в реальності вони утворюють певні морально-етичні і психологічні види обстановки, які зазвичай називають «кліматом», «атмосферою», що склалися в якому-небудь формальному чи неформальному колективі, і які за певного рівня розвитку здатні призвести до вчинення злочину.

У кримінальному законодавстві п. 5 ч. 1 ст. 66 КК України ці чинники утворюють обставину, що пом'якшує покарання. Отже, злочин визнається менш суспільно небезпечним, якщо він скоєний внаслідок збігу тяжких особистих, сімейних чи інших обставин.

У теорії кримінального права по-різному вирішується питання щодо визнання місця і часу елементами обстановки, у зв'язку із чим її розглядають у широкому і вузькому сенсі. Так, В.Н. Кудрявцев вважає, що обстановка містить ці елементи. Протилежної думки дотримується Е.Ф. Фесенко, який зазначає, що в кримінальному законі містяться багатозначні формулювання, зокрема, «військовий час», «поле бою», «час бою», «район бойових дій», в яких дається характеристика не тільки обстановки, але і місця, і часу вчинення злочину. Тому науковець приходиться до висновку, що наведені випадки поняттям обстановки не охоплюються і тому йдеться про ситуацію вчинення злочину [9, с. 134]. Обґрунтовуючи такий підхід, автор зазначає, що ситуація – категорія об'єктивна, містить просторово-часові характеристики, а тому є самостійною кримінальною ознакою, яка може бути віднесена до об'єктивної сторони складу злочину. На думку вченого, така позиція не містить штучного відриву місця від часу, часу від обстановки, які в реальній дійсності тісно пов'язані між собою, а також дає можливість отримати більш повну характеристику вчиненого злочину [9, с. 135].

Для вирішення цього питання по суті необхідно визначитися, що треба розуміти під місцем і часом скоєння злочину. У кримінально-правовій літературі час вчинення злочину розуміють як не просто час доби чи пору року, а конкретний період, в який скоєно суспільно небезпечне діяння [10, с. 1018].

Схожим чином вирішується питання і про місце вчинення злочину. Місцем вчинення злочину зазвичай розуміють певну територію або інше місце, де здійснюється суспільно небезпечне діяння та настають суспільно небезпечні наслідки [10, с. 522].

Місце і час вчинення злочину відносяться до елементів обстановки. Однак водночас, як зазначає Г.В. Василяді [7, с. 38], вони виконують специфічну функцію – є просторово-часовими обмежувачами, використовуючи метричні властивості яких, законодавець виділяє, конкретизує, формалізує ті чи інші матеріальні кримінально-правові явища, зокрема й обстановку вчинення злочину. Необхідність просторово-часової конкретизації обстановки скоєння злочину може бути обумовлена притаманними їй особливостями, зокрема, повсюдністю, безмежністю кількісного й якісного складу її елементів, високим ступенем рухливості стану її структури і, як наслідок, непостійністю її властивостей, що також ускладнює встановлення якісних характеристик обстановки.

Саме тому законодавець, виділяючи значущий кримінально-правовий аспект обстановки вчинення злочину, використовує різні способи її формалізації та, безумовно, з використанням таких категорій, як місце і час.

Це положення наглядно може бути продемонстроване в розумінні «воєнного часу», для якого притаманні глибокі зміни в усіх сферах суспільного життя [11, с. 210].

Використання в такому разі часового критерію дозволяє розмежувати обстановку, притаманну суспільству для періоду, коли воно перебуває в стані війни, від мирної обстановки.

В іншому разі місце і час утворюють межі, в яких існують такі, що мають кримінально-правове значення, зв'язки між діями і обстановкою його вчинення. Свідченням цього є використана законодавцем у ст. 249 КК України формула «поле бою під час бою». Не викликає сумніву, що кримінальна відповідальність встановлена не за самовільне залишення чого-небудь взагалі, а за самовільне залишення поля бою, і не будь-коли (до чи після), а лише під час бою, тим самим підкреслюється, що суспільна небезпечність цього діяння проявляється не всюди і не завжди, а лише в такій обстановці. Схоже значення просторово-часових меж проявляється і в інших нормах.

Щодо ситуації вчинення злочину, яка утворюється поєднанням обстановки, місця і часу вчинення злочину, то з нею важко погодитися, оскільки незрозуміло, у чому полягає штучний розрив місця від часу, часу від обстановки і чому такий стан речей із сукупністю ознак об'єктивної сторони складу злочину не дозволяє здійснити відносно повну характеристику вчиненого злочину, крім того, відсутня більш-менш істотна різниця між обстановкою і ситуацією.

Якщо умовно розділити будь-яку з вищезгаданих законодавчих конструкцій, в яких є таке поєднання, наприклад, «поле бою під час бою» на складові компоненти – обстановку («поле бою»), місце («поле»), час («під час бою»), то виявиться, що місце і час без обстановки втрачають всяку визначеність і перетворюються на абстракції, позбавлені самостійного змісту, а отже, і кримінально-правового значення. Саме тому ми не вбачаємо підстав стверджувати, що місце і час доповнюють обстановку, якісно її змінюють і перетворюють на ситуацію.

Обстановка вчинення злочину зазвичай формується з декількох значущих у кримінально-правовому сенсі елементів. Однак її кримінально-правові властивості та зовнішні форми залежать від їхніх кількісних та якісних характеристик, а також від ступеня впливу всіх елементів на формування властивостей обстановки. Сказане може бути проілюстровано, зокрема, на прикладі автодорожньої обстановки, у створенні якої задіяні різні елементи – транспортний засіб, пішоходи, інженерно-технічні засоби регулювання дорожнього руху, але основна якість дорожньої обстановки – це її небезпечність, і визначається вона транспортним засобом як джерелом підвищеної небезпеки.

У кримінологічній і криміналістичній літературі зустрічається низка класифікацій обстановки вчинення злочину залежно від ролі того чи іншого елемента для формування обстановки. Наприклад, виділяються постійні та непостійні види елементів; обов'язкові й альтернативні; головні та другорядні; домінуючі й інші [5, с. 54–54; 12, с. 27–28; 13, с. 16–17]. Деякі із цих класифікацій можуть бути корисними і для кримінального права. Так, точне встановлення домінуючого у створенні аварійної обстановки елемента інколи дозволяє вирішити питання стосовно вини особи. З позицій кримінального права першочергове значення

має встановлення в обстановці головного елемента, який значною мірою визначає її суть, оскільки лише істотні властивості здатні впливати на злочинність діяння. Отже, у розгляданій вище автодорожній обстановці транспортний засіб визначає її небезпечний характер, тобто є головним елементом.

Варто зазначити, що обстановка безпеки може обумовлюватися й іншими чинниками, причому її можна віднести до числа тих, які найбільш часто враховуються в кримінальному законі. В основі даного виду обстановки можуть бути деякі небезпечні форми людської поведінки, стихійні сили природи, властивості деяких речей (токсичних, радіоактивних, вибухонебезпечних тощо), деякі технологічні процеси, що використовують ультразвук, інфрачервоне, ультрафіолетове, електромагнітне випромінювання.

Передбачена вона в злочинах, пов'язаних із порушенням правил експлуатації транспорту (ст. ст. 276, 286 КК України); з порушенням правил здійснення певних видів виробничої діяльності (ст. ст. 271, 272, 273, 274, 275 КК України) та порушенням правил поведіння з деякими видами речовин.

Обстановка безпеки притаманна і таким станам, як необхідна оборона, крайня необхідність, затримання злочинця.

На підставі головного елемента здійснюється формування й інших конкретних видів обстановки вчинення злочину.

Так, коли обстановка формується в основному завдяки людському елементу, то, як вже зазначалося, таку обстановку визначають як публічну.

З огляду на специфіку головного елемента кримінальний закон визначає і деякі інші види обстановки, а саме: обумовлену військовими чинниками (військовий час, бойова обстановка, район бойових дій, бій); обстановка таємності (ст. 185 КК України); обстановка здійснення (виконання) корисних службових або громадських функцій (п. 8 ч. 2 ст. 115, ст. ст. 342, 345, 3451, 346 КК України); обстановка перебігу деяких бажаних природних процесів (ст. ст. 248, 249 КК України).

Крім того, Г.В. Василяді [7, с. 59] виділяє ще й такі види обстановки, як безлюдність і обстановка, характерна для темного часу доби.

В юридичній літературі існують й інші види обстановки, а саме: історична; соціально-політична; фізична і соціальна; криминогенна і віктимогенна. Розглядають обстановку і як причину вчинення злочину, і як обставину, що породжує рішучість вчинити злочин, а також як обставину, що не породжує в суб'єкта рішучості скоїти злочин [14, с. 23; 15, с. 168; 16, с. 86–87].

Висновки. Значене дозволяє зробити висновок про те, що в узагальненому вигляді обстановка за своїм змістом є системним утворенням, що є результатом взаємодії елементів реальності – людини, матеріальних предметів, природно-кліматичних та інших чинників, кількісні й якісні характеристики яких визначають її основні властивості та форму. Оскільки витоки обстановки перебувають у природному і соціальному середовищі, навряд чи виправдано відносити її виключно до кримінально-правових явищ. Однак притаманні їй властивості, що впливають на злочин чи особу, яка його вчиняє, надають обстановці і безпосереднього кримінально-правового значення.

Обстановку не можна цілком відносити до якогось окремого елемента складу злочину, оскільки її структура може бути розосереджена на декількох із них.

Список використаних джерел:

1. Тимейко Г.В. Понятие и значение уголовной противоправности действия (бездействия) в укреплении социалистической законности / Г.В. Тимейко // Науч. тр. Кубан. гос. ун-та. – 1973. – Вып. 170. – С. 114–173.
2. Лукьянов В.В. Проблемы квалификации дорожно-транспортных преступлений / В.В. Лукьянов. – М. : Юрид. лит., 1979. – 168 с.
3. Советская военная энциклопедия / под ред. А.А. Гречко, Н.В. Огаркова. – М. : Воениздат, 1976–1980. – Том 1 : А – Бюро. – М. : Воениздат, 1976. – 640 с.

4. Куликов В.И. Обстановка совершения преступлений и ее криминалистическое значение : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс, криминалистика; оперативно-розыскная деятельность» / В.И. Куликов ; Моск. гос. ун-т им. М.В. Ломоносова. – М., 1983. – 23 с.
5. Яблоков Н.П. Криминалистическое понятие и структура обстановки совершения преступления / Н.П. Яблоков // Вест. Моск. ун-та. Серия 11 «Право». – 1986. – № 3. – С. 46–54.
6. Угрехелидзе М.Г. Диалектика объективного и субъективного в виктимологической ситуации / М.Г. Угрехелидзе // Вопросы социалистического государства и права. – Тбилиси, 1984. – С. 81–91.
7. Василиади А.Г. Обстановка совершения преступления и ее уголовно-правовое значение : дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / А.Г. Василиади // Моск. высш. школа милиции МВД СССР. – М., 1988. – 199 с.
8. Виттенберг Г.Б., Гаверов Г.С. Карпушин М.П., Курляндский В.И. Уголовная ответственность и состав преступления / Г.Б. Виттенберг, Г.С. Гаверов, М.П. Карпушин, В.И. Курляндский. – М. : Юрид. лит., 1974. – 232 с.
9. Уголовное право Украинской ССР на современном этапе : Часть Общая. – К. : Наукова думка, 1985. – 447 с.
10. Велика українська юридична енциклопедія : у 20-ти т. – Х. : Право, 2016. – Т. 17 : Кримінальне право / за ред. В.Я. Тація, В.І. Борисова та ін. ; Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держ. і права ім. В.М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т України ім. Ярослава Мудрого. – 2017. – 1064 с.
11. Советская военная энциклопедия. – М. : Воениздат, 1976–1980. – Т. 2 : Вавилон – «Гражданская война в Северной Америке». – 1976. – 654 с.
12. Антонян Ю.М. Роль конкретной жизненной ситуации в совершении преступления : [учебное пособие] / Ю.М. Антонян. – М. : Изд-во Акад. МВД СССР, 1973. – 71 с.
13. Кудрявцев В.Н. Объективная сторона преступления / В.Н. Кудрявцев. – М. : Госюриздат, 1960. – 244 с.
14. Кудрявцев В.Н. Правовое поведение : норма и патология / В.Н. Кудрявцев. – М. : Наука, 1982. – 288 с.
15. Флоря К.Н. Назначение наказания с учетом причин совершенного преступления / К.Н. Флоря. – Кишинев : Штиинца, 1980. – 135 с.

ЮРЧЕНКО О. Ю.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінології
і кримінально-виконавчого права
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 343.988

АНАЛІЗ ВІКТИМНОСТІ В КОРИСЛИВИХ, НАСИЛЬНИЦЬКИХ ЗЛОЧИНАХ ТА ЗЛОЧИНАХ ІЗ МОТИВІВ РАСОВОЇ, НАЦІОНАЛЬНОЇ ЧИ РЕЛІГІЙНОЇ НЕТЕРПИМОСТІ

У статті досліджується віктимна поведінка жертв корисливих, насильницьких злочинів і віктимний стан особи під час вчинення злочинів із мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості. Проведений аналіз віктимогенної ситуації під час вчинення зазначених кримінальних правопорушень, а також особливостей вибору злочинцем майбутньої жертви.

Ключові слова: віктимність, віктимна поведінка, жертва, злочинець, насильство, віктимогенна ситуація.

В статье исследуется виктимное поведение жертв корыстных, насильственных преступлений и виктимность лиц при совершении преступлений по мотивам расовой, национальной или религиозной нетерпимости. Проведен анализ виктимогенной ситуации при совершении указанных уголовных правонарушений, а также особенностей выбора преступником будущей жертвы.

Ключевые слова: виктимность, виктимное поведение, жертва, преступник, насилие, виктимогенная ситуация.

The article investigates victim behavior of victims of mercenary, violent crimes and victimization of persons when committing crimes based on racial, national or religious intolerance. The analysis of the victimogenic situation was carried out, when the specified criminal offenses were committed, and also the features of the choice of the future victim by the criminal.

Key words: victimization, victim behavior, victim, criminal, violence, victimogenic situation.

Вступ. Аналіз кримінологічної літератури, статистичних даних, повідомлень засобів масової інформації свідчить про те, що багатьох злочинів можна було б уникнути, якби жертва виявляла елементарну обережність, передбачення можливих негативних наслідків своєї поведінки, уміння погасити конфлікт, що виник. Дуже часто розвиток і кульмінація злочину певною мірою залежить від віктимної поведінкою потенційного потерпілого та її неодмінної риси – віктимності. Зазначені аспекти в умовах загальної ескалації насильства в сучасному українському суспільстві набувають особливого значення та відрізняються підвищеною актуальністю.

Певні аспекти цієї багатогранної проблематики свого часу розглядалися відомими українськими та закордонними вченими-кримінологами, криміналістами, процесуалістами, фахівцями в галузі психології, психіатрії, педагогіки та філософії. Вагомий внесок зроблено такими науковцями, як: В. Василевич, В. Голіна, Б. Головкін, О. Джужа, Д. Рівман,

В. Туляков, Л. Франк, В. Христенко, Г. Чечель, Г. Шнайдер та ін. Однак особливості сучасного соціального, політичного, економічного стану в Україні диктують необхідність розширення і поглиблення знань із цієї проблеми в кримінології взагалі та віктимології зокрема.

Постановка завдання. Мета статті – проведення аналізу віктимності та віктимної поведінки в злочинах різної спрямованості з метою зменшення їхньої кількості.

Результати дослідження. Однією з основних категорій віктимології є поняття віктимності, яку розуміють як певну схильність людини ставати жертвою злочинних посягань через ті чи інші обставини, спектр яких достатньо широкий. Віктимність охоплює сукупність уроджених і соціально набутих біофізичних, психологічних, соціальних властивостей особистості, які, взаємодіючи із зовнішніми умовами, підвищують імовірність стати жертвою злочину. Ці властивості привертають увагу злочинця або формують в особи злочинний намір скористатися ними. Віктимність – певна здатність людини ставати об'єктом злочинного посягання, що може формуватися протягом життя або підсилюватися залежно від низки об'єктивних і суб'єктивних причин і умов, що виявляються в конкретній ситуації.

Будь-яку людину можна оцінювати з погляду ймовірності перетворення її на жертву злочину. Ця ймовірність прямо пропорційно пов'язана з віктимністю людини: що більша ймовірність ставати жертвою злочину, то вищою є віктимність.

Віктимність особи – поняття динамічне: це не вроджена особливість людини, вона може видозмінюватися протягом усього життя і залежить від різних чинників, насамперед – від її носія.

Віктимність – поняття, яке має відносний характер, тому що вона завжди виявляється в ситуації, яка є достатньою для її реалізації. Однакові особисті властивості можуть привести до різних наслідків залежно від конкретної ситуації (зовнішніх обставин, характеристик злочинця та ін.).

Як уже було зазначено, віктимність проявляється в певній віктимогенній ситуації

З погляду кримінологічної теорії, проблема віктимогенної ситуації є істотним розширенням і поглибленням кримінологічних знань про людський чинник і причинну обумовленість злочинності як соціального явища. Оскільки віктимогенна ситуація складається внаслідок дій особи, яка надалі виявляється потерпілою, то всебічний аналіз поведінки таких осіб дозволить застерегти їх від якихось негативних дій і сприятиме запобіганню ймовірності стати жертвою злочину.

Злочин, як і будь-яка інша подія, виявляється назовні, розгортається і відбувається в часі та просторі, тобто має місце певна сукупність життєвих обставин, які передували вчиненню злочину і в яких злочинне діяння безпосередньо виявляється.

Очевидно, що в злочинах, а особливо в насильницьких, віктимогенна ситуація, як зазначають учені, відіграє суттєву, а іноді й вирішальну роль в їхньому вчиненні.

Віктимогенна ситуація є водночас об'єктивною і суб'єктивною категорією. Вона об'єктивна, оскільки є сукупністю реально наявних зовнішніх умов, в які потрапляють і в яких діють злочинець і потерпілий, і суб'єктивна, оскільки винний і жертва вкладає в її оцінку свій суб'єктивний зміст, виходячи зі своїх особистісних характеристик і особливостей.

Жертва може вступити в конкретну життєву ситуацію на будь-якому її етапі – від початку формування особистості злочинця до моменту вчинення злочину. І в цьому разі поведінка злочинця буде наслідком взаємодії його особи із ситуацією, що склалася, в якій, як вже зазначалося, потерпілий відіграє неабияку роль. У злочинній ситуації разом зі злочинцем діє і потерпілий, який із тих чи інших обставин стає начебто «співучасником» винного, у тому значенні, що вони обидва втягнені в злочинний процес і кожний відіграє в ньому свою визначену роль. Саме від характеру поведінки потерпілого, іноді, як показує вивчення кримінальних справ, від її нюансу залежить становлення і розвиток усієї конкретної життєвої ситуації [1, с. 79].

У механізмі індивідуальної злочинної поведінки віктимогенна ситуація відіграє роль приводу, починаючи від формування умислу до розв'язання останнього епізоду конфлікту. На думку деяких вчених, зазвичай самостійного детермінуючого значення ситуація не має,

оскільки ще задовго до вчинення злочину між винним і потерпілим існував тривалий конфлікт. Тому обставини конкретної життєвої ситуації варто розглядати як активізуючий чинник, свого роду «детонатор», акумульований роками негативний емоційно-психологічний потенціал як злочинця, так і, нерідко, потерпілого [2, с. 13].

Під час аналізу віктимогенної ситуації велике значення мають особливості вибору жертви злочину.

Вибір жертви злочину є одним з основних, значущих моментів у поведінці злочинця. Тип жертви може бути достатньо різноманітним і залежить від намірів та мотивації злочинця. До передумов вибору жертви можна віднести спочатку зародження злочинного наміру, а потім вже пошук потенційного потерпілого.

Положення, статус жертви, спосіб її життя, особливості поведінки в сукупності з іншими чинниками можуть сприяти виникненню злочинного наміру, стимулювати його анти-суспільну мотивацію, підказати спосіб і засоби вчинення злочину. З іншого боку, поведінка можливої жертви може суттєво змінити первинні наміри злочинця – від відмови вчинити злочин до скоєння більш тяжкого кримінального правопорушення.

У кожному конкретному разі велике значення має місце, час, ступень взаємовідносин між учасниками злочину та багато інших обставин. Вибір жертви може відбуватися спонтанно, а може бути заздалегідь ретельно продуманим. Все залежить від мотивації та об'єктивних умов.

У багатьох випадках особа жертви є неперсоналізованою. Йдеться не про ситуації, коли постраждалими стають родичі чи знайомі злочинця і злочин є результатом помсти, неприязних стосунків тощо або вбивства на замовлення.

Конкретним видам злочинів залежно від їх мотивації притаманна своя специфіка, це також стосується вибору жертви.

Підвищена віктимність завжди притаманна жінкам. Через свої біологічні особливості жінка є привабливою для вчинення щодо неї злочинів різної спрямованості. Якщо йдеться про корисливі насильницькі злочини, то для злочинця значення має наявність на жінці прикрас, коштовностей, дорогого одягу та можливість заволодіти ними. Приводом для вчинення таких злочинів є необережна, демонстративна, легковажна, самовпевнена поведінка жінки. Може мати місце свідомо провокація з боку жертви, яка проявляється у вихвалюванні цінними речами, позиціонування себе як забезпеченої людини. Усе це підштовхує злочинця на вчинення протиправних дій.

Вибір жінок у жертви сексуального насильства залежить багато в чому як від мотивації, прагнень, психічного чи патологічного стану злочинця, так і від поведінки безпосередньо потерпілої. У деяких випадках особа жертви не має для злочинця принципового значення, головним є його бажання задовольнити свою пристрасть і наявність відповідних для цього умов. Жертва в очах злочинця символізує, навіть на підсвідомому рівні, своєрідну психотравму і є певним сигналом для вчинення злочину.

Також у багатьох випадках має місце відверта провокація з боку жінки, яка проявляється в спільному вживанні алкоголю зі злочинцем, демонстрації готовності до інтимних стосунків, нерозбірливість у сексуальних зв'язках, неадекватна оцінка ситуації, статева розбещеність. У даних ситуаціях така поведінка обумовлює вибір злочинця та суттєво полегшує вчинення злочинних дій.

Останнім часом все більшого поширення набуває такий вид злочинної діяльності, як торгівля людьми. Вибір потенційної жертви має свої особливості й залежить від низки чинників, до яких можна віднести соціальне неблагополуччя, бідність, напруженість у суспільстві, бажання красивого життя та легкого заробітку, правова безграмотність, неінформованість щодо цього явища. Потерпілі, а серед них зустрічаються як жінки, так і чоловіки, і діти, можуть бути випадковими жертвами та привертають увагу злочинців привабливою зовнішністю, безпорадністю, відсутністю родичів, які можуть повідомити про їх зникнення. Такі особи вистежуються тривалий час і можуть бути викрадені й таємно перевезені за винагороду. Також серед жертв є так звані групи ризику, які становлять для злочинців підвищену

зацікавленість. До таких можна віднести жінок і чоловіків, які намагаються зробити кар'єру у сфері модельного або шоу-бізнесу, жінки, що шукають роботу за кордоном і звертаються в сумнівні агентства із працевлаштування, жінки, які є клієнтами шлюбних агентств і мають мету одружитися із заможним громадянином іншої держави та ін. [3, с. 1066].

Дуже привабливими для злочинця є жертви шахрайства. Часто зловмисники є тонкими психологами й одразу виділяють потенційного потерпілого серед загальної маси людей. Постраждалим притаманні такі риси, як підвищена довірливість, жадібність, неспроможність повною мірою контролювати свої дії та усвідомлювати їх наслідки, невміння своєчасно зупинитися (наприклад, під час участі в азартних іграх). З іншого боку, злочинцем можуть бути використані позитивні якості людини: бажання допомогти як близьким, так і незнайомцям, хвилювання за своїх рідних

Найбільш важкі наслідки має поведінка жертв у разі вчинення тяжких насильницьких злочинів. Знов таки, іноді вибір жертви не залежить від конкретної особи, а є наслідком випадку, збігу обставин і мотивів злочинця. Але в переважній кількості злочинів віктимна поведінка має неабияке значення. Йдеться, насамперед, про провокуючу поведінку. Для потерпілих цієї категорії характерне навмисне створення конфліктної ситуації, їм притаманна неадекватність, невідповідність реакцій, нестриманість у зовнішніх проявах, виникнення спалахів гніву через незначні приводи, крики, образи тощо). Вони схильні до нападу на людину, заподіяння жорстких ударів, побиття і навіть убивства. Відрізняються алкогольною та наркотичною залежністю. У стані сп'яніння в них різко посилюється збудливість і зникає здатність контролювати і стримувати свою поведінку. Такі особи в основному стають жертвами вчинення вбивств у стані афекту або внаслідок бійки.

Під час вчинення насильства також злочинець звертає увагу на фізичний стан людини, потенційну спроможність дати відсіч, на соціальний статус (наприклад, якщо має місце намір вчинити злочин щодо посадовця, працівника правоохоронних органів журналіста та ін).

В останні роки в Україні поширені злочини, вчинені з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості, так звані злочини на ґрунті ненависті. За попередні сім років кількість таких злочинів зростає майже втричі порівняно з 2009 р. (з 26 до 79 облікованих кримінальних правопорушень, що пов'язані з порушенням рівноправності громадян залежно від їхньої расової, національної належності або релігійних переконань), а жертвами стали майже 150 осіб [4].

Складна політична й економічна ситуація, збройні конфлікти, окупація можуть суттєво впливати на зростання даної категорії злочинів.

Організацією з безпеки та співробітництва в Європі (далі – ОБСЄ) надається розуміння даної категорії злочинів. Їхньою головною ознакою вважається упередження, яке означає наявність у людини викривлених уявлень про якусь особу або групу осіб. Такі упередженні уявлення особи, яка вчиняє злочин, знаходять відображення у виборі жертви [5, с. 6, 7]. Потерпілим від таких злочинів може стати будь-яка людина, але найчастіше ними стають представники меншин, наприклад, релігійних, іноземці, члени ЛГБТ спільнот тощо.

У різних життєвих ситуаціях поведінка жертв може провокувати злочини ненависті, бути каталізаторами їх вчинення, наприклад, зневажливе ставлення до цінностей держави, суспільства, в якому вони перебувають, яскраві прояви зухвалої поведінки, публічне засудження національних традицій і релігійних свят тощо. Але є випадки, де саме існування особи може бути причиною ненависті та вчинення щодо неї в подальшому злочинів [6, с. 282].

Злочини цієї групи виявляються в найрізноманітнішому спектрі дій: від вербальних закликів, спрямованих на розпалювання ворожнечі та ненависті, приниження честі й гідності, до насильницьких дій, зокрема й пошкодження майна і вбивство. Вони можуть докорінно різнитися елементами, але об'єднуються в групу «злочини ненависті» саме завдяки мотиву – ненависті, неприязні, нетерпимості до людей як реальних чи уявних членів відповідної групи. Обов'язковими складниками є злочин та мотив [7, с. 69]. Такі злочини можуть вчинятися за мотивами неприязні до раси, кольору шкіри, статевої орієнтації, полі-

тичних переконань, віросповідання тощо. Отже, ключовим критерієм є відмінність жертви від злочинця за певними ознаками. Саме ця відмінність спонукає винного на вчинення неправомірних дій. Об'єктом злочину може бути особа або група осіб, які об'єднуються за якоюсь ознакою (мова, релігія, національність, етнічність). Водночас злочинець може не мати особистих негативних почуттів до конкретної жертви, але має ворожі наміри щодо групи, до якої належить постраждалий.

Віктимність таких осіб може та повинна бути у фокусі відповідних структур, які уповноваженні запобігати таким злочинам і допомогати особам, що належать до «стигматизуємих» груп [8, с. 32].

Наслідки злочинів ненависті мають руйнівний характер і відображаються не тільки на безпосередніх жертвах, але і на всьому суспільстві загалом, викликають відчуття незахищеності та безкарності, що також сприяє зростанню злочинності. Можна стверджувати, що визнання проблеми ненависті в суспільстві є запорукою її вирішення та цивілізованого розвитку держави.

Висновки. Отже, дослідивши віктимність, яка має свої особливості залежно від спрямованості злочинів, можна стверджувати, що глибокий, всебічний аналіз цієї категорії повинен сприяти зменшенню її ступеню за умов ефективної державної політики у сфері запобігання злочинності, свідомості суспільства та кожного його громадянина.

Список використаних джерел:

1. Юрченко О. Значення впливу інформації на запобігання розвитку віктимогенних ситуацій / О. Юрченко // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – Вип. 35. – Ч. 1. – Т. 3. – С. 79–81.
2. Головкін Б. Сімейно-побутові конфлікти в системі детермінації умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право» / Б. Головкін ; Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. – Харків, 2003. – 20 с.
3. Фролов І. Про віктимність потерпілих у механізмі торгівлі людьми та її врахування на судовому слідстві / І. Фролов // Форум права. – 2011. – № 1. – С. 1065–1067 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=FP_index.htm_2011_1_171.
4. Головне слідче управління Національної поліції України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.lv.npu.gov.ua/mvs/control/main/uk/publish/printable_article/1830725.
5. Розуміння поняття «злочини на ґрунті ненависті» : посібник для України. // Інформаційно-довідковий посібник для громадських організацій у регіоні ОБСЄ ; опубліковано Бюро з демократичних інститутів і прав людини ОБСЄ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.osce.org/uk/node/180336> – 24 с.
6. Сметаніна Н., Рябокінь О. Віктимна поведінка жертв «злочинів ненависті» / Н. Сметаніна, О. Рябокінь // Часопис Київського університету права. – 2016. – № 1. – С. 281–284.
7. Горбачова О. Злочини ненависті : аналіз поняття та проблеми виявлення / О. Горбачова // Вісник Харківського Національного університету внутрішніх справ. – 2009. – Вип. 45. – С. 68–74.
8. Психологическая помощь жертвам преступлений ненависти на почве гомофобии и трансфобии : методические рекомендации. – СПб., 2014. – 76 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : https://www.lgbt.net.org/sites/default/files/psihologicheskaya_pomoshch.pdf.

КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНАЛІСТИКА

ГРУЗДЬ О. І.,
ад'юнкт кафедри криміналістики
та судової медицини
(Національна академія внутрішніх
справ)

УДК 343.98

**ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАТЬ
ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ УМИСНИХ УБИВСТВ
У РАЗІ ПЕРЕВИЩЕННЯ МЕЖ НЕОБХІДНОЇ ОБОРОНИ**

У статті розкриваються загальні положення використання спеціальних знань під час розслідування умисних убивств у разі перевищення меж необхідної оборони. Визначено їх пізнавальну сутність і необхідність залучення спеціалістів до процесу розслідування злочинів цієї категорії.

***Ключові слова:** злочин, умисне вбивство, необхідна оборона, спеціальні знання, експертні дослідження.*

В статье раскрываются общие положения использования специальных знаний при расследовании умышленных убийств при превышении пределов необходимой обороны. Определена их познавательная сущность и необходимость привлечения специалистов к процессу расследования преступлений данной категории.

***Ключевые слова:** преступление, умышленное убийство, необходимая оборона, специальные знания, экспертные исследования.*

The article reveals the general provisions for the use of special knowledge in the investigation of intentional murders in excess of the limits of the necessary defense. Their cognitive essence and the necessity of attracting specialists to the process of investigation of criminal proceedings have been determined this category.

***Key words:** crime, intentional murder, defense required, special knowledge, expert research.*

Вступ. Успіх розслідування злочинів нерідко пов'язаний з умілим використанням спеціальних знань. Слідчий як особа, що ініціює залучення спеціалістів до процесу розслідування, повинен обґрунтовано застосовувати їх знання з метою найбільш раціонального використання.

Під час розслідування умисних вбивств у разі перевищення меж необхідної оборони питання застосування спеціальних знань є актуальним і водночас складним, що пояснюється досить специфічною особливістю та обстановкою вчинення цього виду злочину й особи злочинця.

Так, під час узагальнення слідчо-судової практики в кримінальних провадженнях про умисні вбивства в разі перевищення меж необхідної оборони встановлено, що слідчими призначалася низка експертних досліджень, серед яких – судово-медична (100%); судово-дактилоскопічна (60,1%); судова трасологічна (40,3%); судова імунологічна (32,2%);

судова медико-криміналістична (31,8%); судова цитологічна (30,9%); судова експертиза холодної зброї (30,3%); судова балістична (4,5%); судово-психологічна експертиза (6,1%); комплексна психолого-психіатрична експертиза (60,9%). А також, як свідчать результати проведеного опитування слідчих, найбільш ефективним і доцільним є залучення під час розслідування цієї категорії злочинів залучення таких спеціалістів: інспекторів-криміналістів – 100%; судових експертів – 100%; працівників спеціалізованої пересувної лабораторії Експертної служби Міністерства внутрішніх справ – 63,3%; педагогів і психологів – 5,3%; кінологів – 5%.

Тому існує необхідність розроблення криміналістичних рекомендацій щодо застосування спеціальних знань під час розслідування умисних убивств у разі перевищення меж необхідної оборони.

Концептуальним засадам використання спеціальних знань присвячено праці таких учених-криміналістів: Т.В. Авер'янової, В.Г. Гончаренка, І.В. Гори, В.А. Журавля, А.В. Іщенка, Н.І. Клименко, І.І. Когутича, В.О. Коновалової, В.К. Лисиченка, В.Г. Лукашевича, О.І. Мотляха, М.В. Салтевського, Е.Б. Сімакової-Єфремян, М.Я. Сегая, І.В. Пирога, О.В. Таран, В.В. Тіщенко, В.Г. Хахановського, С.С. Чернявського, Ю.М. Черноус, В.Ю. Шепітька, М.Г. Щербаковського.

Однак використання спеціальних знань під час розслідування умисних вбивств у разі перевищення меж необхідної оборони не було предметом окремого наукового дослідження.

Постановка завдання. Метою статті є розкриття теоретичних положень і надання практичних рекомендацій щодо використання спеціальних знань під час розслідування умисних вбивств у разі перевищення меж необхідної оборони.

Результати дослідження. Поняття «спеціальні знання» у криміналістичній літературі тлумачаться по-різному. Так, В.К. Лисиченко та В.В. Циркаль спеціальні знання визначають як незагальновідомі в судочинстві наукові, технічні та практичні знання, набуті в результаті професійного навчання чи роботи за окремою спеціальністю особою, залученою як спеціаліст чи експерт з метою сприяння слідству або суду в з'ясуванні обставин справи чи формування висновку з питань, для вирішення яких потрібне їх застосування [1, с. 22].

На думку Б.В. Романюка, спеціальні знання – це сукупність науково-обґрунтованих відомостей спеціального виду, якими володіють особи-спеціалісти в рамках будь-якої професії в різних галузях науки, техніки, мистецтва та ремесла й, відповідно до норм кримінально-процесуального законодавства, використовують їх для успішного вирішення завдань кримінального судочинства [2, с. 57].

В.Д. Юрчишин під спеціальними знаннями розуміє сукупність науково-обґрунтованих знань у галузі науки, техніки, мистецтва та ремесла певної особи (спеціаліста) в межах будь-якої професії, які, відповідно до норм кримінального процесуального законодавства, є необхідними для повного, всебічного й об'єктивного встановлення обставин, що входять у предмет доказування, та вирішення інших завдань кримінального процесу [3, с. 44].

Спеціальні знання під час розслідування умисного вбивства в разі перевищення меж необхідної оборони реалізуються через діяльність спеціаліста та експерта.

Так, згідно з ч. 1 ст. 71 Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) України, спеціаліст – це особа, яка володіє спеціальними знаннями та навичками застосування технічних або інших засобів і може надавати консультації під час досудового розслідування й судового розгляду з питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навичок [4].

Експертом у кримінальному провадженні є особа, яка володіє науковими, технічними або іншими спеціальними знаннями, має право, відповідно до Закону України «Про судову експертизу», на проведення експертизи, якій доручено провести дослідження об'єктів, явищ і процесів, що містять відомості про обставини вчинення кримінального правопорушення, і дати висновок з питань, які виникають під час кримінального провадження і стосуються сфери її знань (ч. 1 ст. 69 КПК України) [4].

Учені визначають, що діяльність експерта суттєво відрізняється від діяльності спеціаліста тим, що експерт є особливою процесуальною фігурою, а завданням експертизи є

аналіз певних даних з метою встановлення нових фактів, що мають значення для досудового розслідування справи. Висновок експерта має доказове значення [5, с. 10–15].

Отже, діяльність двох процесуально незалежних осіб, таких як спеціаліст та експерт, під час розслідування умисних убивств у разі перевищення меж необхідної оборони має важливе значення для встановлення обставин кримінального провадження.

На початковому етапі розслідування умисних убивств у разі перевищення меж необхідної оборони необхідна участь спеціалістів різного фаху під час огляду місця події, що є важливим чинником для досягнення мети його проведення, так як саме місце події є вагомим джерелом інформації про злочин цієї категорії, яке містить певне відображення події злочину (слідів злочинця, потерпілого, речових доказів). Аналіз місця події дає змогу моделювати механізм злочину та обставини його вчинення.

Так, необхідно під час огляду місця події залучати спеціаліста-криміналіста. Виділяють основні напрями такого використання:

1) дослідження матеріально-фіксованих слідів-відображень: а) слідів людини (рук, ніг, взуття, зубів тощо) – дає змогу висувати версії щодо ознак учасників події (їхні стать, вік, зріст, вага, стан здоров'я, специфічні прикмети й інші індивідуальні характеристики, їхня поведінка на місці події); б) слідів знарядь, інструментів, холодної зброї – допомагає зробити попередні висновки про застосовані предмети й інструменти, механізм їх дії на об'єкт (перешкоду, жертву), напрямок їх руху, спосіб застосування; одержати певні орієнтовні дані про особу вбивці (його професію, вік, стать, зріст, комплекцію, фізичну силу, навички, наявність певного досвіду тощо); в) слідів транспортних засобів – надає інформацію, яка допоможе визначити вид, марку, модель автомобіля чи іншого транспортного засобу, його індивідуальні особливості; механізм події, напрямок руху, можливості утворення ушкоджень, наявних на тілі потерпілого; г) слідів контактної взаємодії інших матеріальних об'єктів і тварин, що дає змогу з'ясувати механізм їх взаємодії, діагностувати напрямок, силу впливу, відтворити розвиток події загалом;

2) дослідження слідів застосування вогнепальної зброї – дає можливість попередньо сформулювати припущення про напрямок, дистанцію пострілу, механізм злочину й місце розташування особи, яка стріляла, послідовність пострілів, ознаки застосованої зброї;

3) дослідження вузлів і петель – дає змогу діагностувати професійні навички їх виконавця, пов'язані із зайняттям спортом, бойовою справою, видом трудової діяльності;

4) дослідження зовнішніх ознак слідів крові – дасть змогу попередньо визначити умови й механізм їх утворення та механізм самої події, що відбулась.

Також необхідним за цих умов є залучення спеціаліста в галузі судової медицини. За допомогою його знань ми можемо отримати відповіді про місце, час, наявність і локалізацію ушкоджень, спосіб і механізм їх утворення, а також про інші сліди на трупі.

Для проведення всебічного та повного огляду місця події, де вчинено умисне вбивство в разі перевищення меж необхідної оборони, повинен залучатися кінолог зі службовою собакою. Залучення такого спеціаліста для пошуку запахових слідів, що пов'язані з подією злочину, надає суттєву допомогу під час розслідування злочину, коли злочинець зник з місця злочину. Завдяки такому заходу ефективність огляду збільшується в рази.

Залежно від ситуації може виникнути потреба в залученні інших фахівців з різноманітних галузей наукового знання, однак ми виокремили найбільш типові ситуації під час розслідування цього виду злочину.

Попередні висновки та припущення спеціалістів у процесі огляду місця події є важливим джерелом висунення слідчих версій на початковому етапі розслідування злочинів. Під час організації проведення процесуальних дій слідчі мають урахувати можливості використання всіх видів спеціальних знань, що суттєво сприятиме досягненню мети досудового розслідування.

Зважаючи на психологічний стан, у якому перебуває підозрювана особа (беручи до уваги процес оборони), суттєвого значення набуває допомога психолога в процесі підготовки слідчого до спілкування та під час отримання інформації від особи, що підозрюється

в учиненні злочину. Спеціаліст допоможе слідчому встановити психологічний контакт із підозрюваною особою. Тільки залучивши до розслідування професійного психолога, можна отримати дані, що допомагають зрозуміти і правильно оцінити особливості психічної діяльності й виявів людини, які мають значення для висновків правового характеру.

Із цього приводу О.Д. Сітковська вважає, що застосування психологічних знань необхідно для: 1) змістового розкриття низки понять, що характеризують суб'єктивну сторону злочину; 2) розроблення й застосування переліку обставин, що обтяжують і пом'якшують покарання; 3) виділення в окремих складах злочину кваліфікуючих або, навпаки, привілейованих випадків; 4) вирішення питання про межі кримінальної відповідальності в ситуаціях, що тягнуть за собою зменшену вибірковість поведінки; 5) оцінювання випадків, коли діяння відбувається особою з психічними аномаліями або короткочасним розладом психічної діяльності в межах осудності; 6) розроблення єдиного розуміння та вживання понять «осудність», «неосудність», «віковий поріг кримінальної відповідальності» [7, с. 72].

Залучення спеціаліста з галузі психології є необхідним не лише під час допиту підозрюваного, а також під час слідчого експерименту, інших слідчих (розшукових) дій.

Під час розслідування умисних убивств у разі перевищення меж необхідної оборони спеціаліст надає консультації, допомагає слідчому виявити, закріпити, оглянути й попередньо дослідити сліди злочину та інші речові докази, зокрема мова йде про інспектора-криміналіста; медика-криміналіста; працівників спеціалізованої пересувної лабораторії; кінолога; педагога; психолога та ін.

Також під час розслідування слідчим обов'язково призначаються судові експертизи. Судова експертиза – це дослідження експертом на основі спеціальних знань матеріальних об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини кримінального провадження, що знаходиться в розпорядженні органу досудового розслідування чи суду. Різноманітність слідової інформації, яка виявляється під час розслідування умисних убивств у разі перевищення меж необхідної оборони, дає змогу говорити про потенційну можливість під час такого кримінального провадження проводити всі основні види експертиз: криміналістичні, судово-медичні, хімічні, комплексні судові психолого-психіатричні тощо.

Основним завданням дактилоскопічної експертизи є ідентифікація особи за слідами її рук, які залишені на місці події. Якщо версія про особу, що залишила слід, ще не висунута, а також якщо слідчий вважає за потрібне встановити, чи є на предметах обстановки місця події невидимі або слабовидимі сліди, перед експертом може постати питання про наявність такого роду слідів і їх придатність для ідентифікації особи. Експертиза слідів рук вирішує й низку неідентифікаційних завдань, пов'язаних із визначенням механізму слідоутворення, особливостями будови руки, яка залишила слід, деякими іншими характеристиками слідоутворюючого об'єкта.

Основними завданнями трасологічної експертизи є ідентифікація або визначення родової (групової) належності індивідуально визначених об'єктів за матеріально фіксованими слідами – відображеннями їх слідоутворюючих поверхонь; діагностика (установлення властивостей, станів) об'єктів; ситуаційні завдання (установлення механізму слідоутворення тощо).

У процесі проведення експертизи механічних пошкоджень одягу встановлюються характер пошкоджень і механізм їх утворення, вирішуються питання, пов'язані з ідентифікацією (ототоженням) знаряддя за пошкодженнями, що є на цьому одязі, тощо.

У разі виявлення на одязі слідів біологічного походження чи хімічних сполук слідчим можуть призначатися щодо одягу судово-хімічні, судово-біологічні, судово-медичні та інші експертизи. Варто зазначити, що дослідження пошкоджень одягу, пов'язаних з одночасним спричиненням тілесних ушкоджень людині, належить до компетенції судово-медичної експертизи.

Також у разі виявлення під час розслідування слідів біологічного походження слідчий призначатиме біологічну експертизу, основними завданнями якої є установлення належності

ті об'єктів тваринного та рослинного походження до конкретного біологічного роду чи виду, а також виявлення мікрооб'єктів зазначеного походження в будь-якій масі або на предметах обстановки місця події; установлення спільної родової (групової) належності декількох порівнюваних об'єктів; установлення належності об'єктів біологічного походження до одного цілого; визначення біологічних характеристик стану об'єкта тощо.

Ці сліди допоможуть слідчому під час з'ясування обстановки місця події, а також у проведенні низки слідчих (розшукових дій), а саме допиту підозрюваного з урахуванням отриманої інформації з місця події та перевірки достовірності отримання правдивих показань, проведення слідчого експерименту.

Під час розслідування досліджуваного нами виду злочину слідчим обов'язково буде призначена судова експертиза для встановлення причин смерті (п. 1 ч. 2 ст. 242 КПК України); для встановлення тяжкості й характеру тілесних ушкоджень (п. 2 ч. 2 ст. 242 КПК України); для визначення психічного стану підозрюваного за наявності відомостей, які викликають сумнів щодо осудності, обмеженої осудності (п. 3 ч. 2 ст. 242 КПК України) [4].

Судово-медична експертиза трупа під час розслідування умисних убивств у разі перевищення меж необхідної оборони є обов'язковою, лише вона надасть слідчому відповіді щодо причини смерті потерпілого.

Слідчий під час підготовки судово-медичної експертизи повинен, залежно від наявних у нього матеріалів, орієнтуватися на постановку таких питань, які можуть у процесі їх вирішення дати найбільш повну інформацію.

Судово-медична експертиза трупа проводиться з метою отримання відповідей на такі питання: 1) чи є на тілі тілесні ушкодження, який характер і локалізація ушкоджень, що були заподіяні потерпілому; 2) які ушкодження заподіяні прижиттєво, які – посмертно; 3) яка давність заподіяння ушкоджень; 4) до якого ступеня тяжкості належать заподіяні прижиттєві тілесні ушкодження; 5) чи можливим є заподіяння ушкоджень власною рукою потерпілого; 6) чи збігаються характер і локалізація ушкоджень на тілі потерпілого з характером і локалізацією ушкоджень на його одязі; 7) яка безпосередня причина смерті потерпілого; 8) чи є ознаки активного або пасивного переміщення потерпілого після заподіяння ушкоджень; 9) чи є на трупі ознаки зміни його розташування та пози після настання смерті.

Перелік запитань не є вичерпним, але ми вважаємо, що вищеперераховані питання є основними під час проведення судово-медичної експертизи трупа.

Важливим є призначення судово-психологічної експертизи. Після повідомлення особі про підозру в рамках розслідування кримінального провадження про вищевказаний злочин необхідно встановити факт наявності необхідної оборони. Мова йде й про з'ясування наявності в підозрюваного під час учинення злочину на психологічному рівні особливого стану необхідної оборони, адже в законодавстві передбачений особливий привілейований склад умисного вбивства (ст. 118 Кримінального кодексу України) та пов'язане із цим пом'якшення кримінальної відповідальності. Але слідчому також потрібно відмежувати стан необхідної оборони від досить схожого за складом злочину – умисного вбивства в стані сильного душевного хвилювання.

При цьому важливо зазначити, що слідчий не володіє достатніми знаннями для вирішення ідентифікаційних, діагностичних, ситуаційних питань, пов'язаних із визначенням імовірності існування фізіологічного афекту в суб'єкта злочину в момент заподіяння смерті іншій людині. Тому виникає потреба в ході досудового розслідування залучати осіб, які володіють відповідними психологічними та психіатричними знаннями, можуть провести необхідні експертні дослідження й дати кваліфіковані висновки, відповідно до поставлених слідчим у постанові про призначення експертизи питань. З огляду на вагоме значення комплексного використання спеціальних психолого-психіатричних знань для процесу доказування умисного вбивства в разі перевищення меж необхідної оборони, а також урахування дискусійний характер наукових обговорень у вивченій нами літературі та проблемність застосування відповідних норм у слідчій практиці, очевидною є актуальність і важливість наукового дослідження окресленої тематики.

На стадії досудового розслідування кваліфікація стану сильного душевного хвилювання, як доречно зазначає М.В. Костицький, є компетенцією правоохоронних органів, але здійснюється вона «на основі експертно-психологічного висновку про те, що в момент учинення злочину підозрюваний (обвинувачений) перебував у стані емоційного збудження, яке досягло ступеня фізіологічного афекту» [8, с. 196]. При цьому під час учинення умисного вбивства в разі перевищення меж необхідної оборони особа повинна розуміти й бажати смерті особі, що вчинила на неї напад.

У низці випадків необхідним є комплексне використання спеціальних психолого-психіатричних знань для процесу встановлення обставин умисного вбивства в разі перевищення меж необхідної оборони.

Висновки. Отже, застосування спеціальних знань під час розслідування умисних убивств у разі перевищення меж необхідної оборони та налагодження тісної взаємодії зі спеціалістами є необхідним елементом організації розслідування злочинів указанного виду.

Список використаних джерел:

1. Лисиченко В.К. Использование специальных знаний в следственной и судебной практике : [учебное пособие] / В.К. Лисиченко, В.В. Циркаль. – К. : КГУ, 1987. – 100 с.
2. Романюк Б.В. Сучасні теоретичні та правові проблеми використання спеціальних знань у досудовому слідстві / Б.В. Романюк. – К. : Нац. акад. внутр. справ України, 2002. – 196 с.
3. Юрчишин В.Д. Висновок експерта як джерело доказів у кримінальному процесі України : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / В.Д. Юрчишин ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2006. – 227 с.
4. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2013 (зі змінами та доповненнями) // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2013. – № 9–13. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
5. Виноградов И.В. Экспертизы на предварительном следствии : [справочное пособие] / И.В. Виноградов, Г.И. Кочаров, Н.А. Селиванов ; Прокуратура СССР, Всесоюз. науч.-исслед. ин-т криминалистики. – М. : Госюриздат, 1959. – 216 с.
6. Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 № 4038-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4038-12>.
7. Ситковская О.Д. Новые направления судебно-психологической экспертизы : [справочное пособие] / О.Д. Ситковская, Л.П. Коньшева, М.М. Коченов. – М. : ООО Юрлитинформ, 2000. – 160 с.
8. Юридична психологія : [підручник] / [Д.О. Александров, В.Г. Андросюк, Л.І. Казміренко та ін.] ; заг. ред. Л.І. Казміренко, Є.М. Моїсеєва. – 2-є вид., доопр. та доп. – К. : КНТ, 2008. – 352 с.

ДОВГАНЬ А. І.,
аспірант юридичного факультету
(Приватний вищий навчальний заклад
«Львівський університет бізнесу
і права»)

УДК 343.98

КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ВТЯГНЕННЯ НЕПОВНОЛІТНЬОГО В ЗАЙНЯТТЯ ЖЕБРАЦТВОМ

У статті розглянуто теоретичні питання, пов'язані з криміналістичною характеристикою втягнення неповнолітнього в зайняття жебрацтвом. Детально проаналізовані такі складники криміналістичної характеристики: спосіб учинення злочину, місце та обстановка вчинення злочину, час учинення злочину, знаряддя й засоби вчинення злочину, предмет злочинного посягання, особа потерпілого, особа злочинця, типові сліди злочину.

Ключові слова: втягнення, жебрацтво, кримінальне правопорушення, криміналістична характеристика, неповнолітній, сліди.

В статье рассмотрены теоретические вопросы, связанные с криминалистической характеристикой вовлечения несовершеннолетнего в занятие попрошайничеством. Подробно проанализированы следующие составляющие криминалистической характеристики: способ совершения преступления, место и обстановка совершения преступления, время совершения преступления, орудия и средства совершения преступления, предмет преступного посягательства, личность потерпевшего, личность преступника, типичные следы преступления.

Ключевые слова: вовлечение, попрошайничество, уголовное преступление, криминалистическая характеристика, несовершеннолетний, следы.

The article deals with theoretical issues related to the forensic characteristics of juvenile involvement in begging. The following elements of the forensic characterization are analyzed in detail: the method of committing a crime, the place and circumstances of the commission of a crime, the time of committing a crime, the tools and means of committing a crime, the subject of a criminal offense, the identity of the victim, the identity of the offender, typical traces of the crime.

Key words: recruitment, begging, criminal offense, forensic characteristic, minor, traces.

Вступ. Суспільна небезпечність утягнення неповнолітнього в зайняття жебрацтвом полягає в тому, що дії, які його утворюють, посягають на суспільні відносини, що забезпечують основні принципи суспільної моральності у сфері належного морального, інтелектуального та фізичного виховання й розвитку неповнолітніх. Такі дії дорослих негативно впливають на підростаюче покоління, несуть непоправну шкоду інтелектуальному та фізичному розвитку неповнолітніх, деформують у них моральні цінності, чим прищеплюють їм аморальні погляди й асоціальні ідеї. Вищі державні органи влади захищають інтереси неповнолітніх від таких посягань на законодавчому рівні. Прикладом тому є ст. 10 Закону України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 р. № 2402-III, у якій зазначено, що

держава здійснює захист дітей від усіх форм насильства, втягнення в злочинну діяльність, примушування до жебрацтва, бродяжництва, втягнення до азартних ігор тощо [1].

Як уважають теоретики та практики, на поведінку дітей впливають настанови дорослих, що за вчинення злочину діти не будуть покарані, оскільки вони не досягли віку, з якого настає кримінальна відповідальність. Аналізуючи судову практику, можна зробити висновок, що в родині, в якій дитина отримує злочинний приклад – жебрацтво, пияцтво, бійки тощо, неповнолітній, засвоївши такі самі принципи поведінки й уважаючи їх нормою, в майбутньому стає злочинцем. Батьки через алкогольну чи наркотичну залежність, поганий матеріальний стан не можуть належним чином виховувати дітей, але часто усвідомлюють відповідальність за втягнення неповнолітніх у жебрацтво.

Над проблемою визначення сутності криміналістичної характеристики загалом і криміналістичної характеристики злочинів проти громадського порядку й моральності зокрема працювали такі науковці та практики, як Н. Антонюк, Р. Белкін, О. Васильєв, І. Вишнівський, І. Возгрін, К. Гавло, І. Герасимов, О. Дрозд, Я. Дякін, В. Журавель, Т. Ківалова, О. Колесніченко, В. Коновалова, С. Молицький, М. Панов, М. Салтєвський, О. Світличний, М. Селіванов, В. Танасевич, О. Татаров, І. Топольскова, О. Філіппов, В. Шепітько, М. Яблоков та інші.

Тому, на нашу думку, регулювання правовідносин, пов'язаних із утягненням неповнолітнього в жебрацтво, потребує не лише подальшого вдосконалення, а й вчасного, ефективного та правильного застосування заходів державного контролю, з метою недопущення вчинення незаконних дій щодо неповнолітніх. У зв'язку з цим удосконаленню підлягає й розроблення методик, побудова програм і моделей для ефективного розслідування злочинів, пов'язаних із утягненням неповнолітнього в зайняття жебрацтвом.

Постановка завдання. Метою статті є детальний аналіз основних елементів криміналістичної характеристики втягнення неповнолітнього в зайняття жебрацтвом, що значно допоможе слідчим та іншим органам і підрозділам у їхній практичній діяльності під час розслідування злочинів цієї спрямованості.

Результати дослідження. М. Яблоков зазначав, що криміналістична характеристика – це сукупність взаємопов'язаних загальних, індивідуальних рис злочину, які виявляються головним чином у способі, механізмі та обстановці його вчинення, в окремих рисах особи, його суб'єкта, а інколи й в інших ознаках злочинної дії. В. Гавло криміналістичну характеристику визначає як поняття різного ступеня абстракції, що містять різні рівні інформації стосовно злочину. Криміналістична характеристика, як уважає О. Колесніченко, є системою відомостей про криміналістично значимі ознаки злочинів цього виду, що відображає закономірні зв'язки між ними і слугує побудові й перевірці слідчих версій для вирішення основних завдань розслідування. В. Шиканов у криміналістичній характеристиці вбачає вірогідну модель, що використовується слідчим як об'єктивна інформація. На нашу думку, найбільш удале визначення криміналістичної характеристики запропонував Р. Белкін, який розумів під нею характеристику вихідної інформації, системи даних стосовно способу вчинення та розкриття злочину й типових умов його застосування, особи очевидного злочинця, очевидних мотивів і мети злочину, окремих обставин здійснення злочину (місце, час, умови) [2, с. 357–361].

Функція криміналістичної характеристики полягає в тому, що вона сприяє розробленню окремих методик розслідування; визначенню напряму розслідування конкретного злочину; побудові окремих програм і моделей розслідування злочинів. Структура криміналістичної характеристики злочинів складається з таких елементів: спосіб злочину; місце та обстановка вчинення злочину; час учинення злочину; знаряддя й засоби вчинення злочину; предмет злочинного посягання; особа потерпілого (жертви); особа злочинця; типові сліди злочину.

Кримінальна відповідальність за втягнення неповнолітнього в зайняття жебрацтвом передбачена ст. 304 Кримінального кодексу (далі – КК) України. Аналізуючи ознаки вказаного кримінального правопорушення, пропонуємо детально розглянути елементи криміналістичної характеристики, які, на нашу думку, мають найбільше значення для їх використання в практичній діяльності слідчого.

Спосіб злочину – це характер дій злочинця, що виражається в певній системі операцій і прийомів. Його структура охоплює способи підготування до злочинного діяння; способи його вчинення; способи приховування (маскування) [3, с. 183].

Як зазначається в ст. 14 КК України, готуванням (підготовкою) до злочину є підшукування або пристосування засобів чи знарядь, підшукування співучасників або змова на вчинення злочину, усунення перешкод, а також інше умисне створення умов для вчинення злочину [4, с. 15].

Типовими способами підготовки до вчинення злочину, пов'язаного з утягненням неповнолітнього в зайняття жебрацтвом, можна назвати такі:

1) послаблення або усунення контролю підлітка над своєю поведінкою та діями (спільне споживання спиртних напоїв, наркотичних засобів, одурманюючих речовин, лікарських препаратів);

2) вибір неповнолітніх, яких найімовірніше можна залучити до зайняття жебрацтвом (неповнолітніх, які раніше вчиняли протиправні діяння, підлітків із малозабезпечених сімей, сиріт тощо);

3) вияв дружньої підтримки неповнолітньому, з метою втягнути його в зайняття жебрацтвом;

4) прищеплення неповнолітньому інтересу до особливостей злочинного життя (проведення різноманітних бесід, розмови щодо покращення матеріального становища підлітка);

5) виготовлення, придбання, пристосування знарядь і засобів (наприклад, виготовлення підроблених документів про хворобу) тощо.

Щоб досягти злочинної мети, дорослі, знаючи конкретну життєву ситуацію, використовують такі особистісні якості неповнолітніх, як здатність легко підпадати під чужий вплив, піддатливість вмовлянням і загрозам, брак життєвого досвіду, нездатність критично оцінити поведінку інших осіб і власну тощо.

Спосіб учинення злочину свідчить про те, як саме особа здійснює суспільно небезпечне діяння, які прийоми, методи й засоби вона застосовує для цього. Спосіб учинення злочину характерний насамперед для злочинної дії як активної, вольової суспільно небезпечної поведінки особи. Дані про спосіб учинення злочину дають змогу повно встановити сліди, їх локалізацію, особливості механізму слідоутворення [3, с. 183–184]. Утягнення неповнолітнього в зайняття жебрацтвом може бути вчинене способом погрози, шантажу, обману, переконання, поради, обіцянки тощо.

Зазначене кримінальне правопорушення полягає в умисному схиленні неповнолітнього до систематичного (не менше ніж три рази) жебракування в сторонніх осіб грошей або інших матеріальних цінностей. Воно має місце як у разі схилення підлітка будь-яким із названих раніше способів до самостійного жебрацтва, так і при залученні його до участі в такій діяльності спільно з дорослою особою [5, с. 905].

Важливість визначення способу втягнення неповнолітнього в зайняття жебрацтвом убачаємо з Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про застосування судами законодавства про відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність» від 27.02.2004 № 2, де зазначається, що судам необхідно з'ясувати, які форми та способи втягнення неповнолітнього в учинення протиправних дій застосовувалися дорослою особою, характер фізичного або психічного примусу. Також указано, що під час визначення ступеня суспільної небезпечності такого злочину треба враховувати форми і способи втягнення, ступінь негативного впливу на нормальний розвиток і здоров'я неповнолітніх, а також інші заподіяні злочином шкідливі наслідки [6].

Однією з форм протидії розслідуванню є приховування злочинів. За змістом приховування злочинів можна поділити на такі групи:

- приховування злочинів шляхом утаювання інформації;
- приховування інформації шляхом знищення інформації;
- приховування злочинів шляхом маскування інформації з метою змінення уявлення про спосіб учинення злочину, особу злочинця;

– приховування злочинів шляхом фальсифікації інформації [3, с. 184].

Серед типових способів приховування, що можуть бути використані під час учинення цього злочину, можна назвати заходи, спрямовані на знищення підроблених документів, які використовувались неповнолітнім під час зайняття жебрацтвом; знищення грошей, речей, інших матеріальних цінностей, які неповнолітній здобув під час зайняття жебрацтвом і походження яких злочинець не може пояснити; утаювання інформації щодо знайомства з неповнолітнім, який був утягнений у зайняття жебрацтвом, тощо.

Місце та обстановка вчинення злочину як елемент криміналістичної характеристики дає змогу відповісти на запитання: «Де саме вчинено злочин?» Під час розслідування будь-якого злочину варто врахувати: а) місце, де відбувалися підготовчі дії до злочину; б) місце безпосереднього вчинення злочину; в) місце, де залишені сліди злочинного посягання; г) місце приховування слідів злочину, знарядь і засобів його вчинення, предмета злочинного посягання. Ознаки місця злочину визначаються видом посягання та його способом.

Обстановка місця вчинення злочину – це частина матеріального середовища, що містить, крім ділянки території, сукупність різних предметів, поведінку учасників події, психологічні взаємовідносини між ними. Обстановка як сукупність матеріальних об'єктів на місці злочину відображає механізм злочинної події, особливості дій злочинця та інших учасників [3, с. 184].

Вибір місця здійснення підбурювання неповнолітнього до зайняття жебрацтвом більшою мірою пов'язаний з емоційними компонентами й залежить від характеру зв'язків із неповнолітнім, видом злочинної діяльності, особистісними якостями неповнолітнього тощо. Дорослі можуть здійснюють дії щодо втягнення неповнолітнього в зайняття жебрацтвом у таких місцях: за місцем свого проживання; в місцях спільно проведеного дозвілля; у місцях навчання або роботи тощо.

Утягнення неповнолітнього в зайняття жебрацтвом здійснюється як у денний, так і у вечірній і нічний час. Тривалість проміжку часу, під час якого здійснюються дії щодо втягнення, багато в чому залежить від особистості злочинця та особистісних якостей неповнолітнього [7, с. 54]. Час впливає на всі етапи виникнення, існування й використання доказової інформації. Урахування впливу часового фактора в процесі розслідування дає змогу визначити час події злочину; встановити часові зв'язки між фактами; з'ясувати черговість подій, дій або фактів; обчислити тривалість різних подій тощо [3, с. 184].

Утягнення неповнолітнього в зайняття жебрацтвом вважається закінченим із моменту здійснення дорослою особою дій, спрямованих на втягнення неповнолітнього в зайняття жебрацтвом, незалежно від того, вчинив неповнолітній випрошування в сторонніх осіб грошей або інших матеріальних цінностей.

Знаряддя вчинення злочину – це предмети, використовуючи які, особа вчиняє фізичний (як правило, руйнівний) вплив на матеріальні об'єкти. Засоби вчинення злочину – це предмети матеріального світу, що застосовуються злочинцем під час учинення суспільно небезпечного діяння [8, с. 144–145].

У криміналістиці існує співвідношення та взаємозв'язок знарядь і засобів учинення злочину. Для вирішення питання про зарахування певного предмета до знарядь злочину необхідно врахувати, чи стосується він безпосередньо виконання дій, що утворюють об'єктивну сторону складу злочину. Якщо предмет використовується під час учинення цих дій, то він буде знаряддям учинення злочину, якщо ж під час яких-небудь інших, пов'язаних зі злочинном, дій – засобом [5, с. 185].

Предметом злочинного посягання вважаються речі матеріального світу, впливаючи на які, особа посягає на ті чи інші суспільні відносини. Точне встановлення предмета злочинного посягання дає можливість відмежувати один злочин від іншого, суміжного з ним. Ті або інші ознаки предмета посягання можуть виступати як пом'якшуючі або обтяжуючі обставини одного й того самого злочину або перетворювати злочин на особливо тяжкий вид [4, с. 185].

Фактичне встановлення (фактична наявність) предмета злочину є однією з необхідних умов для застосування відповідної кримінально-правової норми, яка передбачає відповідальність за так званий предметний злочин, і кваліфікації такого злочину як закінченого. У свою чергу, кваліфікація дій особи за втягнення неповнолітнього в зайняття жебрацтвом як за закінчений злочин можлива й без фактичного одержання винним грошей, речей чи інших матеріальних цінностей від використання неповнолітнього для зайняття жебрацтвом. Тому зазначені майнові блага знаходяться поза межами складу злочину (оскільки їх фактична наявність для кваліфікації злочину як закінченого в цьому випадку не вимагається), а отже, вони не можуть претендувати на таку ознаку складу, як предмет злочину. Вищевказане дає змогу зробити висновок, що втягнення неповнолітнього в зайняття жебрацтвом, варто зарахувати до так званих у науці кримінального права безпредметних злочинів [9, с. 133; 10, с. 100; 11, с. 49].

Що стосується особи потерпілого, то його система ознак має складну структуру й охоплює загальні демографічні ознаки (стать, вік, місце проживання, роботи або навчання, професія, фах, освіта тощо), дані про спосіб життя, риси характеру, навички і схильності, зв'язки і стосунки. Дані про потерпілого містять також відомості про його віктимність (схильність окремих людей ставати в силу низки обставин жертвами певних злочинів) [3, с. 185]. Потерпілим від досліджуваного нами кримінального правопорушення є неповнолітня особа незалежно від статі. Хоча в диспозиції кримінально-правової норми згадується про потерпілого у множині – «втягнення неповнолітніх», кримінальна відповідальність настає й у разі втягнення одного неповнолітнього в зайняття жебрацтвом [12].

Особа злочинця – це найбільш широке поняття, що відображає соціальну сутність особистості; складний комплекс, який характеризує ознаки, властивості, зв'язки, відносини, моральний і духовний світ людини у взаємодії із соціальними та індивідуальними життєвими умовами, що певним чином позначалися на процесі вчинення та приховування кримінального правопорушення [13, с. 21].

Ураховуючи вищевикладене і специфіку втягнення неповнолітнього в зайняття жебрацтвом, під час розслідування вказаного злочину необхідно досліджувати такі елементи криміналістичної характеристики особи злочинця: стать, вік, громадянство, освітній рівень, рід занять, сімейний стан, наявність неповнолітніх дітей, постійне місце проживання, минула злочинна діяльність, перебування на обліку в лікаря-нарколога, морально-психологічні якості. Усі ці елементи характеристики особи злочинця залежать не лише один від одного, а й від інших елементів криміналістичної характеристики цього виду злочинів. Так, вік і стать злочинця визначають його соціальний статус, психологічні особливості, коло спілкування. Рівень освіти й інтелектуальний розвиток часто позначаються на способі вчинення злочину, здібностях і навичках, що використовуються. Рід занять також зумовлює коло спілкування, інтересів, ціннісних орієнтацій тощо. Сімейний стан впливає на визначення потреб, зокрема тих, що зумовлюють мотив злочину. Відомості про минулу злочинну діяльність характеризують схильність до вчинення конкретних злочинів, а також відображають морально-психологічні якості злочинця [14, с. 10–11].

Стосовно особи злочинця, то багато таких осіб раніше були судимі, що дало їм змогу набути специфічних особистих якостей і кримінальний досвід. До таких якостей можна зарахувати:

- 1) стійку злочинну спрямованість;
- 2) систематичність скоєння злочинів із наростанням їх тяжкості;
- 3) прагнення залучення до злочинної діяльності нових і нових осіб тощо.

Діяльність раніше засуджених дорослих осіб із утягнення має цілеспрямований характер, їхні підбурювальні й організаційні зусилля докладаються для безпосереднього формування в неповнолітніх навичок «кримінального ремесла», інтересів і, в остаточному підсумку, намірів учинити злочин [15, с. 68].

Висновки. Підсумовуючи викладене, варто зазначити, що, як свідчить статистика, розслідування втягнення неповнолітнього в зайняття жебрацтвом останніми роками

становить незначний відсоток. Але це не означає, що йому не потрібно приділяти уваги, особливо в теоретико-прикладному аспекті. У статті детально розглянуто основні елементи криміналістичної характеристики втягнення неповнолітнього в зайняття жебрацтвом, що, без сумніву, стане в нагоді слідчим та іншим органам і підрозділам. Проблемних питань, пов'язаних із розслідуванням утягнення неповнолітнього в зайняття жебрацтвом, багато, тому, зважаючи на зміни в законодавстві та появу нових способів учинення злочину, подальші наукові дослідження в цьому напрямі є перспективними.

Список використаних джерел:

1. Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 № 2402-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу : URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2402-14>.
2. Криміналістика : [підручник] / [П.Д. Біленчук В.К. Лисиченко, Н.І. Клименко та ін.] ; за ред. П.Д. Біленчука. – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Атіка, 2001. – 544 с.
3. Настільна книга слідчого : [наук.-практ. видання для слідчих та дізнавачів] / [М.І. Панов, В.Ю. Шепітько, В.О. Коновалова та ін.]. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : Ін Юре, 2007. – 728 с.
4. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 (зі змінами та доповненнями) // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25–26. – Ст. 131.
5. Кримінальний кодекс України : [науково-практичний коментар] / [Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, С.Б. Гавриш та ін.] ; за заг. ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 1196 с.
6. Про застосування судами законодавства про відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 27.02.2011 № 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : URL:<http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-04>.
7. Ефимов М.П. Боротьба із злочинами проти громадського порядку, суспільної безпеки і здоров'я населення / М.П. Ефімов. – Мінськ, 1971. – С. 53–54.
8. Кримінальне право України: Загальна частина : [підручник] / [М.І. Бажанов, Ю.В. Баулін, В.І. Борисов та ін.] ; за ред. М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – 2-е вид., перероб. і допов. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 480 с.
9. Никифоров Б.С. Объект преступления по советскому уголовному праву / Б.С. Никифоров. – М. : Госюриздат, 1960. – 230 с.
10. Коржанский Н.И. Объект и предмет уголовно-правовой охраны / Н.И. Коржанский. – М. : Академия МВД СССР, 1980. – 248 с.
11. Тацій В.Я. Объект и предмет преступления в советском уголовном праве / В.Я. Тацій. – Х. : Выща школа, 1988. – 198 с.
12. Злочини, що посягають на суспільні відносини, які забезпечують принцип вільного розвитку особистості та умови нормального розвитку і виховання неповнолітніх (ст. 304 КК) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : URL: <https://www.naiu.kiev.ua>.
13. Кудрявцев В.Н. Личность преступника / В.Н. Кудрявцев, Г.М. Миньковский, А.Б. Сахаров. – М. : Юрид. лит., 1975. – 178 с.
14. Кушпель Е.В. Проблемы и специфика расследования и предупреждения преступлений против семьи и несовершеннолетних : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / Е.В. Кушпель. – Волгоград, 1998. – 22 с.
15. Горбатовський Є.Г. Кримінологічна характеристика втягнення неповнолітнього у вчинення злочину і практика розслідування / Є.Г. Горбатовський, Н.С. Матвеева // Прокурорська та слідча практика. – 2005. – № 1. – С. 13.

ЛИЛИК В. А.,
аспірант юридичного факультету
(Приватний вищий навчальний заклад
«Львівський університет бізнесу
і права»)

УДК 343.98

СЛІДЧІ СИТУАЦІЇ ПОЧАТКОВОГО ЕТАПУ РОЗСЛІДУВАННЯ НЕЦІЛЬОВОГО ВИКОРИСТАННЯ БЮДЖЕТНИХ КОШТІВ, ВИДІЛЕНИХ НА РОБОТУ З ВІДХОДАМИ

Стаття присвячена дослідженню слідчих ситуацій, що виникають на початковому етапі розслідування нецільового використання бюджетних коштів, що виділяються на роботу з відходами. Аналізуються викладені в юридичній літературі погляди на поняття слідчої ситуації як елемента окремої методики розслідування злочину. Подані слідчі ситуації початкового етапу розслідування нецільового використання бюджетних коштів, що виділяються на роботу з відходами.

Ключові слова: бюджетні кошти, етап розслідування, криміналістика, кримінальне правопорушення, методика розслідування, слідча ситуація.

Статья посвящена исследованию следственных ситуаций, возникающих на начальном этапе расследования нецелевого использования бюджетных средств, выделяемых на работу с отходами. Анализируются изложенные в юридической литературе взгляды на понятие следственной ситуации как элемента частной методики расследования преступления. Приведены следственные ситуации начального этапа расследования нецелевого использования бюджетных средств, выделенных на работу с отходами.

Ключевые слова: бюджетные средства, этап расследования, криминалистика, криминальное правонарушение, методика расследования, следственная ситуация.

The article is devoted to the investigation of investigative situations that arise at the initial stage of the investigation of non-targeted use of budget funds allocated for work with waste. The views expressed in the legal literature on the notion of an investigative situation as an element of a separate method of investigation of a crime are analyzed. The investigative situations of the initial stage of the investigation of non-targeted use of budget funds allocated for work with waste are given.

Key words: budget funds, stage of investigation, criminalistics, criminal offense, investigation technique, investigative situation.

Вступ. Важливим питанням сьогодення для правоохоронних органів залишається питання протидії економічним злочинам, зокрема, у сфері використання бюджетних коштів. Їх неефективне, нецільове використання та розкрадання є одним із найбільш небезпечних різновидів злочинів у сфері економічної діяльності, ефективна протидія якому вимагає створення дієвих методик розслідування. Без належного адміністрування й захисту державних фінансів неможливе реальне забезпечення прав і свобод людини та громадянина, зовнішня й внутрішня безпека держави, надання соціальної допомоги населенню, охорона довкілля.

Останніми роками ця проблематика відображена в криміналістичних дослідженнях, якими займалися В.В. Василичук, П.І. Зінов, В.В. Кікінчук, А.М. Меденцев, В.А. Нечитайло, В.М. Руфанова, Р.Л. Степанюк, В.В. Черней, С.С. Чернявський та інші. Однак низка питань залишається недостатньо висвітленою або сформульовані положення є спірними й потребують уточнення. Це, зокрема, стосується слідчих ситуацій початкового етапу розслідування у сфері використання бюджетних коштів, виділених на роботу з відходами.

Постановка завдання. Метою статті є розкриття особливостей типових слідчих ситуацій, що виникають на початковому етапі розслідування зазначеного виду злочину.

Результати дослідження. У криміналістичній літературі, присвяченій проблематиці слідчих ситуацій, уживається кілька термінів для позначення цього поняття – «слідчі ситуації», «типові слідчі ситуації», «окремі слідчі ситуації». Тому вважаємо за необхідне сказати кілька слів із цього приводу.

Розвиток учення про слідчі ситуації в науці криміналістиці тісно пов'язаний із дослідженням проблем криміналістичної методики, в якій вони розглядаються як конструктивний елемент окремих методик розслідування. Зазвичай поняття «слідчі ситуації» прийнято розуміти в широкому та вузькому значеннях. У широкому розумінні для тлумачення слідчої ситуації використовується значна кількість складових елементів і під нею розуміється сукупність усіх факторів, у яких відбувається розслідування злочину. Прихильники вузького підходу до тлумачення слідчої ситуації (С.Н. Чурилов, В.М. Строганов) розглядають її як сукупність інформації доказового та допоміжного характеру про злочин, якою володіє слідчий на визначений момент досудового розслідування. Як правильно зауважує І.В. Калініна, розроблення проблеми слідчої ситуації має теоретичне (вдосконалення окремих методик розслідування) і практичне (правильне визначення в кожній ситуації завдань чергового етапу розслідування й оптимальне їх вирішення шляхом чіткого на цій основі планування дій слідчого) значення. Важливу роль у цьому плані відіграють типові слідчі ситуації – об'єктивні положення, які виникають передусім на початковому етапі розслідування на базі незначного обсягу інформації й часто повторюються в практиці розслідування. Окрім того, слідчі ситуації доцільно поділяти на типові та індивідуальні, завдяки цьому алгоритмізувати процес розслідування, розробляти для слідчого відповідні програми дій [1, с. 215].

Під типовою слідчою ситуацією розуміється інформаційна модель із найбільш значущими й типовими властивостями та ознаками процесу провадження у справах про злочини, що належать до певної класифікаційної групи. На підставі цієї моделі розробляються криміналістичні засоби, прийоми й методи вирішення конкретних ситуацій розслідування [2, с. 489]. Р.Л. Степанюк указує, що саме звуження поняття слідчої ситуації фактично зумовило формування окремого підходу до типових слідчих ситуацій як підстав для побудови конкретних рекомендацій у криміналістичній методиці. На думку науковця, типова слідча ситуація – це сформульована на підставі аналізу практики розслідування певної категорії злочинів абстрагована штучна модель, яка відображає стан наявної в слідчого інформації про обставини злочину й обстановку, що склалася на відповідному етапі розслідування. Типізація слідчих ситуацій під час формування методик розслідування злочинів, учинених у бюджетній сфері України, можлива за умови виділення інформації про окремі елементи найбільш значущих і таких, що часто зустрічаються, компонентів, які доцільно поділити на дві групи: 1) відомості про окремі обставини злочинної діяльності (особу, котра вчинила злочин, спосіб, сліди злочину, предмет посягання й розмір заподіяної злочином шкоди, зв'язки з іншими злочинами); 2) найбільш значущі обставини розслідування (стан доказової бази, можливості слідства, лінія поведінки підозрюваних та інших учасників розслідування тощо) [3, с. 111–112].

Частина науковців до поняття типових слідчих ситуацій включає кримінально-правовий аспект. Так, П.І. Зінов до типових слідчих ситуацій, що виникають під час розслідування злочинів, передбачених ст. 210 Кримінального кодексу України, зараховує такі: 1) учинення нецільового використання бюджетних коштів у великих розмірах; 2) учинення нецільового використання бюджетних коштів в особливо великих розмірах [4, с. 239]. На наше переко-

нання, для виокремлення типових слідчих ситуаціях варто за основу брати саме інформаційний складник. На підтвердження цього хочемо навести думку Р.С. Белкіна, який уважав, що будь-яка слідча ситуація складається з кількох компонентів: а) психологічного характеру: результат конфлікту між слідчими й особою (особами), яка (які) протистоять йому; вияви психологічних властивостей слідчого та осіб-учасників кримінального провадження; б) інформаційного характеру: обізнаність слідчого про обставини вчинення злочину; обізнаність осіб, які набули процесуального статусу в кримінальному провадженні, про стан розслідування й наміри слідчого; в) процесуального й тактичного характерів: стан провадження; можливості застосування запобіжного заходу; ізоляція один від одного осіб-учасників; можливість проведення конкретної слідчої дії тощо; г) матеріального та організаційно-технічного характеру: наявність зв'язку між черговою частиною і слідчо-оперативною групою; можливість мобільного маневрування наявними силами й засобами [5, с. 136–137].

Нецільове використання бюджетних коштів має свої особливості, які передусім пов'язані з тим, що злочин належать до неявних і для виявлення його ознак і початку кримінального провадження потрібні спеціальні прийоми й методи правового та економічного аналізу. Це стосується вивчення й оцінювання господарської діяльності окремих суб'єктів господарювання, спрямованих на виявлення порушень законодавства, що регламентують відносини у бюджетній сфері. Крім того, велике значення в цьому випадку відіграють різні документи, в яких відображається рух коштів і до яких не завжди є доступ.

Певну користь для виокремлення та характеристики типових слідчих ситуацій, що виникають на початковому етапі розслідування зазначеного виду злочинів, мають напрацювання криміналістів щодо методики розслідування злочинів, пов'язаних із використанням бюджетних коштів загалом.

А.М. Меденцев, узявши за основу обставини надходження до органу досудового розслідування матеріалів документальних ревізій (перевірок) державних контролюючих органів, виокремлює такі слідчі ситуації початкового етапу розслідування злочинів у сфері закупівель за бюджетні кошти: 1) слідчим відкрито провадження за повідомленням (матеріалами) Державної фінансової інспекції України або іншого контролюючого органу; 2) слідчим відкрито провадження за повідомленням (матеріалами) оперативного підрозділу; 3) слідчим відкрито провадження під час розслідування іншого злочину [6, с. 125].

Розроблюючи проблематику методики розслідування викрадення бюджетних коштів, Г.В. Мудрецька визначає такі слідчі ситуації початкового етапу розслідування: 1) кримінальна справа порушена на підставі матеріалів ревізії (перевірки), проведеної контрольно-ревізійною службою. Ця слідча ситуація характеризується певною невизначеністю вихідної інформації, на основі якої формуються умови розслідування; 2) кримінальна справа порушена на підставі матеріалів перевірок, проведених за ініціативою правоохоронних органів (зокрема на підставі матеріалів ОРД). Ця слідча ситуація є найбільш сприятливою для розслідування та характеризується наявністю достатнього обсягу інформації про обставини злочину; 3) кримінальна справа порушена на підставі матеріалів прокурорської перевірки стану додержання порядку використання бюджетних коштів. Указана слідча ситуація властива для випадків, коли прокурором за участю оперативних співробітників правоохоронних органів і працівників КРУ проводиться перевірка додержання бюджетного законодавства, та характеризується досить значним обсягом документів, що підтверджують обставини викрадення; 4) кримінальна справа порушена на підставі даних, виявлених безпосередньо слідчим під час розслідування іншого злочину. Така слідча ситуація характеризується обмеженим обсягом інформації про обставини вчинення злочину. Науковець зазначає, що слідчі ситуації початкового етапу розслідування викрадення бюджетних коштів, своєю чергою, обумовлюють специфічні завдання слідчого, які для свого розв'язання потребують проведення комплексу слідчих дій, оперативно-розшукових та організаційних заходів [7, с. 9].

Досліджуючи питання викрадення бюджетних коштів в агропромисловому комплексі, В.В. Кікінчук виокремлює й характеризує також чотири типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування: 1) слідчим отримані матеріали досудового розслідування, що виділені

прокурором в окреме провадження; 2) слідчим самостійно з відповідного джерела виявлено ознаки вчинення цього злочину та внесено відомості в ЄРДР; 3) кримінальне провадження розпочате на підставі подання заяви про вчинення кримінального правопорушення відповідним суб'єктом господарської діяльності чи повідомлення банківської установи; 4) кримінальне провадження розпочате слідчим за результатами перевірки органами Державної фінансової інспекції України [8, с. 133–135].

Проаналізувавши кримінальні провадження щодо злочинів, учинених у сфері функціонування державних цільових фондів, К.Г. Гейко дійшов висновку, що всі вони відкривалися на підставі матеріалів, які включали матеріали документальних ревізій (перевірок) державних контролюючих органів. Узявши за основу обставини надходження цих матеріалів до органу досудового розслідування, він виокремлює такі типові слідчі ситуації: 1) відкриття кримінального провадження за матеріалами органу Державної фінансової інспекції України або іншим контролюючим органом; 2) відкриття кримінального провадження за матеріалами оперативного підрозділу органу внутрішніх справ; 3) відкриття кримінального провадження за ознаками злочинів у сфері функціонування державних цільових фондів, виявлених під час розслідування іншого злочину [9, с. 232].

Як бачимо з вищенаведеного, погляди науковців щодо типових слідчих ситуацій початкового етапу розслідування певною мірою збігаються. Можна зробити проміжний висновок, що якщо взяти за основу джерело надходження інформації про виявлення нецільового використання бюджетних коштів, виділених на роботу з відходами, то можна виокремити такі типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування:

1) інформація про виявлення факту нецільового використання бюджетних коштів в органи досудового розслідування надійшла від державного контролюючого органу в бюджетній сфері (наприклад, Державної фінансової інспекції України, Державного казначейства України, Рахункової палати України тощо);

2) інформація про виявлення факту нецільового використання бюджетних коштів в органи досудового розслідування надійшла від оперативного підрозділу (ним було зібрано відповідні матеріали);

3) факт нецільового використання бюджетних коштів став відомий під час розслідування іншого злочину (сюди входять випадки виділення прокурором матеріалів в окреме провадження).

Варто також погодитись із позицією Р.Л. Степанюка, який переконаний, що типізація слідчих ситуацій можлива за кількома напрямками – характеристикою інформації про обставини злочину та характеристикою стану розслідування. До першої групи науковець зараховує: а) повноту інформації про подію злочину, що належить до об'єктивної сторони діяння; б) повноту інформації про особу злочинця; в) повноту інформації про предмет посягання; г) наявність і повноту інформації про взаємні зв'язки злочинів різних видів у межах технології злочинної діяльності. До другої групи входить: а) джерела інформації про подію; б) ступінь поінформованості запідозрених осіб про виявлення ознак злочину; в) наявність протидії розслідуванню; г) позиція сторони захисту щодо повідомлення підозри [3, с. 112–113].

У зв'язку з цим класифікацію типових слідчих ситуацій початкового етапу розслідування досліджуваного нами злочину варто доповнити:

1) особа (особи) причетна до нецільового використання бюджетних коштів органам досудового розслідування відома чи невідома;

2) місце перебування такої особи (осіб) органам досудового слідства відоме чи невідоме;

3) особа (особи) причетна до нецільового використання бюджетних коштів знає чи не знає про виявлення та реєстрацією органами досудового розслідування цього факту;

4) органам досудового розслідування відомий чи невідомий безпосередній спосіб учинення злочину, а також точна сума, що була використана не за призначенням, і на що саме;

5) виявлений факт нецільового використання бюджетних коштів пов'язаний чи не пов'язаний з іншими відомими органам досудового розслідування фактами нецільового використання бюджетних коштів;

6) органи досудового розслідування володіють чи не володіють усіма необхідними документами, що підтверджують факт нецільового використання бюджетних коштів.

Безумовно, на початковому етапі розслідування ці варіанти типових слідчих ситуацій можуть комбінуватися залежно від конкретних обставин справи та впливати на подальші процесуальні й тактичні рішення слідчого.

Висновки. Варто зазначити, що наведені слідчі ситуації початкового етапу розслідування нецільового використання бюджетних коштів, виділених на роботу з відходами, націлюють слідчого на роботу з матеріалами контролюючих органів, які виявили злочин, і визначення тактичних завдань розслідування, що вбачаються з положень Кримінального процесуального кодексу України, а також пошук оптимального арсеналу засобів, здатних їх вирішити.

Список використаних джерел:

1. Калініна І.В. Ситуаційна обумовленість розслідування господарських злочинів, пов'язаних із підробленням документів / І.В. Калініна // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Юридические науки». – 2013. – № 1. – Том. 26 (65). – С. 212–217.

2. Чернявський С.С. Фінансове шахрайство: методологічні засади розслідування : [монографія] / С.С. Чернявський. – К. : Хай-Тек Пресс, 2010. – 624 с.

3. Степанюк Р.Л. Ситуаційний підхід у формуванні методик розслідування злочинів, вчинених у бюджетній сфері / Р.Л. Степанюк // Право і безпека. – 2013. – № 3 (50). – С. 110–115.

4. Зінов П.І. Типові слідчі ситуації розслідування злочинів, пов'язаних із нецільовим використанням бюджетних коштів / П.І. Зінов // Теоретичні і практичні проблеми кримінального судочинства : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Донецьк, 19 жовтня 2012 р.). – Донецьк : ДЮІ МВС України, 2013. – С. 239–240.

5. Белкин Р.С. Курс криминалистики : в 3 т. – М. : Юристь, 1997. – Т. 3 : Криминалистические средства, приемы и рекомендации. – 1997. – 480 с.

6. Меденцев А.М. Слідчі ситуації початкового етапу розслідування злочинів у сфері державних закупівель / А.М. Меденцев // Право і безпека. – 2014. – № 4 (55). – С. 123–127.

7. Мудрецька Г.В. Методика розслідування викрадень бюджетних коштів : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / Г.В. Мудрецька. – Ірпінь, 2011. – 18 с.

8. Кікінчук В.В. Типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування викрадення бюджетних коштів в агропромисловому комплексі / В.В. Кікінчук // Право і Безпека. – 2013. – № 2 (49). – С. 131–136.

9. Гейко К.Г. Слідчі ситуації в досудовому розслідуванні злочинів у сфері функціонування державних цільових фондів / К.Г. Гейко // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Серія «Право». – 2015. – Вип. 20. – С. 231–233.

МИХАЙЛЕНКО В. В.,

ад'юнкт кафедри кримінального процесу
(Національна академія внутрішніх
справ)

УДК 343.13

РЕАЛІЗАЦІЯ ЗАСАДИ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА ПІД ЧАС ЗАСТОСУВАННЯ ЗАХОДІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

У статті проаналізовано сучасні теоретичні дослідження поняття заходів забезпечення в кримінальному провадженні, здійснено спробу визначити практичну реалізацію засади верховенства права під час застосування заходів забезпечення кримінального провадження.

Ключові слова: права людини, засади кримінального провадження, верховенство права, кримінальне провадження, заходи забезпечення кримінального провадження.

В статье проанализированы современные теоретические исследования мер обеспечения уголовного производства, предпринята попытка проанализировать практическую реализацию принципа верховенства права во время применения мер обеспечения уголовного производства.

Ключевые слова: права человека, принципы уголовного производства, верховенство права, уголовное производство, меры обеспечения уголовного производства.

The article covers a basic review of modern theoretical researches of the notion of measures of providing, an attempt was made to determine the practical implementation of rule of law during an application of measures of providing

Key words: human rights, principles of criminal proceedings, rule of law, criminal proceedings, measures of providing.

Вступ. Відповідно до ст. 8 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України), кримінальне провадження здійснюється з додержанням принципу верховенства права, відповідно до якого людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями і визначають зміст і спрямованість діяльності держави. У кримінальному судочинстві вимога дотримання прав і свобод осіб має специфічний характер, оскільки закон дозволяє, усупереч їх волі та бажанню, обмеження цих прав і свобод виключно передбаченим КПК України порядком, зокрема й через застосування заходів забезпечення кримінального провадження [1, с. 77].

Заходи забезпечення кримінального провадження безпосередньо пов'язані з обмеженням прав людини. Цьому інституту приділяється значна увага як на законодавчому рівні – у межах КПК України передбачений окремий р. II, так і в практичній реалізації його положень – здійсненні конкретних кримінальних проваджень. Заходи забезпечення кримінального провадження також перебувають у центрі теоретичних розробок. Над їх науковим обґрунтуванням працювали такі вчені, як: Ю.М. Грошевий, Т.В. Данченко, З.З. Зінатулін, В.Г. Капустянський, В.М. Корнуков, В.Т. Маляренко, М.М. Михєєнко, В.В. Назаров, М.Я. Никоненко, В.Т. Нор, М.А. Погорєцький, В.В. Рожнова, Л.Д. Удалова, О.Ю. Хабло, В.І. Фаринник тощо.

Сам захід забезпечення кримінального провадження – нова за назвою процесуальна категорія, хоча за змістом ми вбачаємо в ній аналог заходу кримінально-процесуального примусу – процесуальної категорії, відомої із кримінально-процесуального законодавства до ухвалення названого КПК [2].

У літературі заходи забезпечення кримінального провадження найчастіше розглядаються крізь призму заходів процесуального примусу. Причому в деяких випадках заходи забезпечення ототожнюються із заходами кримінально-процесуального примусу, в інших – вони розрізняються. Так, один погляд полягає в тому, що заходи забезпечення кримінального провадження завжди пов'язані із застосуванням кримінально-процесуального примусу. Саме примус є запорукою того, що застосування заходів забезпечення кримінального провадження досягне мети, визначеної в ч. 1 ст. 131 КПК, – дієвості (ефективності) провадження [3, с. 118–119].

Іншої думки дотримується Г.К. Кожевніков, який висловлює сумніви щодо правильності ототожнення заходів забезпечення кримінального провадження та заходів кримінального процесуального примусу [4, с. 69]. О.М. Миколенко також зазначає, що поняття «заходи забезпечення кримінального провадження» та «заходи кримінального процесуального примусу» не є тотожними. Вони співвідносяться між собою як загальне та часткове. Серед заходів забезпечення кримінального провадження можна знайти такі, які не пов'язані з тимчасовими обмеженнями прав і свобод особи і застосування яких не призводить до настання для цієї особи обмежень майнового, морального чи організаційного характеру (наприклад, судовий виклик, виклик слідчим чи прокурором, а також тимчасовий доступ до речей і документів) [5, с. 167]. З такою думкою не можна цілком погодитися. Наприклад, виклик все ж таки призводить до обмеження прав людини, яка, не маючи статусу підозрюваного (обвинуваченого), зобов'язана з'явитися до слідчого, прокурора, слідчого судді або суду всупереч власному бажанню у визначені дату і місце. До того ж такий обов'язок в особи виникає навіть тоді, коли для її участі відсутні об'єктивні підстави, а є лише припущення відповідного процесуального суб'єкта (слідчого) про можливість її залучення певним чином до кримінального провадження. Варто також враховувати, що невиконання особою виклику призводить до можливості накладення грошового стягнення, застосування приводу або зміни запобіжного заходу (ст. ст. 139, 200 КПК України), а невідача речей і документів, визначених в ухвалі про тимчасовий доступ, може спричинити обшук (ст. 166 КПК України).

Розширення переліку заходів забезпечення кримінального провадження та суттєва зміна порядку їх застосування стали необхідним кроком у напрямі наближення національного законодавства до європейських цінностей і стандартів, а також утвердження засади верховенства права в практичній діяльності правоохоронних органів і суду [6, с. 133].

Враховуючи примусовий, правообмежувальний характер заходів забезпечення кримінального провадження, їх доцільно розглянути також з позиції верховенства права. Варто зазначити, що запобіжні заходи є особливим видом заходів забезпечення і вони не є предметом розгляду в даній статті.

Постановка завдання. Метою статті є розгляд особливостей реалізації засад верховенства права під час застосування заходів забезпечення кримінального провадження.

Результати дослідження. Заходи забезпечення кримінального провадження – це передбачені кримінальним процесуальним законом процесуальні засоби державно-правового примусу, що застосовуються уповноваженими на те органами (посадовими особами), які здійснюють кримінальне провадження, у чітко визначеному законом порядку стосовно осіб, які залучаються до кримінально процесуальної діяльності, з метою досягнення дієвості кримінального провадження (для запобігання та припинення неправомірних дій, забезпечення виявлення та закріплення доказів тощо) [7, с. 164]. У судовій практиці заходи забезпечення кримінального провадження прийнято розуміти як передбачені КПК заходи примусового характеру, які застосовуються за наявності підстав і встановленим законом порядком для запобігання і подолання негативних обставин, що перешкоджають або можуть перешкоджати вирішенню завдань кримінального провадження, забезпеченню його дієвості [8], [9, с. 367].

Сучасні законодавчі конструкції дозволяють застосовувати заходи забезпечення кримінального провадження як до підозрюваного чи обвинуваченого (де процесуальний примус є об'єктивно необхідними для реалізації завдань кримінального процесу), так і до інших осіб, що в такий спосіб залучаються до сфери дії кримінального процесуального закону – свідків, потерпілих, третіх осіб, щодо майна яких вирішується питання про арешт тощо. Примус під час застосування заходів забезпечення кримінального провадження, який полягає у фізичному, матеріальному чим моральному (психологічному впливі) державного органу на суб'єкта кримінального процесу, а також пов'язаність із певними обмеженнями особистих, майнових та інших прав і свобод суб'єктів кримінального провадження [7, с. 164] обумовлює дуже обережний і ретельний підхід до їх реалізації.

Необхідність застосування заходів забезпечення в кримінальному провадженні є беззаперечним фактом і не викликає жодного сумніву. Водночас використання цих інститутів повинно ґрунтуватися на критеріях і стандартах засад кримінального провадження, насамперед – принципу верховенства права. Адже загальноправові процесуальні принципи, що діють під час кримінального провадження як керівні засади, покликані визначати й затверджувати здійснення провадження в такий спосіб, за якого одночасно забезпечується ефективне функціонування системи кримінального процесу та захист конституційних прав і свобод людини. Водночас останнє досягається за допомогою виключення можливості незаконного звуження їх обсягу, а саме шляхом установлення в законі підстав, порядку й меж обмеження конституційних прав і свобод особи. Адже закон, установлюючи тимчасове обмеження прав і свобод людини, тим самим гарантує їх захист [10, с. 220].

Саме реалізацією засади верховенства права і досягається адекватність забезпечувальних дій, тобто застосування такого рівня обмеження прав і свобод людини, який є адекватним і необхідним саме в даній конкретній ситуації. Йдеться про те, що заходи забезпечення кримінального провадження повинні застосовуватися виключно з єдиною метою – виконання завдань кримінального провадження, а рівень обмеження прав людини не повинен перевищувати заявлену мету.

Прецедентне право Європейського суду з прав людини розглядає інститути, тотожні заходам забезпечення кримінального провадження, у різних аспектах застосування Конвенції. Основний масив судових рішень, в яких встановлюються стандарти застосування конвенційних положень, стосується запобіжних заходів. Адже будь-який запобіжний захід безпосередньо стосується свободи людини і поглинається ст. 5 Конвенції. Незважаючи на принцип динамічного тлумачення Конвенції, відповідно до якого враховуються економічні, політичні та правові процеси, що відбуваються в державах, Європейський суд з прав людини є досить послідовним.

Послідовною в цьому питанні є також національна судова практика. Так Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ неодноразово розглядав питання заходів забезпечення кримінального провадження. І хоча сьогодні з урахуванням численних змін кримінального процесуального законодавства визріла необхідність «осучаснити» видані у 2013–2014 рр. інформаційні листи, їх загальні положення є досить прогресивними.

Засада верховенства права під час застосування заходів забезпечення кримінального провадження реалізується через дотримання низки умов:

1. Загальними обмежувальними критеріями, встановленими в ч. 4 ст. 132 КПК України. Зокрема, для оцінки потреб досудового розслідування слідчий суддя або суд зобов'язані врахувати можливість без застосованого заходу забезпечення кримінального провадження отримати речі і документи, які можуть бути використані під час судового розгляду для встановлення обставин в кримінальному провадженні. У цьому контексті потрібно враховувати, що речі та документи могли би бути отримані шляхом проведення слідчих дій, тобто без застосування заходів забезпечення кримінального провадження. Крім того, відповідно до ч. 1 ст. 223 КПК України, саме слідчі (розшукові) дії є діями, спрямованими на отримання (збирання) доказів або перевірку вже отриманих доказів у конкретному кримінальному провадженні [8].

Засада верховенства права під час застосування заходів забезпечення кримінального провадження проявляється також через заборону застосовувати привід до вразливих категорій свідків. Так, привід не може бути застосований до неповнолітньої особи, вагітної жінки, інвалідів першої або другої груп, особи, яка одноосібно виховує дітей віком до шести років або дітей-інвалідів, а також осіб, які згідно із КПК України не можуть бути допитані як свідки. Це закономірно, адже застосування приводу до цих категорій громадян більш відчутно вплине на їхні права та негативно позначиться на їхньому звичайному укладі.

До обмежувальних критеріїв реалізації верховенства права можна також віднести заборону, передбачену ст. 161 КПК України, щодо доступу до листування або інших форм обміну інформацією між захисником та його клієнтом або будь-якою особою, яка представляє його клієнта, у зв'язку з наданням правової допомоги, а також об'єктів, доданих до такого листування або інших форм обміну інформацією.

2. Також стандарти принципу верховенства права реалізуються через перелік обставин, на які повинен звертати увагу слідчий суддя чи суд під час вирішення питання про застосування заходів забезпечення, що притаманно майже для всіх видів. Так, відповідно до ч. 3 ст. 146 КПК України, слідчий суддя, суд, повинні встановити, що особа не виконала покладений на неї процесуальний обов'язок без поважних причин. На підставі ч. 2 ст. 152 та ч. 2 ст. 157 КПК України під час вирішення питання про тимчасове обмеження в користуванні спеціальним правом і відсторонення від посади слідчий суддя, крім підозри у вчиненні особою злочину і відповідної правової підстави, повинен також обов'язково з'ясувати наслідки цих заходів для інших осіб. Під час вирішення питання про арешт майна слідчий суддя, суд, крім іншого, зобов'язані врахувати розумність і співрозмірність обмеження права власності завданням кримінального провадження, а також наслідки арешту майна для підозрюваного, обвинуваченого, засудженого, третіх осіб.

3. Наявність контролю над обмеженням прав і свобод застосування заходів забезпечення кримінального провадження. Так, заходи забезпечення кримінального провадження, крім виклику та тимчасового вилучення майна, здійснюються за ухвалою слідчого судді, суду. Цінність судової процедури вирішення питання про застосування заходів забезпечення кримінального провадження, зокрема, полягає в тому, що, будучи незалежним і неупередженим, суд постановляє ухвалу, ґрунтуючись на власному переконанні щодо наявності для цього достатніх підстав, яке є результатом дослідження цих обставин і доказів, що надані сторонами [11, с. 240]. У рішенні від 6 вересня 1978 р. Європейський суд з прав людини зазначив, що одним з основоположних принципів демократичного суспільства є принцип верховенства права, пряме посилання на який міститься в преамбулі Конвенції. Із принципу верховенства права випливає, зокрема, що втручання органів виконавчої влади в права людини має підлягати ефективному нагляду, який зазвичай повинна забезпечувати судова влада. Щонайменше це має бути судовий нагляд, який найкращим чином забезпечує гарантії незалежності, безсторонності та належної правової процедури [12].

Варто також наголосити, що здебільшого, коли питання про застосування заходів забезпечення кримінального провадження порушується слідчим, обов'язковим є погодження прокурора (процесуального керівника) до моменту звернення до слідчого судді. За відсутності згоди (погодження) прокурора слідчий не вправі звертатися до суду із клопотанням про застосування заходів забезпечення кримінального провадження (крім виклику, приводу і накладення грошового стягнення). Тобто доцільно говорити про «подвійну контрольну систему» щодо обмеження прав людини під час застосування заходів забезпечення кримінального провадження.

Контрольний механізм застосування заходів забезпечення підсилюється щодо осіб із додатковими гарантіями професійної діяльності. Так, рішення про тимчасове відсторонення судді від здійснення правосуддя у зв'язку із притягненням до кримінальної відповідальності ухвалюється Вищою радою правосуддя на підставі вмотивованого клопотання Генерального прокурора або його заступника (ст. 155–1 КПК України). А відповідно до ч. 3 ст. 154 КПК України, питання про відсторонення від посади осіб, що призначаються президентом України, вирі-

шується президентом України на підставі клопотання прокурора встановленим законодавством порядком. Відсторонення від посади директора Національного антикорупційного бюро України здійснюється слідчим суддею на підставі вмотивованого клопотання Генерального прокурора.

4. Надання можливості звертатися з відповідним клопотанням різним суб'єктам кримінального провадження, а не лише стороні обвинувачення. Зокрема, крім слідчого (за погодженням прокурора) і прокурора, клопотання про застосування заходів забезпечення кримінального провадження з метою захисту прав людини мають право подавати:

– підозрюваний, обвинувачений, захисник, потерпілий, його представник. Так, згідно з ч. 1 ст. 134 КПК України, слідчий суддя під час досудового розслідування чи суд під час судового провадження мають право за власною ініціативою або за клопотанням слідчого, прокурора, підозрюваного, обвинуваченого, його захисника, потерпілого, його представника здійснити судовий виклик певної особи, якщо слідчий суддя чи суд встановить наявність достатніх підстав вважати, що така особа може дати показання, які мають значення для кримінального провадження, або її участь у процесуальній дії є обов'язковою;

– сторона кримінального провадження, потерпілий, представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження. На підставі ч. 2 ст. 140 КПК України рішення про здійснення приводу під час судового провадження приймається судом за клопотанням сторони кримінального провадження, потерпілого, представника юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, або з власної ініціативи;

– сторони кримінального провадження щодо тимчасового доступу до речей і документів (ст. 160 КПК). Враховуючи закріплену в ст. 3 КПК України термінологію, із клопотанням про тимчасовий доступ до речей і документів, за винятком зазначених в ст. 161 цього Кодексу, мають право звернутися потерпілий, його представник і законний представник (у тому разі, коли потерпілий відноситься до сторони обвинувачення), підозрюваний, обвинувачений (підсудний), особа, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру або вирішувалося питання про їх застосування, їхні захисники та законні представники;

– будь-яка особа може здійснити тимчасове вилучення майна. Так, відповідно до ч. 1 ст. 168 КПК України, тимчасово вилучити майно може кожен, хто законно затримав особу передбаченим ст. ст. 207, 208 КПК України порядком. Водночас законом встановлені гарантії прав власника – кожна особа, яка здійснила законне затримання, зобов'язана одночасно з доставленням затриманої особи до слідчого, прокурора, іншої уповноваженої службової особи передати їй тимчасово вилучене майно. Факт передання тимчасово вилученого майна засвідчується протоколом;

– цивільний позивач має право звернутися із клопотанням про арешт майна з метою забезпечення цивільного позову (ст. 171 КПК).

Значення клопотання як приводу до початку відповідного провадження, а також покладення обов'язку доказування підстав застосування заходу забезпечення кримінального провадження на ініціатора клопотання обумовили встановлення нормативних вимог до форми та змісту клопотання. Такі вимоги конкретизуються щодо окремих заходів забезпечення кримінального провадження [13, с. 11].

5. Встановленням і дотриманням процесуальних строків, пов'язаних із розглядом питання про застосування заходів забезпечення кримінального провадження. Це, насамперед, стосується строків, протягом яких слідчий суддя, суд зобов'язаний розглянути клопотання про застосування відповідного заходу забезпечення. Згідно зі ст. 142 КПК України, клопотання слідчого, прокурора про здійснення приводу розглядається слідчим суддею в день його надходження до суду. У разі необхідності слідчий суддя може заслухати доводи особи, яка подала клопотання. На підставі ст. 146 КПК України клопотання слідчого, прокурора про накладення грошового стягнення на особу розглядається слідчим суддею не пізніше трьох днів із дня його надходження до суду. Три дні також встановлено законом для розгляду клопотання про тимчасове обмеження в користуванні спеціальним правом (ст. 151 КПК України) і про відсторонення особи від посади (ст. 156 КПК України).

Строк розгляду слідчим суддею клопотання про тимчасовий доступ до речей і документів (гл. 15 КПК України) безпосередньо Кодексом не встановлений. Водночас Вищий спеціалізований суд із розгляду цивільних і кримінальних справ зробив акцент на критерії самостійного встановлення слідчим суддею процесуальних строків для розгляду відповідного клопотання. Відповідно до ч. 1 ст. 114 КПК, для забезпечення виконання сторонами кримінального провадження вимог розумного строку слідчий суддя, суд має право встановлювати процесуальні строки в межах граничного строку, передбаченого цим кодексом, з урахуванням обставин, встановлених під час відповідного кримінального провадження. Враховуючи закріплення у КПК двох порядків розгляду слідчим суддею, судом клопотання про тимчасовий доступ до речей і документів, встановлювати процесуальні строки їх розгляду доцільно з огляду на таке:

а) після отримання клопотання про тимчасовий доступ до речей і документів слідчий суддя здійснює судовий виклик особи, у володінні якої перебувають речі та документи. У такому разі доцільно призначити клопотання до розгляду в строк, необхідний для отримання особою повістки про судовий виклик;

б) якщо стороною, яка звернулася із клопотанням, доведено наявність достатніх підстав вважати, що існує реальна загроза зміни або знищення речей чи документів, клопотання розглядається слідчим суддею без виклику особи, у володінні якої вони перебувають. Враховуючи реальну загрозу зміни або знищення речей і документів, відповідне клопотання має бути розглянуто невідкладно [8].

Що стосується арешту майна як заходу забезпечення кримінального провадження, то законом встановлено дводенний строк для розгляду відповідного клопотання, який вилічується із дня його надходження до суду.

Крім встановлення процесуального строку розгляду слідчим суддею поданого клопотання про застосування заходу забезпечення кримінального провадження, законом регламентовано обмеження в часі строку дії цього заходу. Враховуючи різну природу заходів забезпечення кримінального провадження, можна виокремити три види строків:

– строк, протягом якого уповноважений суб'єкт зобов'язаний звернутися до слідчого судді для вирішення відповідного питання. Наприклад, у разі тимчасового вилучення документів, які посвідчують користування спеціальним правом, прокурор, слідчий за погодженням із прокурором зобов'язаний звернутися до слідчого судді з відповідним клопотанням не пізніше двох днів із моменту тимчасового вилучення. Пропуск зазначеного строку призводить до необхідності повернення тимчасово вилучених документів (ч. 1 ст. 150 КПК України). Клопотання слідчого, прокурора про арешт тимчасово вилученого майна повинно бути подано не пізніше наступного робочого дня після вилучення майна. У разі тимчасового вилучення майна під час обшуку, огляду, здійснюваних на підставі ухвали слідчого судді, клопотання про арешт такого майна повинно бути подано слідчим, прокурором протягом 48 годин після вилучення майна. Наслідками недотримання слідчим, прокурором цих строків має бути негайне повернення майна особі, в якій його було вилучено;

– строк, протягом якого відповідний учасник кримінального провадження має право реалізувати наданий слідчим суддею дозвіл на обмеження прав і свобод (тимчасовий доступ до речей і документів, тимчасове вилучення майна);

– термін, протягом якого застосовується обраний захід забезпечення кримінального провадження. На думку В.І. Фаринника, у строк дії ухвали входить час протягом якого слідчий, прокурор повинні «розпорядитися» майном – тобто або повернути його володільцю, або звернутися до суду із клопотанням про накладення арешту (ст. ст. 169, 171 КПК) [6, с. 169]. Причому сплив строку дії ухвали про застосування заходу забезпечення кримінального провадження свідчить про припинення цього заходу забезпечення та поновлення прав і свобод особи, щодо якої він застосовувався або інтересів якої стосувався [8].

Варто зазначити, що встановлення в ухвалі конкретного строку дії заходу забезпечення не означає обов'язкового припинення відповідного заходу одночасно із закінченням строку, на який було надано дозвіл. Адже самим законом передбачено можливість продовження за-

ходів забезпечення кримінального провадження. Водночас для продовження строку дії відповідного заходу необхідними є передбачені законом підстави і дотримання слідчим, прокурором відповідної процедури (звернення з обґрунтованим клопотанням до слідчого судді, належне підтвердження обставин, які свідчать про необхідність продовження строків заходів забезпечення кримінального провадження). Так, ч. 2. ст. 154 КПК України встановлює, що відсторонення від посади здійснюється на підставі ухвали слідчого судді під час досудового розслідування на строк не більше двох місяців. Строк відсторонення від посади може бути продовжено відповідно до вимог ст. 158 КПК України. На підставі ст. 158 КПК України із клопотанням про продовження строку відсторонення від посади має право звернутися прокурор, а щодо члена Національного агентства з питань запобігання корупції – Генеральний прокурор або його заступник. До того ж у такому разі на прокурора покладається обов'язок довести, що обставини, які стали підставою для відсторонення від посади, досі існують, а сторона обвинувачення не мала можливості забезпечити досягнення цілей, заради яких було здійснено відсторонення від посади, іншими способами протягом дії попередньої ухвали.

Відповідно до ч. 2 ст. 148 КПК України, тимчасове обмеження в користуванні спеціальним правом може бути здійснене на підставі рішення слідчого судді під час досудового розслідування на строк не більше двох місяців. Можливість продовження строку цього заходу кримінального провадження регламентовано в ст. 153 КПК України, відповідно до якої право звернутися із клопотанням про продовження строку має прокурор.

Єдиний захід забезпечення кримінального провадження, який не має строку дії, це арешт майна, припинення якого закон пов'язує з його скасуванням.

6. Можливість скасування заходу забезпечення, зокрема й за заявою особи, до якої його застосовано. Так, на підставі ст. 147 КПК України особа, на яку було накладено грошове стягнення та яка не була присутня під час розгляду цього питання слідчим суддею, судом, має право подати клопотання про скасування ухвали про накладення на неї грошового стягнення. Відповідно до ч. 3 ст. 158 КПК України, відсторонення від посади може бути скасовано ухвалою слідчого судді під час досудового розслідування за клопотанням прокурора або підозрюваного чи обвинуваченого, якого було відсторонено від посади, якщо в подальшому застосуванні цього заходу відпала потреба. Згідно зі ст. 174 КПК України, підозрюваний, обвинувачений, їхній захисник, законний представник, інший власник або володілець майна, представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, які не були присутні під час розгляду питання про арешт майна, мають право заявити клопотання про скасування арешту майна повністю або частково. Арешт майна також може бути скасовано повністю чи частково ухвалою слідчого судді за клопотанням підозрюваного, обвинуваченого, їхнього захисника чи законного представника, іншого власника або володільца майна, представника юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, якщо вони доведуть, що в подальшому застосуванні цього заходу відпала потреба або арешт накладено необґрунтовано.

Також ч. 3 ст. 158 КПК України передбачає можливість скасування відсторонення від посади. Відповідний захід може бути скасований ухвалою слідчого судді під час досудового розслідування чи суду під час судового провадження за клопотанням прокурора або підозрюваного чи обвинуваченого, якого було відсторонено від посади, якщо в подальшому застосуванні цього заходу відпала потреба.

Водночас закон не передбачає можливості скасування такого заходу забезпечення, як тимчасове обмеження в користуванні спеціальним правом, що, на нашу думку, не відповідає принципу верховенства права.

7. Стандарт вирішення питання про застосування заходів забезпечення кримінального провадження. Це дуже важливий критерій реалізації принципу верховенства права. Чинний Кримінальний процесуальний кодекс України прямо не встановлює процедури розгляду слідчим суддею клопотань про застосування заходів забезпечення кримінального провадження, однак відповідні положення вироблені Вищим спеціалізованим судом із розгляду цивільних і кримінальних справ у листі від 5 квітня 2013 р. № 223–559/0/4–13 «Про деякі питання здійснення слідчим суддею суду першої інстанції судового контролю за дотриманням прав, свобод

та інтересів осіб під час застосування заходів забезпечення кримінального провадження». Так, вирішуючи питання про застосування заходів забезпечення кримінального провадження, у кожному випадку розгляду відповідних клопотань слідчі судді зобов'язані:

- сумлінно і принципово здійснювати повноваження із судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні під час досудового розслідування, діяти в межах і відповідно до вимог закону;
- перевіряти наявність об'єктивної необхідності та виправданість такого втручання в права і свободи особи, з'ясувати можливість досягнення мети, на яку посилається автор клопотання, без застосування цих заходів;
- зважати на те, що незалежно від визначеного процесуальним законом суб'єкта ініціювання застосування заходів забезпечення обов'язок довести наявність трьох необхідних складників для їх застосування (ч. 3 ст. 132 КПК) покладається на слідчого та/або прокурора;
- враховувати, що докази на підтвердження обставин, викладених у клопотанні про застосування заходів забезпечення, подаються особою, яка заявляє таке клопотання.

Отже йдеться тут про найменше обмеження прав і свобод особи, пропорційність і співрозмірність втручання в права людини під час застосування заходів забезпечення кримінального провадження.

Окремо варто зазначити обов'язкову участь особи у вирішенні питання про застосування щодо неї заходів кримінального провадження, та її захисника. Це передбачено для відсторонення від посади (ст. 156 КПК України), тимчасового обмеження в користуванні спеціальним правом (ст. 151 КПК України). До того ж клопотання про тимчасове обмеження в користуванні спеціальним правом, якщо документи, які посвідчують користування спеціальним правом, не були тимчасово вилучені, може розглядатися лише за участю підозрюваного, його захисника (ст. 151 КПК України). Участь володільця речей і документів також закріплена для розгляду питання про тимчасовий доступ, крім тих випадків, коли сторона кримінального провадження, яка звернулася із клопотанням, доведе наявність достатніх підстав вважати, що існує реальна загроза зміни або знищення речей чи документів, клопотання може бути розглянуто слідчим суддею, судом без виклику особи, у володінні якої вони перебувають (ст. 163 КПК України). Загальні положення розгляду клопотання про арешт майна також вимагають участі підозрюваного, обвинуваченого, іншого власника майна, і за наявності – також захисника, законного представника, представника юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження. Водночас клопотання про арешт майна, яке не було тимчасово вилучене, може розглядатися без повідомлення підозрюваного, обвинуваченого, іншого власника майна, їхнього захисника, представника чи законного представника, представника юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, якщо це є необхідним для забезпечення арешту майна.

Відповідно до ч. 1 ст. 146 КПК України, особа, на яку може бути накладено грошове стягнення, також повідомляється про час і місце розгляду клопотання, проте їх неприбуття не перешкоджає розгляду питання.

Безумовно, участь особи, щодо якої вирішується питання про застосування заходів забезпечення кримінального провадження дозволяє їй реалізовувати права відповідного учасника кримінального провадження, що в підсумку сприяє виконанню завдань кримінального процесу.

Загалом процесуальний порядок (або механізм), з одного боку, сприяє результативності й ефективності застосування заходів процесуального примусу, а з іншого – максимально забезпечує дотримання прав, свобод та інтересів осіб, до яких вони застосовуються, захищаючи їх від надмірного, неприпустимого примусу [14, с. 58].

Висновки. Узагальнюючи вищезазначене, можна зробити висновок, що нормативні приписи, закріплені в р. II КПК України щодо заходів забезпечення кримінального провадження (не беручи до уваги запобіжні заходи – В. М.), відповідають стандартам верховенства права. Водночас наявна прогалина під час застосування тимчасового обмеження в користуванні спеціальним правом, адже відсутня можливість скасування цього заходу. Практичне застосування положень закону також далеко не завжди відповідає духу верховенства права. Насамперед це стосується розгляду питання про арешт майна. Здебільшого розгляд цього питання здійснюється без уча-

сті власника майна, що, з огляду на завантаженість слідчих суддів, призводить до неповного дослідження всіх необхідних обставин, накладення арешту на майно суб'єктів господарювання, які не причетні до кримінального провадження, або майно, яке не може визнаватися речовими доказами (наприклад, грошові кошти на банківських рахунках – В. М.). За таких обставин захід забезпечення кримінального провадження застосовується в порушення принципу співрозмірності та пропорційності, що призводить до надмірного або необгрунтованого втручання в права особи. Проблемні питання реалізації засади верховенства права також мають місце в практиці отримання доказової інформації, коли замість проведення негласних слідчих розшукових дій або слідчих дій, слідчий суддя надає дозвіл на тимчасовий доступ до речей і документів. За таких умов під час застосування заходів забезпечення кримінального провадження засада верховенства права залишається незастосованою, а її практична реалізація в такому разі відноситься до етапу визнання доказів, отриманих із порушенням процесуального порядку, недопустимими.

Список використаних джерел:

1. Гусаров В.М. Проблеми застосування окремих заходів забезпечення кримінального провадження / В.М. Гусаров // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2014. – № 6 (2). – Т. 4. – С. 76–80.
2. Никоненко М.Я. Види заходів забезпечення кримінального провадження та їх місце і роль у процесі доказування / М.Я. Никоненко // Судова апеляція № 1 (34), 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://kia.court.gov.ua/sud2690/1j/4q/121408/>.
3. Кримінальний процес : [навчальний посібник у питаннях і відповідях] / Л.Д. Удалова, В.В. Рожнова, Д.О. Савицький, О.Ю. Хабло. – 3-е вид., перероб. і доп. – К. : Видавець, 2012. – 275 с.
4. Кожевніков Г.К. Заходи забезпечення кримінального провадження / Г.К. Кожевніков // Вісник Національної академії прокуратури України. – 2012. – № 3. – С. 68–70.
5. Миколенко О.М. Заходи забезпечення кримінального провадження та заходи кримінального процесуального примусу : змістовне співвідношення / О.М. Миколенко // Матеріали 70-ї наук. конф. професорсько-викладацького складу економіко-правового ф-ту ОНУ імені І.І. Мечникова, присвяченої 150-й річниці Одеського національного університету імені І.І. Мечникова, 25–27 листопада 2015 р., м. Одеса / за ред. О.О. Нігрєєва, О.М. Алієва та ін. ; ОНУ ім. І.І. Мечникова, ЕПФ. – Одеса : Астропринт, 2015. – С. 165–168.
6. Фаринник В.І. Заходи забезпечення кримінального провадження у новому кримінальному процесуальному законодавстві : сутність та класифікація / В.І. Фаринник // Вісник кримінального судочинства. – 2015. – № 1. – С. 133–142 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/vkc_2015_1_19
7. Кримінальний процес : [підручник] / за заг. ред. В.В. Коваленка, Л.Д. Удалова, Д.П. Письменного. – К. : ЦУЛ, 2013. – 544 с.
8. Вищий спеціалізований суд ыз розгляду цивільних і кримінальних справ. Узагальнення судової практики щодо розгляду слідчим суддею клопотань про застосування заходів забезпечення кримінального провадження від 7 лютого 2014 р.
9. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2-х т. / О.М. Бандурка, Є.М. Блажівський, Є.П. Бурдоль та ін. ; за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, А.В. Портнова. – Т. 1. – Х. : Право, 2012. – 768 с.
10. Бандурка О.М. Оперативно-розшукова діяльність : Частина I : [підручник] / О.М. Бандурка. – Х. : Вид-во Нац. ун-ту. внутр.справ, 2002. – С. 219–220.
11. Справа «Класс та інші проти Німеччини» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>.
12. Судовий контроль під час досудового розслідування у кримінальному провадженні : [навч. посіб. для підготовки до заліку] / О.В. Капліна, М.О. Карпенко, В.І. Маринів та ін. – Х. : Право, 2016. – 96 с.
13. Назаров В.В. Конституційні права людини та їх обмеження у кримінальному процесі України : [монографія] / В.В. Назаров. – Х. : ТД «Золота миля», 2009. – С. 58.

МИХАЙЛОВ В. О.,
старший викладач кафедри правосуддя
(Державний університет
інфраструктури та технологій)

УДК 343.983

РЕФОРМУВАННЯ СУДОВО-ЕКСПЕРТНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВОСУДДЯ В УКРАЇНІ

У статті розглядаються правові й організаційні проблеми експертного забезпечення правосуддя в Україні, звертається увага на необхідність його вдосконалення шляхом підвищення правового забезпечення.

Ключові слова: проблеми експертного забезпечення правосуддя в Україні.

В статье рассматриваются правовые и организационные проблемы экспертного обеспечения правосудия в Украине, обращается внимание на необходимость его совершенствования путем повышения правового обеспечения.

Ключевые слова: проблемы экспертного обеспечения правосудия в Украине.

This article considers the legal and organizational problems of expert support of justice in Ukraine, drawing attention to the need for its improvement by increasing of legal security.

Key words: problems of expert support of justice in Ukraine.

Метою реформи судово-експертного забезпечення є побудова за європейським зразком реально незалежної від органів досудового слідства, високопрофесійної, відкритої для суспільного контролю мережі експертних підрозділів, покликаних виконувати важливу для правової держави місію – сприяти утвердженню правосуддя в Україні. Серед питань надійного наукового забезпечення правосуддя в Україні важливе місце посідає вдосконалення організаційно-правових основ регулювання судово-експертного забезпечення правосуддя в Україні. У п. 14 ч. 1 ст. 92 Конституції України вказано, що визначення засад судової експертизи має здійснюватися виключно законами України [1]. Складовою частиною судового процесу, що відноситься до розділу «Докази» будь-якого з кодексів, є судова експертиза, тому реформування судової системи в Україні без реформування судово-експертної галузі неможливе. На жаль, за час, що минув із дати ухвалення Закону України «Про судову експертизу», систему незалежної судової експертизи так і не було побудовано.

Організаційно-правовим основам регулювання судово-експертного забезпечення правосуддя в Україні присвячено досить багато наукових досліджень вітчизняних науковців, зокрема: В.Г. Гончаренка, А.В. Іщенка, Н.І. Клименко, В.К. Лисиченка, М.В. Салтевського, М.Я. Сегая, Е.Б. Сімакової-Сфремян, С.І. Тихенка, В.Ю. Шепітька, М.Г. Щербаковського та ін. Про актуальність дослідження цього питання свідчить процес реформування правової сфери України.

Закон України «Про судову експертизу» від 25 лютого 1994 р. визначає правові, організаційні та фінансові основи судово-експертної діяльності [2]. Практика застосування Закону показала важливість встановлених ним положень, а також необхідність подальшого вдосконалення окремих його норм, виходячи з того, що за час його правозастосування Верховною Радою України ухвалено та введено в дію Цивільний процесуальний кодекс України, Кодекс адміністративного судочинства України, якими уточнено статус судового експер-

та і порядок призначення судових експертиз, а також місце й особливості судової експертизи в системі процесу доказування. Принципово нові підходи внесено в систему кримінального судочинства України з ухваленням Кримінального процесуального кодексу України, новели якого суттєво торкнулися всіх без винятку стадій кримінального процесу, зокрема й самого поняття та порядку призначення і проведення судової експертизи.

Основна ідея закону України «Про судову експертизу» полягає в тому, щоб регламентувати порядок підготовки й атестації осіб, бажаючих отримати статус судового експерта. Тобто для експертного висловлення думки особі недостатньо бути спеціалістом у певній сфері, вона ще повинна підтвердити свою кваліфікацію й отримати статус судового експерта. Така ситуація дещо ускладнює розвиток судової експертизи.

По-перше, сфера людської життєдіяльності є такою широкою, що практично неможливо передбачити, в якій саме галузі знань може знадобитися фахівець, який би допоміг суду вирішити те чи інше питання, що вимагає спеціального пізнання. Навіть залишена законодавцем лазівка, яка дозволяла раніше суду вдаватися до послуг неатестованого експерта, у світлі останньої редакції Закону України «Про судову експертизу» також блокується, оскільки ч. 3 ст. 7 цього Закону закріплює вимогу обов'язкової атестації та реєстрації використовуваних у проведенні експертизи методик. Отже, навіть залучення судом унікального у своїй області, але не зареєстрованого, експерта ставить під сумнів його висновки через те, що він використовував методики, які мали бути спочатку проатестовані й зареєстровані у відповідному реєстрі методик.

По-друге, фактично виявилися заблокованими дослідження із транспортної трасології, проведені експертами за запитом зацікавлених осіб, і передусім страхових компаній. З огляду на постійне зростання завантаженості інститутів судових експертиз, такі дослідження все частіше останнім часом проводили недержавні експертні організації. Водночас через відмову Міністерства юстиції атестувати за цією спеціальністю експертів недержавних структур лише використання інститутських фахівців дозволяло якось задовольняти зростаючий попит на такі дослідження.

Це далеко не всі спірні аспекти Закону України «Про судову експертизу», що викликають значні труднощі в кримінальному процесі. Зазначена проблема потребує професійного вирішення, яке можливо одержати шляхом звернення до досвіду певних західних країн.

Наприклад, у жодній із країн Європейського Союзу подібного закону немає взагалі. У Німеччині судовим стає експерт, приведений судом до присяги. Водночас кожна зі сторін процесу (як кримінального, так і цивільного) може самостійно провести у справі необхідну експертизу, а конкуренція декількох експертиз є досить звичайною для судової практики Німеччини справою. Для зручності суд може, звичайно ж, скористатися одним із галузевих реєстрів, в якому представлена інформація про осіб, що володіють спеціальними знаннями (наприклад, реєстр торгово-промислової чи ремісничої палат). Проте, сам факт перебування в цьому реєстрі не дає жодних переваг перед фахівцями, які в ньому не зазначені.

У Франції експерти обираються серед осіб, які занесені до національного реєстру, складеного бюро касаційного суду, або одного зі списків, складених апеляційними судами, узгоджених із генеральним прокурором. Спеціалісти, які бажають стати експертами, подають про це заяву до відповідного суду. Вони мають бути не молодшими 30 і не старшими 70 років. Під час занесення їх до одного зі списків експерти приносять перед апеляційним судом, у районі компетенції якого розташоване їхнє постійне місце проживання, присягу про те, що вони будуть виконувати свої обов'язки, подавати доповіді й робити висновки по честі й совісті. Вони не повинні відновлювати присягу за кожним викликом. Ці фахівці називаються присяжними експертами.

Законодавство Франції дозволяє залучати як експертів і фахівців, які не є присяжними експертами. Вони приносять присягу перед слідчим суддею чи магістром, призначеним судовим органом, за кожним викликом.

В Англії експерт в англійському суді також виступає як свідок, але на відміну від звичайного свідка дає показання, викладаючи свою думку щодо різних фактів. У процесі діє

також принцип змагальності експертизи. Поліцейський чиновник, який проводив яке-небудь спеціалізоване дослідження у справі, може бути залучений однією зі сторін (найчастіше обвинувачем) до участі в процесі як свідок і під присягою дати показання про проведені ним дослідження та їх результати, а також висловити свою думку.

Кожна зі сторін може доручити проведення спеціальних досліджень будь-якій компетентній особі незалежно від того, де вона працює, і залучити її до участі в суді як обізнаного свідка. Відповідно до принципу змагальності експертизи, сторони можуть залучити до участі в процесі своїх експертів для проведення контрекспертизи для заперечення висновків експерта протилежної сторони. Кваліфікація експерта й результати дослідження можуть бути завжди перевірені під час перехресного допиту.

У Сполучених Штатах Америки експертиза в процесі має змагальний характер. Кожна зі сторін за власною ініціативою запрошує одного або декількох експертів. Якщо одна сторона провела експертизу, друга має право провести контрекспертизу. На суді експерт допитується як свідок, але на відміну від звичайного свідка він не дає показання про відомі йому факти, а висловлює свою думку щодо різних фактів.

В Україні є маса громадських організацій і різних асоціацій, які об'єднують фахівців тієї чи іншої області (наприклад, оцінювачів, аварійних комісарів, аудиторів тощо), які можуть давати суду свої висновки з питань, що потребують спеціальних знань, не обов'язково надавати їхнім висновкам статусу судової експертизи, їхні дослідження можна закріпити законодавчо як висновки спеціаліста. На нашу думку, необхідно розвивати та законодавчо закріпити інститут спеціаліста із правом надання висновку спеціаліста з питань, де проведення судової експертизи за чинною процедурою є недоцільним.

Ключовою проблемою судово-експертної галузі є дискримінаційне положення так званих недержавних експертів, які сьогодні існують «не завдяки, а всупереч» чинному законодавству України, створюючи багато незручностей монопольній державній експертизі.

Завдяки відвертій дискримінації з боку держави, насамперед Міністерства юстиції, недержавна судова експертиза так і не змогла стати інструментом конкуренції знань і досвіду, без чого не може бути розвитку будь-якої наукової галузі. Прикладом такої державної дискримінації є нормативні акти Міністерства юстиції, зокрема, наказ Міністерства юстиції «Про затвердження Положення про Центральну експертно-кваліфікаційну комісію при Міністерстві юстиції України та атестацію судових експертів».

За відсутності конкуренції державні експертні установи поступово перетворилися на монопольних володарів істини, що аж ніяк не сприяє забезпеченню якості й об'єктивності їхньої роботи.

Не сприяло розвитку судової експертизи і створення системи атестації приватних судових експертів через Центральну експертно-кваліфікаційну комісію Міністерства юстиції. Ця система лише призвела до розквіту корупції та тотального тиску на недержавних експертів. Враховуючи той факт, що приватні судові експерти повинні через три роки знову проходити стажування та переатестацію, вони стали заручниками чиновників, які мають вплив на рішення Центральної експертно-кваліфікаційної комісії. Водночас колективне ухвалення рішення про відмову в присвоєнні кваліфікації дозволяє це робити без загрози притягнення винних осіб до відповідальності за безпідставну відмову. На даному етапі життєвого циклу суспільства судовий експерт – це у всіх відношеннях безособистісна сутність, цілком підконтрольна та залежна від осіб, що складають Центральну експертно-кваліфікаційну комісію (далі – ЦЕКК) й експертно-кваліфікаційну комісію (далі – ЕКК) безпосередньо в інститутах судових експертиз.

Сьогодні Міністерство юстиції в особі створеної при ньому Центральної експертно-кваліфікаційної комісії безпідставно перебрало на себе функцію суду й інших учасників процесу у вирішенні питання, який саме експерт може бути залучений до ролі «особи знаючої» у відповідному процесі, замінюючи суд у питанні оцінки як доказу свідчень, так і висновків «носіїв спеціальних знань». За наявної системи запис у Реєстрі судових експертів є більш вагомим важелем у питанні аргументованості та доведеності думки експерта, аніж його багаторічний досвід і науковий ступінь.

За бажання отримати свідоцтво Міністерства юстиції претендент, наприклад, з економічних спеціальностей (їх всього три – В. М.) має сплатити КНДІСЕ 40 000 гривень. Не меншими є «розцінки», що встановлені посадовцями науково-дослідних інститутів судових експертиз, і по іншим експертним спеціальностям. Сама ж система стажування приватних експертів на базі науково-дослідних інститутах судових експертиз є нічим іншим як фікцією, узаконеним збором немалих грошових сум.

Монопольне становище державних експертних установ Міністерства юстиції – науково-дослідних інститутів судових експертиз призвело до тотального зниження якості виконання експертних досліджень і спотворення принципу незалежності експерта.

Не значно кращою є ситуація, що склалася у відомчих експертних установах (Міністрстві внутрішніх справ, Службі безпеки України, Прикордонній службі, Міноборони – В. М.). Кожна із цих установ не лише за багатьма експертними спеціальностями «дублює» функції судових експертів, реєстр яких веде Міністерство юстиції, але й дуже часто «обслуговує» суто замовні інтереси своїх відомств.

Як бачимо з наведеного, держава не може забезпечити незалежне проведення судової експертизи, змодельована ситуація є нашою сумною дійсністю, яка за останні п'ять років набрала страшних масштабів. Змальована картина є не єдиним недоліком, їх достатньо в підвідомчих актах, створених для укріплення та нарощування корупційних схем.

До реєстру атестованих судових експертів, який веде Міністерство юстиції України, входить понад 1 200 (одну тисячу двісті) фахівців, які не є працівниками державних спеціалізованих установ, що значно перевищує кількість атестованих експертів, які працюють у державних експертних установах Міністерства юстиції України. Але до постійного складу ЦЕКК не входить жоден представник фахівців, які не є працівниками державних спеціалізованих установ.

Наявність директорів всіх Науково-дослідних установ судових експертиз (далі – НДІСЕ) у складі постійних членів ЦЕКК суперечить принципам неупередженості, об'єктивності та протидії корупції. Директори інститутів є головами ЕКК своїх установ, під їх керівництвом проходить навчання фахівців, рецензування висновків, підготовка матеріалів на ЦЕКК. Як можна проконтролювати діяльність такого постійного члена ЦЕКК? Жоден із директорів не є фахівцем у галузі теорії судової експертизи, про що свідчить відсутність публікацій у фахових збірниках на цю тему.

Міністерство юстиції України не є споживачем експертних послуг. Безпосередніми споживачами цих послуг є суди, правоохоронні органи, адвокати та громадяни. Але ніхто з їхніх представників не входить до складу ЦЕКК і не може впливати на якість підготовки експертних кадрів шляхом перевірки їхніх знань.

Практичні проблеми організації судово-експертної діяльності потребують вирішення шляхом виявлення й усунення різноманітних суперечностей, неузгодженості, пробілів як в організації діяльності експертних установ, так і в управлінні ними [3, с. 6].

Так у ч. 2 ст. 10 Закону України «Про судову експертизу» зазначено, що судовими експертами державних спеціалізованих установ можуть бути фахівці, які мають відповідну вищу освіту. Те саме сказано в ч. 3 ст. 10 цього Закону стосовно судових експертів, які не є працівниками державних спеціалізованих установ. Вони теж повинні мати відповідну вищу освіту. Але законодавцем не визначений перелік вищих освіт, які відповідають кожній експертній спеціальності згідно з додатком № 6 до Положення про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів.

Також відсутній нормативний акт, в якому дається визначення криміналістичного класу експертиз, а в ч. 3 ст. 7 Закону України «Про судову експертизу» встановлюється обмеження щодо проведення криміналістичних експертиз виключно державними спеціалізованими установами. Мін'юст приводить класифікацію видів судових експертиз за незрозумілими критеріями. Так, на запити «Асоціації незалежних судових експертів України» не була отримана відповідь, за якими критеріями в п. 1.2.1 Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень віднесено до криміналістичних

такі експертизи: фототехнічну, портретну; експертизу голограм; відео-, звукозапису; вибухотехнічну; матеріалів, речовин та виробів (лакофарбових матеріалів і покриттів; полімерних матеріалів; волокнистих матеріалів; нафтопродуктів і пально-мастильних матеріалів; скла, кераміки; наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів; спиртовмісних сумішей; ґрунтів; металів і сплавів; наявності шкідливих речовин у навколишньому середовищі; речовин хімічних виробництв та спеціальних хімічних речовин; харчових продуктів; сильнодіючих і отруйних речовин); біологічну.

Наприклад, біологічна експертиза завжди була окремим класом судової експертизи і ніколи навіть теоретично, навіть дискусійно не розглядалася як рід іншого класу судової експертизи. Галуззю знань, на підставі якої і класифікувався цей клас експертизи, є біологія. Аж ніяк не криміналістика.

Обмеження суб'єктів доказування в праві вибору експерта в галузі криміналістики, судової медицини і судової психіатрії (ч. 3 ст. 7 Закону) суперечить принциповим нормам доказового права і повинно бути усунене [7, с. 17].

На переконання М.Я. Сегає, важливими у вирішенні питань реформування організації судово-експертної діяльності є проблеми оптимізації наукової організації та управління інфраструктурою судово-експертної діяльності, що забезпечують практичну реалізацію її правових і методологічних основ. До таких проблем, на його думку, варто віднести:

- оптимізацію організаційних форм керування державними судово-експертними установами й недержавними експертними структурами;
- уніфікацію науково-методичної й інформаційної бази судово-експертних установ, організацію й координування науково-дослідницької роботи в галузі судової експертизи;
- удосконалення методики та процедури атестації професійних судових експертів;
- організацію базового навчання фахівців у галузі судово-експертної діяльності гуманітарного й природно-технічного профілів;
- удосконалення методичної та профілактичної роботи судово-експертних установ, оптимізацію використання слідчими та судами можливостей судових експертиз [6, с. 30].

Отже, завдання, які постають перед судово-експертними установами, службами та підрозділами в нових умовах, вимагають пошуку та визначення шляхів підвищення ефективності наявної системи організації судово-експертної діяльності, оптимізації її організації та правового забезпечення. Це, насамперед, застосування новітніх досягнень науки і техніки, стандартизація та сертифікація єдиних науково обґрунтованих методик судово-експертних досліджень, вирішення нетрадиційних експертних завдань, скорочення термінів виконання експертиз, підвищення їх об'єктивності, якості та доказової цінності.

На нашу думку, необхідно на законодавчому рівні в нормах процесуального законодавства або в новому Законі «Про судову експертизу» закріпити вимогу, згідно з якою статус експертної організації не може бути вирішальними як у питаннях залучення особи до справи як судового експерта, так і в питаннях оцінки його висновків у суді. Так суспільство зможе вирішити проблему штучної монополії державних експертних установ, яка зараз є одним із головних чинників корупції в цій галузі.

Необхідно також скасувати дискримінуючі норму, яка забороняє недержавним експертам проводити криміналістичні, судово-медичні та психіатричні експертизи. Ця норма перекочувала в Закон «Про судову експертизу» із вже давно скасованого Закону «Про підприємництво» і зараз ніхто толком не розуміє, навіщо існують ці обмеження. Що стосується питань захисту прав громадян, збереження об'єктів дослідження, доступу до державної та воєнної таємниці, то всі вони регулюються відповідними нормами вітчизняного законодавства і не потребують додаткової конкретизації для судово-експертної галузі. Якщо експерт або експертна установа, наприклад, мають намір займатися дослідженням зброї, вони повинні отримати відповідну ліцензію на її зберігання від Міністерства внутрішніх справ. Якщо ж експерт має на меті займатися судово-медичною експертизою, це може бути вирішено в межах ліцензування медичної практики.

Питання методик та інформації, які експерт використовує у своїй роботі, має бути його внутрішнім питанням і ніхто не повинен йому вказувати, де і що необхідно брати. Мі-

ністерство юстиції або експертні установи можуть лише рекомендувати ту чи іншу методику для використання.

Необхідно уніфікувати процесуальне законодавство України з питань призначення та проведення судової експертизи, оскільки в кожній галузі процесу ця діяльність має відмінності в регламентації.

Необхідно обмежити коло функцій керівників державних спеціалізованих установ Міністерства юстиції виключно «організуючими заходами» – забезпеченням розподілу експертизи (комп'ютерного розподілу) на конкретного експерта (якщо інше не вказано в постанові (ухвалі) слідства чи суду, заяви сторони у справі), заміною експерта в разі форс-мажорних обставин і координацією діяльності з іншими судово-експертними установами чи експертами в разі призначення комісійних і комплексних експертиз. Виключити контрольно-оціночну функцію керівника експертної установи щодо дотримання експертом методики під час проведення дослідження як рецидив порушення принципу невторчання в діяльність експерта.

Соціальний захист повинен передбачатися і для діючих на постійній основі недержавних (приватних) судових експертів.

Також необхідно зробити максимально доступною можливість отримання статусу судового експерта. За чинним законодавством, до відповідного кваліфікаційного іспиту допускаються особи, які володіють спеціальними знаннями та пройшли стажування в державній установі. Проте обмеження проведення стажування лише державними установами може викликати затримки через завантаженість працюючих експертів і є недешевим задоволенням, оскільки проводиться індивідуально для кожного стажера.

Варто дозволити проводити стажування приватним експертам і зменшити вартість його проходження в державних установах завдяки проведенню колективних занять, що позитивно вплине на конкуренцію серед майбутніх судових експертів. Але водночас необхідно забезпечити якість кваліфікаційного іспиту для майбутніх експертів і максимальну відкритість його проведення для попередження випадків корупції.

Відкритість проведення таких іспитів може бути забезпечена завдяки включенню до складу Центральної експертної кваліфікаційної комісії Міністерства юстиції України представників громадських організацій із наглядовими функціями, причому склад таких представників повинен буди максимально відкритим.

Також важливим є питання контролю та відповідальності судових експертів за підписані ними експертизи. Доцільним було б створення саморегулюючої громадської організації судових експертів на зразок адвокатських асоціацій. А для запобігання випадкам «корпоративної солідарності» необхідно залучати до управління такої організації практикуючих адвокатів і суддів.

Список використаних джерел:

1. Конституція України : чинне законодавство станом на 5 вересня 2011 р. : Відповідає офіц. тексту. – К.: Алерта ; ЦУЛ, 2011. – 96 с.
2. Про судову експертизу : Закон України від 25 лютого 1994 р. № 4038–ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 28. – Ст. 232.
3. Новиков С.Н. Организационно-правовые основы экспертно-криминалистической деятельности в органах внутренних дел : дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.11 «Судебная власть; прокурорский надзор; организация правоохранительной деятельности; адвокатура» / С.Н. Новиков ; Академия права и управления Федеральной службы исполнения наказаний. – Рязань, 2005. – 229 с.
4. Про підприємництво : Закон України від 7 лютого 1991 р. № 698–ХІІ // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 14. – Ст. 168.
5. Про ліцензування певних видів господарської діяльності : Закон України від 1 червня 2000 р. № 1775–ІІІ // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 36. – Ст. 299.
6. Сегай М.Я. Судова експертологія : об'єкт, предмет, природа й система науки / М.Я. Сегай // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук.-практ. ма-

теріалів : до 80-річчя заснування Харківського НДІ судових експертиз / за ред. А.П. Засць, М.Л. Цимбал та ін. – Х. : Право, 2003. – Вип. 3. – 592 с.

7. Експертизи у судовій практиці : [наук.-практ. посібник] / за заг. ред. В.Г. Гончаренка. – 2-ге вид., перероб. і допов. – К. : Юрінком-Інтер, 2010. – 400 с.

8. Ієрусалимов І.О. Інформаційне забезпечення використання науково-технічних досягнень у розслідуванні злочинів : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / І.О. Ієрусалимов. – К., 1998. – 19 с.

9. Іщенко А.В. Теорія і практика криміналістичного забезпечення процесу доказування в розслідуванні злочинів / А.В. Іщенко, І.О. Ієрусалимов, Ж.В. Удовенко. – Київ : ЦУЛ, 2007. – 160 с.

10. Скороченко П.Т. Криміналістика. Техніко-криміналістическое обеспечение расследования преступлений / П.Т. Скороченко. – М. : Былина, 1999. – 272 с.

11. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://onovlenakraina.com/blog_view_37.

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

МЕДВЕДЄВ В. І.,
студент господарсько-правового
факультету
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

ТОЛСТЕНКО Ю. О.,
кандидат юридичних наук,
асистент кафедри міжнародного права
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 341.1/.8:33

ДО ПИТАННЯ ПРО ЗМІСТ ДЕЯКИХ СПЕЦІАЛЬНИХ ПРИНЦИПІВ МІЖНАРОДНОГО ЕКОНОМІЧНОГО ПРАВА

У статті аналізується юридична природа та зміст деяких спеціальних принципів міжнародного економічного права. Акцентується увага на правовій основі та істотних змістовних характеристиках розглядуваних принципів.

Ключові слова: *принцип невід'ємного суверенітету держав щодо своїх багатств, природних ресурсів і економічної діяльності, принцип економічної не-дискримінації, принцип взаємної вигоди, принцип найбільш сприятливої нації.*

В статье анализируется юридическая природа и содержание некоторых специальных принципов международного экономического права. Акцентируется внимание на правовой основе и существенных содержательных характеристиках рассматриваемых принципов.

Ключевые слова: *принцип неотъемлемого суверенитета государств относительно своих богатств, природных ресурсов и экономической деятельности, принцип экономической недискриминации, принцип взаимной выгоды, принцип наиболее благоприятной нации.*

The article analyses the legal nature and content of certain special principles of international economic law. The article focuses on the legal basis and essential characteristics of the considered principles.

Key words: *principle of permanent sovereignty of states over their wealth, natural resources and economic activities, principle of economic non-discrimination, principle of mutual benefit, principle of most favored nation.*

Вступ. Сьогоднішній стан розвитку міжнародного економічного права як однієї з визначальних і фундаментальних галузей сучасного міжнародного публічного права обумовлює необхідність вдосконалення механізму нормативного регулювання міжнародних економічних відносин. Основоположне значення в цьому процесі мають принципи міжнародного економічного права, що, характеризуючись певними ознаками і видовими особливостями,

формують його «кістяк», навколо якого групуються інші міжнародно-правові норми даної галузі [5, с. 165]. Одним з елементів єдиної, узгодженої системи принципів міжнародного економічного права є спеціальні принципи, що, породжуючись із загальних принципів міжнародного публічного права, стають їх галузевим «продовженням», визначаючи предмет і сутність галузі, зміст її нормативної бази.

Дослідження питання природи та змісту спеціальних принципів міжнародного економічного права набуло розвитку в працях провідних вчених-міжнародників, зокрема: М.В. Буromенського, Ю.В. Щокіна, В.Л. Чубарева, О.О. Харчука, Г.М. Вельямінова, В.М. Шумілова та інших.

Постановка завдання. Метою статті є формулювання теоретично та практично обґрунтованих висновків щодо юридичної природи і змісту спеціальних принципів міжнародного економічного права.

Результати дослідження. Інтенсифікація глобалізаційних, демографічних, макрота мегаекономічних процесів, поглиблення економічного співробітництва між державами, науково-технічний прогрес та інші чинники як міжнародно-правового, так і суто економічного характеру, обумовлюють стрімкий розвиток міжнародного економічного права. Безсумнівно, фундаментальну роль у цьому відіграють принципи міжнародного економічного права, що, виступаючи як загальні, керівні ідеї, засади галузі, слугують своєрідним нормативним базисом, з якого, власне, і генеруються міжнародно-правові норми й інститути. Формуючи ті чи інші положення, принципи водночас зберігають свою регулятивну властивість і поряд із нормами регламентують економічні відносини між основними суб'єктами міжнародного права.

Загальноприйнято, що принципи міжнародного економічного права за сферою поширення (за рівнем нормативного узагальнення) класифікуються на основні та спеціальні, водночас останні цілком або частково ґрунтуються на перших (генетичний аспект взаємозв'язку). Саме спеціальні принципи виконують системоутворювальну функцію в міжнародному економічному праві на галузевому рівні та визначають загальну спрямованість галузі, зміст її правового масиву [6, с. 508]. Інакше кажучи, галузеві принципи є модифікацією, проекцією основних на рівні міжнародного економічного права, деталізацією останніх відповідно до природи та специфіки об'єкта регулювання галузі. Наприклад, принцип суверенної рівності держав як основоположний принцип міжнародного права (*jus cogens*) у межах міжнародного економічного права трансформується в принцип невід'ємного суверенітету держав щодо їхніх багатств, природних ресурсів і економічної діяльності. У будь-якому разі дія та застосування основних і спеціальних принципів можливі винятково в системному поєднанні. Отже, усе вищесказане зумовлює необхідність і принципову наукову зацікавленість у дослідженні саме спеціальних (галузевих) принципів міжнародного економічного права.

Досить дискусійним є питання про виокремлення поряд з основними і спеціальними принципами так званих стандартів міжнародного економічного права. З одного боку, обґрунтовується існування такої правової категорії, зокрема, О.О. Харчук зазначає, що «стандарт застосовується лише тоді, коли досягнута згода між суб'єктами міжнародного економічного права про його впровадження у сферу договірних правовідносин, і лише між тими суб'єктами, які погодилися про його застосування між собою, і не можуть покласти зобов'язання на інших суб'єктів міжнародних економічних відносин; вони, на відміну від принципів, не мають чіткого і незаперечного імперативу» [7, с. 48]. З іншого боку, наголошується (насамперед, Г.М. Вельяміновим), що «стандарт міжнародного економічного права являє собою чіткий перелік «стандартних» вимог, що, у свою чергу, не притаманне конвенційним принципам, конкретні умови застосування яких обумовлюються в кожному конкретному випадку» [11, с. 103–104].

Зосередимо увагу на змістовній характеристиці деяких спеціальних принципів міжнародного економічного права.

Принцип невід'ємного суверенітету держав щодо власних багатств, природних ресурсів і економічної діяльності, як уже згадувалося вище, безпосередньо впливає із

принципу суверенної рівності держав. Правову основу такого принципу становлять ст. ст. 2, 5 Хартії економічних прав та обов'язків держав від 12 грудня 1974 р. (далі – Хартія), п. 4 Резолюції 3201 (S-VI) Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН) «Декларація про встановлення нового міжнародного економічного порядку» від 1 травня 1974 р. (далі – Декларація), а також Резолюція 1803 (XVII) Генеральної Асамблеї ООН «Невід'ємний суверенітет над природними ресурсами» від 14 грудня 1962 р. (далі – Резолюція). Здійснивши аналіз положень зазначених нормативних актів, ми дійшли висновку, що зміст даного принципу становлять беззаперечні права держав: а) право володіння, користування й експлуатації багатств і природних ресурсів; б) право регулювання та контролю над іноземними інвестиціями в межах дії національної юрисдикції, відповідно до внутрішнього законодавства та національних цілей і першочергових завдань; в) право регулювання та контролю за діяльністю транснаціональних корпорацій (далі – ТНК) у межах дії національної юрисдикції; право вживати заходів щодо забезпечення того, щоб така діяльність не суперечила її внутрішньому праву та відповідала економічній і соціальній політиці; г) право націоналізувати, експропріювати, передавати іноземну власність і примусово відчужувати порядком реквізиції. Націоналізація, експропріація й реквізиція повинні ґрунтуватися на мотивах суспільної користі, безпеки чи національних інтересів, що визнаються більш важливими, аніж суто особисті, або приватні інтереси як громадян, так і іноземців. У всіх випадках держава, що застосовує такі заходи, має надати відповідну компенсацію згідно з національним правом і усіма обставинами, які держава вважає доречними; г) право на належне відшкодування та компенсацію за використання природних ресурсів чи за шкоду, що була їм завдана; д) право об'єднуватися в організації виробників первинної сировини (наприклад, держави-члени ОАПЕК).

Принцип економічної недискримінації, насамперед, полягає в праві кожної іноземної держави на надання їй, її фізичним і юридичним особам, товарам та послугам, що виробляються або надаються з території цієї держави, таких умов, що є не гіршими за ті, що надаються будь-якій третій державі, її фізичним і юридичним особам, товарам та послугам, і в кореспондуючому цьому праву обов'язку відповідної держави не погіршувати умови для окремої держави порівняно із загальним умовами, що надаються будь-яким іншим третім держав, не запроваджувати диференційованих (вибіркових) обмежень у сфері зовнішньоекономічних відносин. Окрім цих аспектів, можна зазначити як змістовну характеристику даного принципу і право кожної держави брати участь у міжнародній торгівлі й інших формах економічного співробітництва незалежно від будь-яких відмінностей у політичній, економічній, соціальній системах. Це регламентується в ст. 4 Хартії. Так, кожна держава має право брати участь у міжнародній торгівлі й інших формах економічного співробітництва незалежно від будь-яких відмінностей у політичній, економічній, соціальній системах. Жодна держава не може піддаватися будь-якій дискримінації, заснованій лише на цих відмінностях.

Водночас заслуговує на особливу увагу висновок Комісії міжнародного права ООН, викладений у доповіді про роботу її 28-ої сесії, про те, що принцип економічної недискримінації може розглядатися як універсальна норма, на яку може посилатися будь-яка держава. Однак держава не може посилатися на цей принцип проти держави, що надала особливо сприятливий режим третій державі, якщо заінтересована держава сама користується загальним недискримінаційним режимом нарівні з іншими державами. Вимога бути прирівняною (насамперед, в економічній сфері) до держави, якій надаються найбільш сприятливі (пільгові) умови, може бути пред'явлена лише на підставі явно вираженого зобов'язання держави, що надає переваги, у формі клаузули про найбільш сприятливу націю [4].

Варто погодитися із В.М. Шуміловим і В.Л. Чубарєвим, які зазначають, що сьогодні існує чимало законних винятків із даного принципу. Так, зокрема, «зовнішньодискримінаційним», але юридично правомірним є надання загальних невзаємних і недискримінаційних тарифних преференцій для держав, що розвиваються (відповідне положення закріплюється в ст. 18 Хартії), надання загального преференційного, невзаємного і недискримінаційного режиму таким державам (ст. 19 Хартії), надання преференцій державами, що розвиваються,

одна одній (ст. 21 Хартії). Також не можна розцінювати як акт економічної дискримінації: а) заходи захисту внутрішнього ринку та національної економіки (обмеження або повна заборона імпорту/експорту); б) переваги, які надають держави одна одній у межах економічних інтеграційних об'єднань; в) пільги, якими користуються держави в межах прикордонної торгівлі; г) засоби, за допомогою яких надаються можливості вільного доступу до моря держав, які не мають до нього виходу; г) контрзаходи з метою забезпечення дотримання державою-правопорушницею своїх зобов'язань; д) заходи захисту публічного порядку і безпеки держави (*ordre public*), життя та здоров'я громадян.

Засади принципу взаємної вигоди опосередковано визначено Хартією, яка в ст. 26 фіксує, що «міжнародна торгівля має здійснюватися <...> на основі взаємної вигоди». Сутність даного принципу полягає у взаємному праві держав на справедливий розподіл вигод і зобов'язань порівнюваного (тобто таких, що через свої об'єктивні властивості допускають порівняння за тими чи іншими критеріями) об'єму [10]. На думку В.Л. Чубарева, «вимога взаємності в міжнародних економічних відносинах починається з обопільності (взаємності) інтересів держав, які вступають у взаємодію, тобто з політичної взаємності, яка виражається в спрямованості воель держав на правове врегулювання об'єкта (об'єктів). <...> Результатом такого врегулювання є міжнародно-правова норма, що відтворює досягнутий обопільний баланс інтересів» [8, с. 50]. Отже, продовжуючи думку вченого, варто наголосити на тому, що спільна політична спрямованість держав трансформується в економічну (а також правову) взаємодію, що виражається в обміні «відшкодуваннями» (інакше кажучи, за певний ресурс, благо, право, обов'язок держава надає інший, заздалегідь визначений у міжнародному договорі, ресурс, благо, право, обов'язок – В. М.; Ю. Т.).

Принцип взаємної вигоди досить умовно можна розглядати: а) в якісному і кількісному аспекті. Якісний аспект – це сам факт однакової спрямованості інтересів держав, їх політико-економіко-правова взаємодія щодо визначених об'єктів. У свою чергу, кількісна сторона (аспект) являє собою конкретні обсяги та кількість взаємних матеріальних і нематеріальних вигод, що підлягають обміну і визначаються домовленістю сторін; б) у формальному та матеріальному аспекті. Формальний аспект взаємності розкривається через рівність, ідентичність, збалансованість прав і обов'язків держав, а матеріальний аспект – через рівнозначність, еквівалентність вигод чи зобов'язань. Природно, що матеріальну сторону взаємності однозначно, у «твердому» розмірі встановити вкрай складно, особливо коли самі об'єкти мають принципово різну економічну чи юридичну природу або наділені такими характеристиками, що унеможливають або значно ускладнюють їх матеріальну (ціннісну) порівнюваність або кількісне вимірювання. Матеріальна взаємність – це особливий випадок взаємної вигоди, проте не єдиний, та й не найголовніший [10], [8, с. 51]. Але не завжди можна казати про отримання рівнозначних «відшкодувань» і за формальної взаємності, адже закріплення рівних і збалансованих прав і обов'язків робить їх юридично рівними, але залишає фактично (матеріально) нерівними; саме тому потужніша економіка набуває переваги у сфері обміну вигодами та зобов'язаннями над юридично рівною, але фактично слабшою економікою. Прикладом прояву формальної взаємності є надання державами одна одній національних режимів у сфері правового статусу юридичних осіб.

Правова регламентація принципу найбільш сприятливої нації, насамперед, міститься в ст. 26 Хартії, яка досить опосередковано визначає, що «міжнародна торгівля повинна здійснюватися <...> на основі взаємного надання режиму найбільшого сприяння». Варто наголосити на тому, що даний принцип у науковій літературі іменується по-різному: чи то «принцип (режим) найбільш сприятливої нації», чи то «принцип (режим) найбільшого сприяння». Різницю пропонується вбачати в ознаці суб'єктного складу міжнародних відносин, які регулюються цим принципом: «принцип найбільш сприятливої нації» варто застосовувати до держав-партнерів, їхніх фізичних та юридичних осіб, товарів і послуг, а «принцип найбільшого сприяння» – щодо інших суб'єктів міжнародного права (насамперед, міжнародних міжурядових організацій). Хоча деякі науковці (В.М. Шумілов) вказують, що в діловій практиці дані терміни вживаються як синоніми [10].

Принцип найбільш сприятливої нації полягає в юридичному зобов'язанні держави забезпечити державі-партнеру, її фізичним та юридичним особам, товарам і послугам на основі взаємності (виняток – держави, що розвиваються) найбільш сприятливі (пільгові) умови, які вже надані або можуть бути надані в майбутньому будь-якій третій державі, її особам, товарам і послугам. Держави, що надають такі пільгові умови, є бенефіціантами, а держави, які їх отримують, – бенефіціаріями.

Варто наголосити на тому, що сфера дії та застосування такого принципу визначається окремим застереженням (клаузулою) про найбільше сприяння (most favored nation clause) у міжнародному договорі. Отже, можна дійти висновку, що цей принцип має конвенційний (договірний) характер, тобто посилання на нього може здійснюватися лише в разі наявності міжнародного договору і закріплення в ньому клаузули про найбільше сприяння. Примітно, що на цій підставі можна відмежувати розглядуваний принцип від деяких інших (наприклад, від принципу економічної недискримінації, що є загальною нормою, і посилання на який допускається з боку будь-якої держави).

Згадана клаузула, своєю чергою, може охоплювати як усю сферу міжнародної торгівлі, так і окремі види міжнародних економічних відносин (наприклад, лише митні платежі). Незважаючи на безумовний конвенційний характер даного принципу, деякі вчені-міжнародники (В.М. Шумілов, Г.М. Вельямінов, В.Л. Чубарєв) пропонують класифікацію сфер, в яких допускається застосування останнього. Зазначимо деякі з них: а) митна торгівля (митні платежі, нетарифні міри регулювання торгівлі, зокрема й адміністративні правила, технічні стандарти); б) сфера валютно-фінансових відносин (податки з валютних операцій, недопущення подвійного оподаткування); в) сфера правового статусу фізичних та юридичних осіб (порядок створення і діяльності іноземних юридичних осіб, юридичних осіб за участю іноземних інвесторів); г) питання, пов'язані із правосуддям (визначення застосованого права, процесуальна правосуб'єктність іноземців, осіб без громадянства, визнання і виконання в Україні рішень іноземних судів) тощо.

Подібно до принципу економічної недискримінації принцип найбільш сприятливої нації передбачає чимало легальних винятків, які, примітно, є такими самими, що мають місце у сфері дії першого.

Попри всю подібність, існує суттєва різниця між ними, яка полягає в тому, що принцип економічної недискримінації вимагає надання державі, її фізичним та юридичним особам, товарам і послугам умов не гірше за ті, що надаються будь-якій третій державі, її особам, товарам і послугам, тоді як принцип найбільш сприятливої нації – найбільш сприятливих (пільгових) умов.

Висновки. На підставі вищезазначеного можна зробити висновок, що спеціальні принципи міжнародного економічного права виступають галузевою проекцією, деталізацією, результатом трансформації основних принципів, які поряд із міжнародно-правовими нормами здійснюють нормативно-правове регулювання макро- та мегаекономічних відносин суб'єктів міжнародного права.

Зміст принципу невід'ємного суверенітету держави щодо своїх багатств, природних ресурсів і економічної діяльності зводиться до прав держав володіти, користуватися й експлуатувати свої багатства та природні ресурси; регулювати і контролювати іноземні інвестиції; регулювати та контролювати діяльність ТНК; здійснювати націоналізацію, експропріацію, реквізицію та передавання іноземної власності. Принцип економічної недискримінації полягає в праві кожної держави вимагати надання їй, її фізичним і юридичним особам, товарам і послугам умов, що є не гіршими за ті, що надаються будь-якій третій державі, її особам, товарам та послугам. Принцип взаємної вигоди розкривається через право держав на справедливий розподіл вигод і зобов'язань, а принцип найбільш сприятливої нації – через юридичний обов'язок держави надати іншій державі, особам, товарам і послугам найбільш сприятливі (пільгові) умови, що надаються або можуть бути надані в майбутньому будь-якій третій державі, її фізичним та юридичним особам, товарам і послугам.

Визначення змісту згаданих принципів дозволяє визначити як спільні риси, так і суттєві відмінності, що має велике значення як в теорії (зокрема, під час виділення нових принципів і усунення старих, положення яких не відповідають часу), так і на практиці (насамперед, виявлення й усунення колізій і прогалин у змісті останніх у конкретних ситуаціях, вдосконалення механізму міжнародного праворегулювання міжнародних економічних відносин).

Список використаних джерел:

1. Хартія економічних прав та обов'язків держав від 12 грудня 1974 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_077
2. Декларація про встановлення нового міжнародного економічного порядку : Резолюція 3201 (S-VI) від 1 травня 1974 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_339
3. Невід'ємний суверенітет над природними ресурсами : Резолюція 1803 (XVII) Генеральної Асамблеї ООН від 14 грудня 1962 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_819
4. Report of the International Law Commission on the work of its twenty-eighth session, 3 May – 23 July 1976 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://legal.un.org/docs/?path=../ilc/documentation/english/reports/a_31_10.pdf&lang=EFSXP
5. Харчук О.О. Визначення природи та змісту спеціальних принципів міжнародного економічного права / О.О. Харчук // Часопис Київського університету права. – 2006. – № 3. – С. 164–171.
6. Харчук О.О. Розвиток системи принципів міжнародного економічного права / О.О. Харчук // Законодавство України : проблеми та перспективи розвитку : зб. матеріалів XIII Всеукр. наук.-практ. конф.; Нац. акад. наук України, Київ. ун-т права. – К. : Вид-во Європ. ун-ту, 2012. – С. 505–512.
7. Харчук О.О. Критерії класифікації принципів міжнародного економічного права / О.О. Харчук // Науковий вісник Ужгородського нац. ун-ту. Серія «Право». – Ужгород : Поліграф центр «Ліра», 2006. – Вип. 6. – С. 47–51.
8. Чубарєв В.Л. Міжнародне економічне право : [підручник] / В.Л. Чубарєв. – К. : Юрінком-Інтер, 2009. – С. 46–57.
9. Міжнародне право : [навч. посібник] / за ред. М.В. Буроменського. – К. : Юрінком-Інтер, 2005. – С. 238–241.
10. Шумилов В.М. Международное публичное экономическое право / В.М. Шумилов [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.bibliotekar.ru/mezhdunarodnoe-pravo-4/>
11. Вельяминов Г.М. Международное экономическое право и процесс : [учебник] / Г.М. Вельяминов. – М. : Волтерс Клувер, 2004. – 496 с.

ЗМІСТ

**РОЗБУДОВА ДЕРЖАВИ І ПРАВА: ПИТАННЯ ТЕОРІЇ
ТА КОНСТИТУЦІЙНОЇ ПРАКТИКИ**

ВАЩЕНКО А. М. ПРАВОТВОРЧІ ПОВНОВАЖЕННЯ ОРГАНІВ І ПОСАДОВИХ ОСІБ ДЕРЖАВИ ТА МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ.....	3
ВИПРИЦЬКИЙ А. О., МАХОВА Л. О. ПОДОЛАННЯ КОРУПЦІЇ В СУЧАСНИХ УМОВАХ	9
ГРАБОВИЙ В. В. ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ КОЛГОСПНОЇ ВЛАСНОСТІ В УРСР.....	14
КАЗМІРИШИН Е. О. ЮРИДИЧНІ АКТИ ЯК ІНСТРУМЕНТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ.....	24
МАРУЩАК О. А., ШВАНСЬКА А. О. ОСОБЛИВОСТІ ВИЗНАЧЕННЯ, СУТНОСТІ ТА СПІВВІДНОШЕННЯ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ ТА ПРАВОВОЇ СІМ'Ї.....	29
МІХАЙЛІНА Т. В. АКЦЕНТУАЛІЗАЦІЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ У ПЛОЩИНІ ПРАВОВОЇ ГЕРМЕНЕВТИКИ.....	35
ТЕРЕЛА Г. В. ПРАВОВИЙ СТАТУС ІНСПЕКЦІЙ ПРАЦІ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ (1918–1920 РОКИ).....	41

ЦИВІЛІСТИКА

АНДРЕЙЧУК Л. В. ФУНКЦІЇ КОМЕРЦІЙНОГО НАЙМЕНУВАННЯ.....	47
ДЗЮБА І. В., БАРДАЧЕНКО Д. В. НЕУСВІДОМЛЕННЯ ОСОБОЮ ЗНАЧЕННЯ СВОЇХ ДІЙ ЯК ПІДСТАВА НЕДІЙСНОСТІ ПРАВОЧИНІВ З ДЕФЕКТАМИ ВОЛІ.....	53
НЕСТЕРЦОВА-СОБАКАРЬ О. В., КАХОВИЧ О. О. РЕАЛІЗАЦІЯ СПАДКОВИХ ПРАВ.....	58
ЧОРНА О. О. ВАЛЮТА ЯК ОБ'ЄКТ ВАЛЮТНИХ ПРАВОВІДНОСИН.....	63

**АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПРОЦЕС,
ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО**

БОРСУК Н. Я. ОХОРОНА КОМУНАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ: ПРОБЛЕМИ ЗАКОНОДАВСТВА ТА ПРАКТИКИ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ.....	68
КОЛОМОЄЦЬ Т. О., ЛЮТІКОВ П. С. ОБМЕЖЕННЯ ЩОДО ОДЕРЖАННЯ ПОДАРУНКІВ ПУБЛІЧНИМИ СЛУЖБОВЦЯМИ: ДЕЯКІ ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ НОРМАТИВНОГО ЗАКРІПЛЕННЯ В ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ.....	74

КОНЄВА С. О. СИСТЕМА ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ПОСАДОВИХ ОСІБ ПУБЛІЧНОЇ СЛУЖБИ ЗА ПОРУШЕННЯ ВИМОГ ЗАКОНОДАВСТВА У СФЕРІ ЗАПОБІГАННЯ КОРУПЦІЇ.....	81
МАКАРЕНКОВ О. Л. СТАН АНТРОПОВИМІРНОСТІ АНТИКОРУПЦІЙНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ СЛУЖБОВОГО ПРАВА У ВІДКРИТОМУ СУСПІЛЬСТВІ.....	89
СТАФІЙЧУК І. С. ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ЗДІЙСНЕННЯ ЗОВНІШНЬОЇ КОМУНІКАЦІЇ ОРГАНАМИ СУДОВОЇ ВЛАДИ.....	98
ЛОГВИНЕНКО М. І., СТРЮКОВА Т. В. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОСОБИСТОЇ БЕЗПЕКИ ПРАЦІВНИКІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ.....	106
ЦВІРКУН Ю. І. ДО ПИТАННЯ ПОВНОВАЖЕНЬ АДМІНІСТРАТИВНИХ СУДІВ ПІД ЧАС ВИРІШЕННЯ СПРАВ ЩОДО ОСКАРЖЕННЯ РІШЕНЬ, ДІЙ І БЕЗДІЯЛЬНОСТІ КОЛЕГІАЛЬНИХ СУБ'ЄКТІВ ПУБЛІЧНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ.....	111
ФІНАНСОВЕ ПРАВО	
БОЛОТОВА Г. Д. ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНВЕСТИЦІЙНОЇ ПРИВАБЛИВОСТІ УКРАЇНИ.....	118
ДОРОШЕНКО Д. П. ЗУПИНЕННЯ ВИДАТКОВИХ ОПЕРАЦІЙ ЯК СПЕЦИФІЧНИЙ ЗАХІД ПОДАТКОВОГО ПРИМУСУ.....	124
ЛЕШАНИЧ Л. В. АКРЕДИТИВ ЯК НАЙКРАЩА ФОРМА БЕЗГОТІВКОВОГО РОЗРАХУНКУ.....	128
ПОЛЩУК Я. В. ЕЛЕМЕНТИ ПОДАТКУ І ЗБОРУ ТА МІСЦЕ СТАВКИ В ЇХ СИСТЕМІ.....	131
ТИЛЬЧИК В. В., ЗУБКО Д. І. ДО ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ КОРУПЦІЙНИХ РИЗИКІВ У ДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖАВНОЇ ФІСКАЛЬНОЇ СЛУЖБИ ТА ЇХ МІНІМІЗАЦІЯ.....	139
ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА, КРИМІНОЛОГІЇ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА	
ДУНАС М. О. СИСТЕМА СКЛАДІВ ЗЛОЧИНІВ У СФЕРІ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ, СУБ'ЄКТОМ ЯКИХ ВИЗНАЄТЬСЯ СЛУЖБОВА ОСОБА, ЯК ПРЕДМЕТ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ.....	145
КУЛЬКІНА Я. С. ОБ'ЄКТИВНА СТОРОНА ПОРУШЕННЯ ПРАВИЛ ПОВОДЖЕННЯ ЗІ ЗБРОЄЮ, А ТАКОЖ ІЗ РЕЧОВИНАМИ І ПРЕДМЕТАМИ, ЩО СТАНОВЛЯТЬ ПІДВИЩЕНУ НЕБЕЗПЕКУ ДЛЯ ОТОЧЕННЯ (ДОСВІД НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНОГО АНАЛІЗУ ЗАГАЛЬНИХ ПИТАНЬ).....	151
МАСЛОВА О. О. СТРУКТУРА ОБСТАНОВКИ ВЧИНЕННЯ ЗЛОЧИНУ.....	158
ЮРЧЕНКО О. Ю. АНАЛІЗ ВІКТИМНОСТІ В КОРИСЛИВИХ, НАСИЛЬНИЦЬКИХ ЗЛОЧИНАХ ТА ЗЛОЧИНАХ ІЗ МОТИВІВ РАСОВОЇ, НАЦІОНАЛЬНОЇ ЧИ РЕЛІГІЙНОЇ НЕТЕРПИМОСТІ	165

КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНАЛІСТИКА

ГРУЗДЬ О. І. ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ
ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ УМИСНИХ УБИВСТВ
У РАЗІ ПЕРЕВИЩЕННЯ МЕЖ НЕОБХІДНОЇ ОБОРОНИ.....170

ДОВГАНЬ А. І. КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ВТЯГНЕННЯ
НЕПОВНОЛІТНЬОГО В ЗАЙНЯТТЯ ЖЕБРАЦТВОМ.....176

ЛИЛИК В. А. СЛІДЧІ СИТУАЦІЇ ПОЧАТКОВОГО ЕТАПУ РОЗСЛІДУВАННЯ
НЕЦІЛЬОВОГО ВИКОРИСТАННЯ БЮДЖЕТНИХ КОШТІВ,
ВИДІЛЕНИХ НА РОБОТУ З ВІДХОДАМИ.....182

МИХАЙЛЕНКО В. В. РЕАЛІЗАЦІЯ ЗАСАДИ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА
ПІД ЧАС ЗАСТОСУВАННЯ ЗАХОДІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ.....187

МИХАЙЛОВ В. О. РЕФОРМУВАННЯ СУДОВО-ЕКСПЕРТНОГО
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВОСУДДЯ В УКРАЇНІ.....196

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

МЕДВЕДЄВ В. І., ТОЛСТЕНКО Ю. О. ДО ПИТАННЯ ПРО ЗМІСТ ДЕЯКИХ
СПЕЦІАЛЬНИХ ПРИНЦИПІВ МІЖНАРОДНОГО ЕКОНОМІЧНОГО ПРАВА.....203

ПРАВО 6 ч. 2 ● 2017
І СУСПІЛЬСТВО

Науковий
журнал

Науковий журнал Виходить шість разів на рік

Українською, російською та англійською мовами

Підписано до друку 10.11.2017 р. Формат 70x100/16. Папір офсетний.
Обл.-вид. арк. 19,07. Ум. друк. арк. 24,65. Наклад 300 прим. Ціна договірна.

ВНПЗ «Дніпропетровський гуманітарний університет»
49046, м. Дніпро, вул. Орловська, 1-Б, т. (056) 371-51-42